

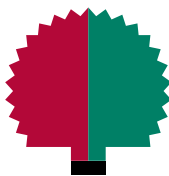
**Zij
waren
Aaltenaren
als wij...**

Zij waren Aaltenaren als wij...

Joodse gemeenschap in
Aalten
1930-1945

Bronnenboek en
Docentenhandleiding

FAGUS

Hans de Beukelaer | Jessie Jongejans

Colofon

TEKST

Hans de Beukelaer | Jessie Jongejans ©

VORMGEVING | LAYOUT

Hemmie Damen, Fagus

UITGAVE

Uitgeverij Fagus, IJzerlo©2010

ISBN 978-90-78202-56-1

‘Zij waren Aaltenaren als wij’ kwam mede tot stand door sponsoring van:

Gemeente Aalten - Stichting Maror - Rabobank Achterhoek-Oost - Stichting De Gaostok - Prins Bernhard Cultuurfonds - Fonds Martens van Sevenhoven - V-fonds

Woord vooraf

Hoe is het mogelijk dat een groep mensen die een erkende plaats heeft in een lokale gemeenschap eerst wordt belasterd en vervolgens geïsoleerd, weggevoerd en vermoord? Mensen die je burens waren, bij wie je boodschappen deed, die deel uitmaakten van je toneelclub of je sportvereniging, die bij je op school zaten. Hoe moeten zij dat ervaren hebben? En wat deed de dorpsgemeenschap of het gemeentebestuur om dat te voorkomen?

Achteraf is het altijd gemakkelijk oordelen. Toen na de Tweede Wereldoorlog duidelijk werd, wat het lot van de Joden was geweest, was iedereen ervan overtuigd, dat dit nooit meer mocht gebeuren. En discriminatie vanwege ras of godsdienst vinden we nog altijd verwerpelijk. Maar tegelijkertijd zien we het steeds weer opnieuw gebeuren, dat groepen mensen vanwege etnische achtergrond of religieuze overtuiging tegen elkaar opgezet worden en dat met name de uitingen van antisemitisme weer toenemen.

Zijn na twee, drie generaties de verschrikkingen van de Tweede Wereldoorlog al weer vergeten? Verdwijnen met de opkomst van een nieuwe, op de ontplooiing van het individu gerichte cultuur, de rechten van minderheden naar het tweede plan? Of het nu komt door onwetendheid of door een gebrek aan respect voor andersdenkenden, er is reden tot zorg, zolang we onvoldoende beseffen wat voor klimaat er geschapen kan worden door denigrerende opmerkingen over andermans geloof, door vandalisme dat ogenschijnlijk door baldadigheid is ingegeven of zelfs door administratieve maatregelen die op het eerste oog onschuldig lijken.

Om die reden heeft het bestuur van de stichting Vrienden van de Aaltense Synagoge, in samenwerking met de Vereniging Aaltense Musea, het initiatief genomen tot het project “Zij waren Aaltenaren als wij”. Niet alleen uit respect voor onze Joodse medeburgers uit de periode vlak voor en tijdens de Tweede Wereldoorlog, maar ook om hun ervaringen op een indringende manier onder de aandacht te brengen, hebben wij Hans de Beukelaer gevraagd nog eens opnieuw de archieven te onderzoeken en hun lotgevallen te beschrijven. Jessie Jongejans heeft er een mooie docentenhandleiding en aantrekkelijk lesmateriaal bij gemaakt. Voor de voortreffelijke manier waarop zij dit werk verricht hebben, zijn we hen veel dank verschuldigd.

Voor de leerlingen van het Voortgezet Onderwijs bevat dit bronnenboek veel leerzaam materiaal. Door de activiteiten van de stichting De Gaostok wordt bovendien een tweetal leskoffers gemaakt met opdrachten die geschikt zijn voor leerlingen van het Primair Onderwijs.

We hopen dat de geschiedenis van de Aaltense Joden door dit project ook jongere generaties zal doordringen van de diep ingrijpende vernedering, de stelselmatige verwijdering uit de samenleving en de misdadige vernietiging van medeburgers.

Opdat wij nooit vergeten en ook voor het heden onze lessen mogen trekken.

Namens het bestuur van de stichting
Vrienden van de Aaltense Synagoge,

Wim Mak

Verantwoording

Naar aanleiding van een vergelijkbaar project in Bocholt (D) rees bij de Stichting Vrienden van de Aaltense Synagoge het plan om de Joodse Aaltenaren in de jaren dertig tot de 'Judenreinverklaring' van Aalten op 10 april 1943 in kaart te brengen.

Hans de Beukelaer heeft met die opdracht in archieven en in literatuur gezocht naar bruikbaar materiaal. Daarbij heeft hij veel steun gehad van archivaris Jules Gervers, waarvoor dank. In het Bronnenboek is een selectie van het materiaal toegankelijk geworden. De bronnen schetsen een indringend beeld van het leven van Joden en Aaltenaren in de jaren dertig en de eerste oorlogsjaren. Omdat politie- en gemeentearchieven bij het onderzoek zijn betrokken, is bovendien veel nieuw materiaal boven tafel gekomen.

Het was de bedoeling dat dit materiaal niet alleen zou worden gepubliceerd, maar dat het ook toegankelijk zou worden voor verschillende groepen leerlingen van het voortgezet en primair onderwijs. Deze vertaalslag is gemaakt door Jessie Jongejans.

Het Bronnenboek en de Docentenhandleiding kunnen op deze manier de basis zijn van een serie projecten voor leerlingen op scholen, en mogelijk ook voor een gecombineerd bezoekersarrangement aan de Aaltense Synagoge en het Markt 12 Museum.

Voor u ligt een selectie van een indrukwekkende hoeveelheid - soms beklemmende - bronnen, die de hoofdpersonen van dit boek bijna letterlijk tot leven brengen. De bronnen geven ook inzicht in de nog steeds levende vraag hoe die systematische Jodenvervolging toch kon gebeuren, terwijl iedereen er met zijn neus bovenop stond.

We hopen dat het Bronnenboek samen met de Docentenhandleiding mogelijkheden aanreikt begrip vraagt voor, attent maakt op, tot denken stemt maar tevens een inkijkje geeft in het leven van gewone mensen als U en ik, Joden en Aaltenaren, die met een beetje mazzel overleefden maar die soms ook - vaak zonder dat ze het zelf doorhadden - een gewisse dood tegemoet reisden.

Hans de Beukelaer | Jessie Jongejans
December 2009

Inhoudsopgave

Woord Vooraf	5
Verantwoording	7
De Aaltense joodse gemeenschap	11
1933-1940: Joodse vluchtelingen aan de grens	19
1940-1945: De Tweede Wereldoorlog	31
Twee familiegeschiedenissen	49
Docentenhandleiding Voortgezet Onderwijs	51
Inleiding	
1 Verantwoording van de keuzes bij het bronnenmateriaal	53
2 Historisch kader	55
3 Toelichting op Duitse maatregelen	57
4 Didactische aanpak: mogelijkheden	59
5 Uitgewerkte lessuggesties voortgezet onderwijs	61
A Chronologieopdracht Jodenvervolgning 1930-1945	61
B Ontwerp een gemeentebord over Joodse Aaltenaren	64
C Kruip in de huid van... (levenslijn)	67
D Wat betekent dit voor jou?	75
E Bronnen beoordelen en ordenen	79
6 Ingevulde antwoordbladen	85
Joodse bewoning op adres	113
Bronnen	131
Literatuur	173
Archivalia	173

De Aaltense joodse gemeente

Inleiding

De geschiedenis van de Aaltense joodse gemeente begint ongeveer gelijktijdig met de komst van Joden als vervolgd naar Nederland. De eerste vermelding van hun aanwezigheid dateert van 1573 toen Johan Fuytgen, de ondervoogd van Aalten, bevel gaf tot de ontvoering van Levie de Jude uit Vreden. De eerste vermelding van Joden die in Aalten wonen, dateert van 1631: 'Symon de jud' en Salomon. In datzelfde jaar op 10 september liet 'Adam der jud t' Aalten' zijn gewichten ijken in Bredevoort. Ongeveer dertig jaar later komen in een belastingregister uit 1660 eveneens Joodse namen voor. Het zijn Isaac de Jode, Pesch de Jodinne, Jude Jode, Salomon Jode en Isaac die Swarte Jode. Daarmee was de aanwezigheid van een joodse gemeenschap in Aalten voor de drie komende eeuwen een feit.

Kleine gemeenschap

Sinds de komst naar Aalten heeft de joodse kerkelijke gemeenschap nooit meer dan 84 leden geteld. In 1798 woonden in Aalten 41 Joden en op het hoogtepunt in 1928 waren dat er 84.

Pas in 1857 kwam er in de huidige Stationsstraat – destijds Koelemanstegge – in Aalten met behulp van overheidssteun een kleine en eenvoudige synagoge tot stand. In de loop van de twintigste eeuw kocht de joodse gemeenschap het stuk grond links van de synagoge, om daar de woning van de chazan te bouwen. Deze chazan had niet alleen de functie van voorganger maar was tevens werkzaam als ritueel slachter, godsdienstonderwijzer en soms als besnijder bij geboorten. Deze functies werden in de grotere joodse gemeenten door verschillende personen bekleed.

Ook voor een eigen uitgebreid Joods verenigingsleven was de Aaltense joodse gemeente te klein. Er was weliswaar een kerkbestuur, een schoolbestuur en bij verschillende jubilea werd een feestcomité ingesteld, dat een balavond of iets dergelijks organiseerde en soms voerde men een toneelstuk op, maar verder was het verenigingsleven zeer bescheiden. Arthur Meyler bevestigde dit in een vraaggesprek uit 1987: 'Nou in Aalten, nee daar was het te klein voor. Winterswijk dat weet ik wel, daar was een Joodse toneelvereniging. Winterswijk was een vrij grote... groter dan Aalten. Daar gingen ook wel veel mensen uit Aalten naartoe. (...) Een toneelvereniging en een nou ja onder andere ... een algemeen Joodse vereniging was dat. Daar was je ook wel eens lid van. Daar ging je wel eens heen. Maar, nou ja dat moest maar net weer gelegen komen. In de veehandel was ook zondag – en dat was vaak op zondag, zo'n vereniging – nou ja dan moest je ook weer werken want dan moest je wel weer wat voor je vader doen en zeker als kind had je voor de oorlog weinig in te brengen, vooral daar in de Achterhoek.'

Op de vraag of hij lid was van niet-Joodse verenigingen, antwoordde Arthur Meyler: 'Ja, ik ben een damfanaat. Ik was een hele goede dammer, was kampioen van Gelderland, ik heb dus heel veel gedamd, na de oorlog ook nog weer. Nou ja dat was eigenlijk m'n enige ... dat heeft te maken met wat ik net ook al zei, dat ik voor de oorlog bij m'n vader knechtje was in de veehandel, alles moest doen tot 's avonds laat en 's morgens vroeg want toen ging je nog met de koeien lopen en ging je midden in de nacht weg naar de veemarkt. Nou veel vrije tijd bleef er eigenlijk niet over, en dat was in wezen vaak m'n enigste uitje. (...) Ja. Dus dat heb ik heel veel gedaan, het was wel mijn hobby. Mijn broer is wel op verenigingen geweest omdat die ook meer met ander soort publiek in aanraking kwam. Hij is dus eerst naar de H.B.S. en later de Kweekschool in Doetinchem gegaan. Nou ja, hij had dus andere vrienden omdat hij helemaal buiten de veehandel zat en in die onderwijzerskringen kreeg hij toch iets andere contacten en vrienden ook wel. Je ging vroeger ook wel naar dansles en zo, maar dat was toch allemaal vrij beperkt.'

Leden Joodse gemeenschap in 1932

De geringe grootte van de Aaltense joodse gemeenschap – dit gold overigens voor alle joodse gemeenschappen in de Achterhoek – is er wellicht ook de oorzaak van dat vrijwel alle Achterhoekse Joodse families op de een of andere wijze aan elkaar verwant waren. Sommige families trouwden bijna geheel onder elkaar.

Het is overigens opvallend dat deze families ook de neiging hadden in elkaars buurt te gaan wonen. Zeker vanaf 1813 – vermoedelijk al eerder – en tot 1910 woonden zij veelal in en om het huizenblok, dat tegenwoordig wordt begrensd door de Bredevoortsestraat, de Haartsestraat en de Prinsenstraat. In de jaren dertig van de vorige eeuw was met name de Hoogestraat geliefd. Het gaat echter te ver om in Aalten van een Joodse buurt te spreken. Over het algemeen woonden de Joden verspreid over het gehele dorp.

Vrome orthodoxe gemeenschap

Het is opvallend dat op het platteland de Joden veel orthodoxer en ‘kerkser’ waren dan die in de stad. Een citaat uit het Nieuw Israëlitisch Weekblad (NIW) uit 1965: ‘Aalten, dat voor de oorlog tachtig Joodse zielen telde en kort voor de oorlog honderdveertig; van wie vele Duitse vluchtelingen, was altijd een vrome kille [joodse gemeente]. Op Sjabbath waren hier alle Joodse zaken gesloten. Geen Jood die werkte. Dat zou ook niet gekund hebben. De bevolking had dat niet genomen.’ Eenmaal is het voorgekomen dat een Joodse vertegenwoordiger van een joodse firma uit Amsterdam een winkelier op Sjabbath in Aalten bezocht. Hij werd de winkel uitgegooid en zijn monsterkoffertje werd hem achterna gesmeten. “Op Sjabbath bij mij geen jood in huis”, werd hem toegeroepen.’

Arthur Meyler over de vroomheid in 1987: ‘Ja, en van mijn vader de ouders waren ook, nou ja niet echt orthodox maar over het algemeen waren ze in de Achterhoek – waar ik dus vandaan kom, uit Aalten – waren alle Jidden nogal vrij behoudend. Ik wil niet zeggen echt orthodox, maar wel een

koosjere huishouding en ze hielden de sjabbes. Mijn vader was een beetje vrijgevochten jongen doordat hij vroeg het huis uit was en ook weer bij een joodse slager in Aalten in de kost kwam, hij stoorde zich niet zo aan de joodse wetten. (...) M'n vader zelf ging nooit naar sjoel, maar m'n moeder heeft thuis altijd wel dat behoudende doorgezet. Ook met jontef werkten we niet, maar een echt orthodoxe huishouding hadden we niet. (...) In het begin ook niet, later is dat een beetje verwaterd, maar over het algemeen hielden we wel sjabbes, in zoverre dat we toch wel dingen deden die een orthodoxe Jood niet doet. (...) Nou bijvoorbeeld fietsen op sjabbes en al zulke dingen. We aten wel koosjer, tenminste in zoverre koosjer, er kwam geen ham of varkensvlees, al zulke dingen. Dat doen we nog niet, ondanks dat ik geen vrome Jood ben zal ik nooit geen ham, geen varkensvlees, geen paling, geen mosselen eten.'

De joodse gemeente in Aalten was weliswaar vroom, maar dat was het platteland in zijn algemeenheid. Behoudendheid was niet het kenmerk van alleen de Joden op het platteland, maar evenzeer van de katholieken, de hervormden en de gereformeerden in deze streken.

Hoewel het een orthodoxe gemeente was, is het beeld dat het NIW hierboven van de joodse gemeenschap in Aalten schetste nogal overtrokken. Want ook in Aalten begonnen zich de eerste tekenen van ontkerkelijking voor te doen. Tijdens een gesprek zei iemand uit de meer orthodoxe hoek tegen Peter Lurvink: 'Aalten was een orthodoxe gemeente. Als het donker is, begint de sabbat. Vroeger maakten wij dan niet zelf de kachel aan; de joodse wet verbiedt het aanmaken van vuur op sabbat. Daar had je dan een [niet-Joods] jongetje voor, dat daar wat geld mee verdiende. Die maakte in de winter het vuur aan. Je zat je dan af te vragen: hoe lang zou die kachel nog blijven branden? Het is nu tien uur, je moet over een uur of drie nog maar eens terugkomen. De vrijdagavond, het begin van de sabbat, werd door iedereen gehouden. Een enkeling fietste wel op zaterdag, maar dat kwam niet veel voor. Maar je had op een gegeven moment die dwang: je móést wat verdienen. Zaterdag, dat was voor de winkeliers dé dag, je moest wel openblijven. De Joodse winkels die vanwege hun geloof de zaak sloten, gingen uiteindelijk allemaal kapot. Tegenwoordig kun je niet meer naar de joodse wet leven. Er zijn hier geen kosjere slagers meer. Het kosjere vlees moet helemaal uit Amsterdam komen. In de winter gaat dat nog wel, maar 's zomers is het al bedorven bij aankomst. De liberalen? Tegenwoordig is dat erger dan vroeger. Maar een Jood is een Jood, of hij nu orthodox is of liberaal, als puntje bij paaltje komt, zijn we allemaal één.'

Op de vraag of de boeren en de gojse veehandelaren het respecteerden, dat de Joden zich aan hun joodse feestdagen hielden of dat ze hen dan ook lastig vielen, antwoordde Arthur Meyler: 'Absoluut niet, de boeren hadden ontzettend veel respect – zeker daar in die streek – dat heeft zich ook al gemanifesteerd in de oorlog, dat er ontzettend veel in die streek, Joden ondergedoken zaten en ontzettend veel in het verzet en alles gedaan heeft. Nee, zeker wat de boeren betreft – omdat ze erg christelijk over het algemeen waren – die hadden erg veel eerbied.'

Beroepenverdeling

Een opvallend kenmerk van de Aaltense joodse gemeenschap is de eenzijdige beroepsverdeling: driekwart leefde van de veehandel en de slagerij. In de jaren voor de oorlog waren er zes Joodse slagers in Aalten tegen twee niet-Joodse slagers, zeven families zaten in de veehandel en er waren twee andere middenstanders: een met een textielwinkel en een met een winkel van Sinkel

Van 1813 tot 1940 woonden er 'joodse meesters', voorgangers en onderwijzers in Aalten. Zij vallen niet onder deze groep van middenstanders. Geen van hen was een geboren Aaltenaar en allen woonden hier maar tijdelijk. Voor de 'oud-Aaltense' Joodse families – en dit geldt ook voor die families die hier tegen het einde van de negentiende eeuw kwamen wonen – was de handel hét beroep. Men ging als venter met zijn spullen langs de boerderijen of had een winkeltje in het dorp.

Veruit de meeste veehandelaren werkten voor de plaatselijke markt en bemiddelden tussen boer en boer of tussen boer en slager. In de loop van twintigste eeuw richtten enkele veehandelaren zich op het buitenland en exporteerden hun vlees.

In Aalten ontbraken zowel de rijken als de allerarmsten. Van de arme Aaltense Joden leefde slechts een enkeling van de gemeentelijke armenkas. Over het algemeen kon men zich in Aalten wel redden. De handel leverde altijd wel wat op, ook al was dat soms maar weinig. Tijdens de economische crisis in de jaren dertig van de twintigste eeuw, werden enkele gezinnen ondersteund door het Nationaal Crisis Comité. Ook de Joodse armenzorg kon, als dat nodig was, bijspringen. De damesvereniging zorgde voor wat eten als ergens geen geld was. Verder zamelde men in de synagoge geld in voor de armen. Men ondersteunde elkaar.

De eenzijdige beroepsverdeling zorgde ook voor de nodige onderlinge spanningen. Arthur Meyler: 'Ja, voorbeeld... God ja, ik weet wel, dat ik vaak niet bij die Jid op bezoek mocht komen omdat mijn vader daar ruzie mee had. Ik weet zelfs een voorbeeld dat mijn vader eens omdat hij voor export naar het buitenland moest met een vrachtwagen heeft hij eens een paar meisjes meegenomen. Maar die meisjes die naar Nederland moesten, wisten de naam van mijn vader niet en ze hebben op een gegeven moment gezegd: "Ik moet die man toch eens een bedankbriefje sturen". Ze hebben ergens een telefoonboek gepakt en daar export... en dan waren er in Aalten twee exporteurs in vette kalveren, dat was mijn vader en de

De synagoge in Aalten

familie Kropveld, waar nu nog de exportslachterij in Aalten van staat, die kinderen leven nog. Die meisjes hebben een bedankbrief naar Kropveld geschreven. Die brief is bij mevrouw Kropveld in handen gekomen, zij heeft toen haar man een blauw oog verkocht. Tot op een gegeven moment, toen was het nog goed tussen m'n vader en hem, al hadden ze ook om de haverklap ruzie omdat ze allebei exporteurs waren in vette kalveren. Ze kaartten wel eens samen, toen kwam hij met een blauw oog. M'n vader zei: "Wat mankeert jou?" Hij vertelt het en m'n vader schiet in de lach. Als er in die veehandel wat gebeurde nou het eerste was dat ze elkaar sloegen, ze sloegen elkaar vaak of werden kwaad, dat gebeurde om de haverklap. Ze werden ook wel weer goed, maar veel kinnesine.'

Ook het NIW besteedde er in zijn artikel over de joodse gemeente in Aalten aandacht aan: 'Ruzie was er veelvuldig. Want de joodse gemeenschap van Aalten bestond voor de oorlog voor een groot deel uit vleesjochriem. Op vrijdagavond maakten zij in sjoel met elkaar ruzie omdat de een een koe had gekocht die aan een ander was toegezegd. Op Sjabbathmorgen werd de ruzie in sjoel bijgelegd. Op Sjabbathmiddag bracht men bij elkaar bezoeken, ook om elkaar uit te horen. Op Sjabbathavond wenste men elkaar "gut woch".'

Sociaal culturele rol

Tot de hogere bestuurlijke functies op plaatselijk niveau waren de Joden in Aalten voor de Tweede wereldoorlog maar zelden doorgedrongen. Een Joodse burgemeester heeft Aalten nooit gekend, evenmin als Joodse wethouders. Maar in verschillende verenigingen op maatschappelijk en cultureel gebied waren ze juist weer wel vertegenwoordigd. Een voorbeeld hiervan is Aaltens Belang, opgericht in 1898, dat een club was van betere en gegoede burgers die de stimulerende kracht vormde achter allerlei vernieuwingen in het dorp zoals de aanleg van straatverlichting, de verharding van wegen binnen de bebouwde kom, het ophalen van het huisvuil en de inrichting van een openbare zweminrichting. Tot de initiatiefnemers van Aaltens Belang behoorde de Joodse koopman Abraham van Gelder, echtgenoot van Amalia Schaaap. Abraham van Gelder maakte tevens deel uit van het allereerste bestuur.

Ook later komen in de notulen van Aaltens Belang andere Joodse namen voor. Zo zaten naast Abraham van Gelder ook slager Jacob Spier, de manufacturier Simon Nathan Heijmans en de veehandelaar Joseph Weijel in het bestuur van de vereniging.

Een der initiatieven van Aaltens Belang was de oprichting van de Oudheidkamer in 1928. Slager Izaäk ten Bosch was van 1928 tot 1934 bestuurslid. De bejaarde broers en zuster De Haas schonken verscheidene malen antiek dat in de tentoongestelde collectie werd opgenomen. De Aaltensche Courant uit die dagen vermeldt ook schenkingen van verschillende andere Joodse burgers. Levie Sander uit Bredevoort schonk het museum tabakspotten, een sabel, een inktstel en een sabbatlamp, Philip van Gelder (Abraham van 't Seurken) gaf een almanak uit 1788, een koperen sabbatlamp, een stel dopgewichten uit 1600 en een koperen potje 'op drie pooten'. Bestuurslid Izaäk ten Bosch schonk oud-Franse meubelen en Delfts porselein, en de heer Landau van de Hogestraat een koperen vijzel uit de zeventiende eeuw.

Al eerder waren in 1896 Abraham van Gelder en Aron David van Gelder als aandeelhouders bij de oprichting van de Aaltense Coöperatieve Zuivelfabriek betrokken.

Bij de oprichting van het Feestgebouw in 1907 was onder anderen Levie Aron van Gelder, kosjere slager in Aalten en kerkbestuurder van de Israëlitische gemeente betrokken. Levie van Gelder was als bestuurslid ook betrokken bij de organisatie van de jaarlijkse schuttersfeesten.

Toen in de jaren dertig van de vorige eeuw de economische crisis toesloeg, werd op 6 januari 1932 in Aalten een afdeling van het Nationale Crisis Comité in het leven geroepen. Dit comité bestond uit vijftientig leden en werd voorgezeten door burgemeester Monnik. Men zamelde geld en goederen in ten behoeve van de door de crisis getroffen. De allerarmsten in het dorp, waaronder ook enkele Joodse gezinnen, werden hiermee ondersteund. De Aaltense Orkestvereniging bood zelfs aan om een benefietconcert te verzorgen. De joodse gemeenschap was in het comité vertegenwoordigd door Gerrit Hamburger, de voorganger in de synagoge.

Niet veel, maar toch enkele Joodse Aaltenaren waren lid van de Aaltense Orkestvereniging of van het toneelgezelschap Thalia. Op de openbare school hebben enkele Joodse onderwijzeressen voor de klas gestaan zoals Anna Maria de Hondt en Antje Noach. De laatste was tevens lid van zangvereniging Symphonia. En men vervulde zijn plichten bij de brandweer.

Joodse en niet-Joodse Aaltenaren

De verhouding tussen Joden en niet-Joden in de negentiende eeuw en de eerste veertig jaar van de twintigste eeuw is volgens Peter Lurvink, schrijver van het boek over de Aaltense Joden een lastig onderwerp. Overall vormen de Joden een minderheid, niet op grond van 'ras' maar op grond van culturele identiteit: een religie, een taal en literatuur, een wijze van leven en een geschiedenis die in verschillende opzichten afwijken van de cultuur van de meerderheid. Volgens de definitie van het traditionele jodendom is diegene Jood die uit een Joodse moeder is geboren. Maar in principe kan ook een niet-Jood tot het jodendom toetreden mits hij alle verplichtingen van het jodendom (zoals voor mannen de besnijdenis) op zich neemt. Bekeringen tot het jodendom, zowel van enkelingen als van groepen, hebben zich in de loop van de geschiedenis dan ook verschillende malen voorgedaan.

Om deze joodse culturele identiteit te bewaren, was (en is) het nodig dat Joden in een zekere afgeslotenheid leven. Het is mede de functie van bijvoorbeeld de spijswetten om een zekere afstand te bewaren tussen Joden en niet-Joden. Ook het 'Joods trouwen', het onder elkaar huwen, is een middel om het opgaan, het oplossen in de cultuur van de meerderheid te voorkomen.

In de eerste decennia van twintigste eeuw waren de Joden een geaccepteerde minderheid, een minderheid met een eigen identiteit en een min of meer volwaardige plaats in de gemeenschap. Hoewel deze joodse cultuur nooit geheel is opgegaan in de cultuur van de meerderheid, heeft toch een assimilatieproces plaatsgehad: het werd Nederlandser van karakter, deels als gevolg van 'natuurlijke aanpassing', deels als gevolg van een bewuste politiek van de overheid.

Op de vraag hoe hij met niet-Joden in aanraking kwam, antwoordde Meyler: 'Dat is eigenlijk een verkeerde vraag. Je moet het omdraaien. We woonden in een niet-jiddische omgeving dus ik ging met ... het verschil tussen jidden en niet-jidden was vroeger veel minder als tegenwoordig (...) Vind ik persoonlijk. Vroeger was er natuurlijk wel risjes maar toch... ja, we woonden in een echt christelijke omgeving en op school werd je wel eens voor jood uitgescholden en als kind ook wel, maar toch je leefde toch echt – vooral op het platte land – als mens onder mensen. Je had wel iets aparts doordat je sjabbes had, wat een niet-Jood niet had, maar verder voelde je dat vroeger niet zo. Dat werd je eigenlijk pas bewust door de oorlog. Wel eens door bepaalde dingen, dat je eens een keer uitgescholden werd, maar och daar beurde je vroeger niet zo zwaar aan. Kijk, als ze het nou zouden doen, dan sta ik op mijn achterste poten, maar vroeger lachte je daar een keer om. Als ze vandaag briljood zeggen dan word ik daar kwaad om, want dan accepteer ik dat niet meer. Al is dat als niets bedoeld. Vroeger was dat heel gewoon.'

Voor de oorlog accepteerde hij bepaalde zaken wel, maar niet daarna. 'Door dat wat er gebeurd is, je bent daardoor veel gevoeliger geworden en wilt het allemaal de wereld uit hebben.'

Kwam het voor de oorlog ook vaker voor dan na de oorlog? 'Wil ik niet zeggen, weet ik niet, geloof ik niet. Ik geloof zelfs dat voor de oorlog soms maar over het algemeen hadden wij – tenminste waar wij woonden – met de niet-Joden een hele goede band. En dus dat er mensen, m'n moeder kon erg goed koken en zelfs een niet-Joodse bakker die bij m'n moeder gebak kwam eten en die zei: "Zo lekker kan ik het niet klaarmaken". Nou ja, ook vrijdag en sjabbes, dat was voor hen eigenlijk heel gewoon. Ze accepteerden dat vreemde – want voor hun was het misschien iets vreemds – heel wat beter dan dat ze het tegenwoordig accepteren. Ja, je... ondervond dat niet, gut na de oorlog heb ik dat veel meer ondervonden want daardoor ben ik na de oorlog en de veehandel... niet alleen daardoor maar ook mede daardoor, doordat me dat toen veel meer kwetste ben ik toen de veehandel uitgegaan en de Achterhoek uitgegaan.'

De relaties op het persoonlijke vlak tussen Joden en niet-Joden in het dorp herbergen een zekere mate van tweeslachtigheid: je hoorde er bij en toch soms ook weer niet. Dat begon al op school: 'Wij leefden hier als ieder ander. Wanneer wij als joden feestdagen hadden en wij gingen wandelen, dan kwamen wij mensen tegen die zeiden: "Oh, jullie hebben zondag vandaag? Nou, geluk ermee, goedendag." Even een praatje maken en de kous was af. Nee, wij hebben nooit ergens last van gehad. Het was voor de katholieken hier vaak even erg als voor ons. Wij woonden in de Dijkstraat, en de openbare school stond achter de Markt, waar nu het postkantoor is. Wij kwamen dus iedere dag met hervormde vriendjes langs de katholieke school, en dan werd er wel eens gescholden: "I-j, roomse pape" of "I-j, roomse-weet-ik-wat". Dat was eigenlijk precies hetzelfde als wat wij meemaakten. Als je nou eens ruzie had – niet alleen als kind maar ook later – dan werd je wel eens uitgescholden voor jood. Toen, in mijn jeugd, vond ik dat niet bijzonder. Er zijn meer mensen die handelen in kippen of in textiel, die vroeger op de boer venten. En al was het geen Jood, dan zeiden die boeren toch: "Och, daar kump ook weer n'n jödde an met manufacturen." Dat was niet om te schelden, dat heb ik nooit als antisemitisme gezien.'

Aanpassing aan de omgeving

Omdat de Aaltense joodse gemeente klein was en de voorzieningen beperkt waren, werden de leden van deze gemeente in veel gevallen gedwongen om van niet-Joodse instellingen en verenigingen gebruik te maken. Bovendien bracht de handel – voor de Achterhoekse Joden de bezigheid bij uitstek – veel contacten met niet-Joden met zich mee.

De uiterlijke aanpassing in bijvoorbeeld de taal lijkt op het platteland dan ook veel sterker te zijn geweest dan in de grote steden. Rond 1900 was het gebruik van het jiddisch al lang uitgestorven. Op de vraag of hij het dialect van de plaats sprak, antwoordde Meyler in het reeds genoemde interview: 'Ja natuurlijk heel veel! Dat was gewoon, en zeker in de veehandel, dat was allemaal dialect, echt het Achterhoekse, plat Achterhoekse. Jiddisch werd bij ons nooit gesproken, wel veel Jiddische uitdrukkingen die ze hier in Amsterdam vaak niet eens kennen, echt die ouderwetse Jiddische uitdrukkingen die veel gebruikt werden. Ook in de veehandel werd dus ook de taal van het geld allemaal in het Jiddisch gesproken.'

Dus nooit geen vijftig gulden of honderd gulden, het was altijd de Jiddische taal die in de handel gebruikt werd, zelfs de gojsem die kenden dat daar in de veehandel. (...) 'Mei-o dat is honderd, dat weet iedereen. Beis-meis dat is dus tweehonderd. Dat is hetzelfde... het is de ouderwetse uitspraak, maar wat tegenwoordig het Ivrieth in Israël is. Maar het bieden en loven wat dus in de veehandel is, werd altijd in het Jiddisch gedaan.' Het gebruik van het jiddisch was niet alleen bedoeld om de boer te bedotten: 'Daar ging het niet alleen om. Van óorsprong werd het gedaan omdat de veehandel de hele handel vaak in Joodse handen was. Ook vaak vroeger, de mensen die... ja het was eigenlijk een gewoonte geworden. Later, wat er dus bijkwam toen de veemarkten zo kwamen, dat de niet-Joden die snaptten wat er dus ... die vroegen al door: "Waar is die koe voor verkocht?" Omdat ze dat niet verstaan konden. (...) Veehandelaars wel, maar als er een boer bij stond, die begreep er niets van. Kijk, de meeste gojse veehandelaars omdat die altijd met de jidden omgingen, die kenden dat ook, hadden dat wel geleerd of ze kenden dat wel. Want er werd praktisch niet anders gehandeld. Als je gewoon aan de boer kwam dan werd er wel in het Hollands geboden, maar de veehandelaars onder elkaar, dat was altijd in het Jiddisch gedaan.'

Met de boer werd Achterhoeks gesproken. Alleen de bedragen waren in het Jiddisch, de rest werd niet in het Jiddisch gezegd, gewoon in het plat, ook met de Jiddische veehandelaren. Ook de ouders van Meijler spraken geen Jiddisch met elkaar, maar gewoon Hollands.

Rekening houden met

In de meeste gevallen was het niet-Joodse deel van de Aaltense bevolking bereid rekening te houden met de joodse tradities en gebruiken. Dit blijkt onder meer uit de winkelsluitingswet die in het begin van de jaren dertig in Nederland werd ingevoerd. Uit een interview: 'De zaken waren vaak erg lang open. 's Morgens om half acht kwam een klant, om acht uur kwam een klant. Dat ging de hele week tot tien uur, half elf 's avonds door. Er was geen winkelsluitingswet. Op zondagen waren we open, en ook op zaterdagavond tot twaalf uur, half een 's nachts. En dan moesten we de zaak nog schrobben en poetsen. En toen kwam die winkelsluitingswet. Aanvankelijk moesten we om tien uur 's avonds sluiten, later zelfs al om acht uur. (lachend) Mijn vader dacht dat hij op zijn minst failliet zou gaan. En nog later werd het zes uur, allemaal wettelijk geregeld. Zalig was dat.' Maar deze wet had ook nadelen voor de Joodse winkeliers in het dorp. In de nieuwe wet was namelijk bepaald dat alle winkels in het vervolg op zondag gesloten dienden te zijn en dat op de overige dagen van de week een vast sluitingsuur moest worden aangehouden. Voor de joodse winkeliers die de sabbat hielden (deze begint op vrijdagavond met het invallen van de duisternis en eindigt de volgende dag met het opnieuw invallen van de duisternis) was dit een groot probleem. Zij moesten nu op vrijdagavond en zaterdag hun winkels gesloten houden vanwege de sabbat, en aansluitend konden zij ook op zondag niets verkopen vanwege de verplichte zondagsrust. Begrijpelijkerwijs protesteerde het Israëlitische kerkbestuur heftig bij de gemeenteraad. Door middel van een brief, gedateerd 13 april 1932, maakte het bestuur zijn bezwaren kenbaar. De Joodse winkeliers werd het economisch wel bijzonder moeilijk gemaakt wanneer zij van vrijdagavond tot maandagmorgen hun winkel gesloten moesten houden. Het gemeentebestuur reageerde korte tijd later naar de letter van de wet en dus afwijzend: de winkelsluitingswet maakt het geopend zijn op zondag onmogelijk. Toen echter bleek dat in andere plaatsen, waaronder Winterswijk, een speciale regeling voor de Joodse winkeliers was getroffen, was de raad bereid om iets dergelijks ook in Aalten te doen. Na enig geharrewar en getouwtrek – snel ging het allemaal niet en van harte kennelijk evenmin – werd op 5 september 1934 bepaald dat Joodse winkeliers die de sabbat hielden, op zaterdag na afloop van de sabbat hun winkel nog twee uur geopend mochten hebben. Op zondag mochten deze winkeliers tot tien uur 's morgens geopend zijn. Toen later een wekelijkse koopavond werd ingevoerd, werd deze, ook dit met het oog op de Joodse winkeliers, niet op de vrijdagavond maar op de donderdagavond bepaald.

Samenvatting

De Joodse bevolking van Aalten maakte enerzijds deel uit van de Aaltense samenleving en anderzijds ook weer niet. De joodse gemeenschap speelde – zeker als men de beperkte omvang in aanmerking neemt – wel een rol van betekenis in het economische en sociaal-culturele leven van het dorp. Het niet-Joodse deel van de bevolking was over het algemeen bereid om rekening te houden met de joodse gebruiken en tradities, zij het soms pas na enig aandringen en meestal niet vanzelfsprekend. De meeste Joodse kinderen hadden ook niet-Joodse vrienden en vriendinnen en ook de ouderen gingen doorgaans vriendschappelijk met niet-Joden om. Vaak was tijdens de viering van jubilea of andere feestelijke bijeenkomsten de burgemeester aanwezig. In 1932 bij de viering van het vijfenzeventigjarige bestaan van de synagoge schreef burgemeester Monnik een felicitatie die werd gepubliceerd in het Nieuw Israëlitisch Weekblad: 'Hoewel dit jubileum voor de leden dezer gemeente zelf in de eerste plaats een reden tot vreugde is, nemen ook de niet-leden van harte deel aan de blijdschap van de jubileerende gemeente. Als hoofd der burgerlijke gemeente is het mij een eer, aan die gevoelens bij dezen uitdrukking te geven, en daarbij den wensch te voegen, dat in de plaats onzer inwoning de Nederlandse Israëlitische Gemeente nog een lange reeks van jaren haar plaats op even waardige wijze inneme, als zij dat tot dusver deed. Moge daarbij die gemeente steeds blijven gesierd met de deugden die wij zo bijzonder in haar waardeeren: hebben van verknochtheid aan het Huis van Oranje Nassau, eerbied voor het gezag, hooghouden van de heiligheid van het huwelijk, betoonen van gehoorzaamheid aan de ouders, zorgen voor den arme en den verdrukte. De Allerhoogste schenke haar in rijke mate Zijn milden zegen, tot versterking en bevestiging van haar innerlijk leven niet alleen, doch ook tot heil van de bevolking van Aalten in haar wijden samenhang.'

1933-1940: Joodse vluchtelingen aan de grens

Inleiding

Toen Adolf Hitler en zijn partijgenoten op 30 januari 1933 in Duitsland aan de macht kwamen, betekende dat een zware klap voor de Duitse Joden. Vele Joden emigreerden als reactie daarop uit Duitsland. Hoewel de statistische gegevens erg onnauwkeurig zijn, blijkt uit deze gegevens echter duidelijk dat na de eerste schok van 1933 – hoofdzakelijk de anti-Joodse boycot van 1 april – veel Joden zich bedachten en besloten om toch in Duitsland te blijven. Dientengevolge nam de emigratie tot 1938 geleidelijk af.

De meeste van de Duitse Joden die in de eerste jaren van het nazi-bewind emigreerden, gingen naar de buurlanden. Ze wilden daar blijven tot het nazibewind zou ineensinken.

De Nationaal-Socialistische Beweging

Sinds 1931 bestond in Nederland de Nationaal-Socialistische Beweging (NSB). Haar oprichter en leider Anton Mussert beschouwde zich – ook ten aanzien van het zogenaamde ‘rassenvraagstuk’ – als een trouwe volgeling van Adolf Hitler en de Nationaal-Socialistische Duitse Arbeiderspartij (NSDAP).

Volgens Mussert telde de NSB op 14 november 1931 twee leden. Enkele jaren later, bij de statenverkiezing van 1935, stemden bijna 300.000 mensen op de NSB. De eerste NSB-er in Aalten droeg stamboeknummer 9.092 en was dus al geruime tijd lid.

De NSB werd al snel als bedreigend gezien. Zo trad rond Kerstmis 1933 het ambtenarenverbod in werking en wat later maakten de kerken in meer of mindere mate duidelijk dat ze het oneens waren met de principes van de NSB. Ook de vakverenigingen stootten leden van de NSB uit hun werkloosheidskassen. Dit was voor stamboeknummer 41.570, die uit de Bond voor Christelijke Bouwvakarbeiders was gestoten, reden om in Aalten en Bredevoort een kring op te richten. Deze kring betrok later tijdens de bezetting op 2 augustus zelfs een eigen kringhuis, recht tegenover het gemeentehuis in Aalten.

Aalten kende een sterke Anti-Revolutionaire Partij (ARP) en Christelijk Historische Unie (CHU); RKSP, SDAP en VD hadden minder aanhang. De NSB nam in de gemeente Aalten nooit onder deze naam deel aan de gemeenteraadsverkiezingen. De NSB richtte zich in eerste instantie op de Provinciale Staten. Bij de verkiezingen voor de Provinciale Staten in 1935 stemden van de 5.078 mensen er 481 uit Aalten en Bredevoort op de NSB. Vier jaar later waren er dat 414 van de 5396 uitgebrachte stemmen. Ten opzichte van 1931 was er een verschuiving waar te nemen van de Vrijzinnig Democraten (VD) naar de NSB.

De meeste stemmen van de NSB in de gemeente Aalten kwamen uit Bredevoort. Daar stemde respectievelijk 15,4, 24,5, 10,4 en 12,6 procent bij verkiezing van achtereenvolgens de Provinciale Staten van 1935, de gemeenteraad van dat jaar, de Tweede kamer van 1937 en de Provinciale Staten van 1939 op de NSB of een aanverwante partij.

Vanwege het succes in Bredevoort werd daar op 16 augustus 1935 door de NSB een groepshuis geopend.

De daling van het aantal stemmen bij de Provinciale verkiezingen van 1939 ten opzichte van die van 1935 in Bredevoort en de buurtschappen stond overigens tegenover een winst in een groot deel van Aalten zelf. Vermoedelijk had de standpuntbepaling van de kerken na 1935 zijn invloed in de overwegend protestantse buurtschappen.

De Nederlandse nationaal-socialisten en fascistten – samen ongeveer twee procent van de bevolking – verzetten zich vanaf het eerste begin tegen de vluchtelingenstroom. De fascistische hoofdstroming in Nederland, de NSB was echter de eerste jaren niet antisemitisch ingesteld en telde zelfs enige Joden on-

der haar leden. Door het vluchtelingenprobleem kwamen de antisemitische tendensen echter opzetten en werden binnen de beweging overheersend.

Vluchtelingen aan de grens tot 1933

Voor de Joodse emigranten was Nederland een belangrijk land om naar toe te vluchten. De lange gemeenschappelijke grens, de nabijheid van een dichtbevolkt gebied in het westelijk deel van Duitsland en de wederzijdse familiebanden speelden hierbij een belangrijke rol. Sommige Joden kwamen in het begin van de jaren dertig als immigranten naar Nederland omdat hun economische activiteiten in Duitsland werden gedwarsboemd. Toen de situatie in Nederland zodanig veranderde, dat ze ook hier met moeite het hoofd boven water konden houden, was terugkeer zonder gevaar voor eigen leven echter niet meer mogelijk.

Er waren ook Joodse vluchtelingen die voldoende middelen van bestaan hadden en zich als immigranten aan de grens aanmeldden om zo meer kans te maken om toegelaten te worden.

In de jaren twintig was het nog relatief gemakkelijk in Nederland te worden 'toegelaten'. Wanneer men zich kon identificeren, waren er nauwelijks problemen. De Vreemdelingenwet van 1849 werkte in het algemeen ten gunste van de binnenkomende vreemdeling. De aandacht van de autoriteiten was vooral gericht op het relatief kleine aantal Oost-Europese sociaalrevolutionairen, die uit het land geweerd moesten worden om verspreiding van subversieve doctrines tegen te gaan.

Midden jaren twintig liet de regering de teugels wat vieren: in 1926 werd het – na de Eerste Wereldoorlog – verplichte visum voor verschillende landen, waaronder Duitsland, afgeschaft en werden verdragen afgesloten die het onderling grensverkeer moesten vergemakkelijken. Vervolgens kwam in 1930 met Duitsland een verdrag tot stand waarin de wederzijdse toezegging werd gedaan dat de onderdanen van beide landen onbelemmerd in elkaars land mochten werken. Toen in 1933 het aantal werklozen echter driemaal zo groot was, raakte dit beleid in opspraak.

Economische crisis

De vluchteling uit Duitsland die begin jaren dertig Nederland aandeed, kreeg onder meer met de heersende economische crisis te maken. Het aantal werklozen bedroeg in 1929 nog 18.000, maar was in

1933 al gestegen tot 300.000: 12,8% van de beroepsbevolking op basis van het jaargemiddelde en steeg tenslotte in 1936 tot 600.000 werklozen: 17,5% van de beroepsbevolking. Om de crisis te bezweren voerde de regering een deflatiepolitiek, die onder meer inhield, dat de overheid steun verleende aan de meest getroffen bedrijfstakken (landbouw en scheepsbouw; deze steun hield in dat invoerrechten verhoogd of ingesteld werden en prijs- en afzetgaranties werden gegeven. De maatregelen die werden genomen waren weliswaar voor de producenten voordelig, maar betekenden vaak voor de arbeiders een nog grotere loonsverlaging en nog meer ontslagen. Voor de helft van de werklozen was er vervolgens geen werkloosheidsuitkering, met als gevolg een steeds grotere verpaupering onder de arbeidersklasse en zware verliezen voor de leidende middenstand. Faillissementen waren dan ook aan de orde van de dag. De crisis betekende voor de vluchteling in de eerste plaats een zeer geringe kans om in zijn onderhoud te kunnen voorzien.

Het vluchtelingenbeleid: de politiek van de regering

Het optreden van de overheid tegenover de vluchtelingen werd vooral bepaald door de wens de handelsbetrekkingen met Duitsland niet te verstoren en de neutraliteitspolitiek te handhaven. Dit laatste had zowel voor het land als voor zijn inwoners tijdens de Eerste Wereldoorlog zijn vruchten afgeworpen. De regering vroeg zich bij het uitstippelen van het vreemdelingenbeleid dus in wezen af in hoeverre de opvang van de vluchtelingen tot irritatie of andere reacties bij het regiem in Duitsland zou leiden.

De politiek van de Nederlandse regering na de machtswisseling in Duitsland kan met betrekking tot het vluchtelingenprobleem in drie hoofdperioden worden verdeeld:

- 1 - de periode van oriëntatie: voorjaar 1933-voorjaar 1934;
- 2 - de periode, waarin de politiek voor de vluchtelingen ongunstiger werd: voorjaar 1934-voorjaar 1938;
- 3 - de periode van 'de gesloten grens': voorjaar 1938-mei 1940.

De eerste periode: oriëntatie

Onder invloed van de kritiek van buitenaf trad er in de jaren dertig een verandering op in de toepassing van de Vreemdelingenwet. Voldoende middelen van bestaan werd nu een belangrijke voorwaarde tot toelating. Minister van Justitie Donner verdedigde de gevoerde politiek met het argument, dat in de heersende omstandigheden de traditionele principes van gastvrijheid ondergeschikt gemaakt moesten worden aan de belangen van de eigen bevolking.

In deze eerste periode oriënteerden twee opeenvolgende regeringen zich over de kwestie. Ze hoopten dat het probleem door internationale tussenkomst zou worden opgelost. In september 1933 stelde Nederland de Volkenbond voor een Hoge Commissie voor Vluchtelingen te installeren. Werkelijke beperkingen voor de toelating van vluchtelingen tot Nederland kwamen er niet; de regering bood zelfs een deel van de pas ingedamde Wieringermeerpolder aan voor de inrichting van een boerenbedrijf voor beroepsomscholing.

In de tweede helft van 1933 en de eerste maanden van 1934 werden de eerste beperkende maatregelen voor de toelating van Duitse studenten tot Nederlandse universiteiten van kracht. Tevens kwamen de eerste gevallen van uitwijzing van vluchtelingen uit Nederland voor.

Toch hield vooral de katholieke minister van Justitie van de tweede en derde regering-Colijn (1933-1937), J.R.H. van Schaik, de mogelijkheid voor een politiek van grotere beperking open. Begin 1934 sloten de ministers van Binnenlandse Zaken, Economische Zaken en Sociale Zaken zich bij hem aan. Ze wezen er op, dat de vluchtelingen niet alleen een bedreiging voor de Nederlandse economie betekenden, maar dat ook hun mentaliteit – met name de Joden van Poolse of Russische afkomst of nationaliteit – de Nederlandse samenleving met haar eigen kenmerken in gevaar bracht.

De beperkende maatregelen waren begin 1934 dus voornamelijk gericht op Joden uit Oost-Europa.

Van Schaik, als minister van Justitie, en de Dienst Grensbewaking en Vreemdelingendienst (DGVD) hielden vast aan het verschil in beleid tegenover de Duitse Joden enerzijds en de Oost-Europese Joden anderzijds. In maart werd door de ministerraad besloten om de aanwezige Oost-Europese Joden en de 'niet joodsche roode elementen' te 'loozen'.

Op 16 mei 1934 kwam een regeling tot stand waarmee een vergunningstelsel in het leven werd geroepen voor vreemdelingenarbeid in door de overheid aan te wijzen bedrijfstakken. De Duitse vluchtelingen werden behandeld als immigranten. Om hier te kunnen blijven moesten ze aantonen dat ze in hun levensonderhoud konden voorzien. De Nederlandse arbeidsmarkt werd echter steeds ontoegankelijker. Veel Joodse immigranten waren hiervan het slachtoffer.

Tweede periode: toenemende beperkingen

Het besluit om een strenger toelatingsbeleid te voeren was al in maart 1934 genomen. Het werd voelbaar in de bovengenoemde beperkende maatregelen voor toelating en economische activiteiten in Nederland. Daarmee ging de tweede periode van start. Deze politiek werd op 30 mei 1934 officieel van kracht door een richtlijn voor politie en grensbewaking: Duitse Joden die al in het land waren moesten over het algemeen met rust worden gelaten. Als nieuw aangekomen Duitse Joodse vluchtelingen over voldoende middelen van bestaan beschikten, zouden ze tijdelijk worden toegelaten. Deze vluchtelingen moesten aan de grens dus scherper gecontroleerd worden op het hebben van voldoende middelen van bestaan. Een uitzondering werd hierbij gemaakt voor diegenen die bij terugkeer in levensgevaar zouden verkeren. Door de tussenkomst van het Joodsche Vluchtelingencomité (JVC) kon er echter nog veel worden gedaan. Zo werd het plan van de minister van Justitie om Joodse vluchtelingen van Poolse afkomst uit te wijzen doorkruist (1934-1935). De uitwijzing van andere vluchtelingen, met name socialisten en communisten, ging evenwel onverminderd door.

In de zomer van 1935 probeerde de overheid haar greep op het vluchtelingtoezicht te vergroten door de grenspolitie te voorzien van duidelijke instructies. Inmiddels werden in feite alleen nog maar bemiddelde vluchtelingen als immigranten toegelaten. Voor anderen gold dat zij moesten bewijzen dat hun leven in Duitsland direct gevaar liep. Dit bewijs was evenwel bijna niet te leveren.

Op het economisch vlak ondervonden de vluchtelingen moeilijkheden bij de verlenging van hun werkvergunning. De wet van 22 april 1937, die de regering machtigde de oprichting van ondernemingen door buitenlanders te beperken of zelfs te verbieden, werd hoofdzakelijk toegepast op beroepstakken waartoe Joodse vluchtelingen zich bijzonder aangetrokken voelden: confectiekleding, handelsagentschap en commissiehandel. Gedurende deze periode werd ook een commissie ter voorbereiding van een wijziging van de vreemdelingenwet in het leven geroepen (1936-1937). De voorstellen van deze commissie werden echter niet uitgevoerd.

Derde periode: de deur op slot

Enige maanden voordat de derde periode officieel in maart 1938 begon, waren er al voortekenen van een veranderde houding. De nieuwe minister van Justitie, de katholiek Goseling van de in juni 1937 agetreden regering, leek nog strenger op te treden dan zijn voorganger. In februari besloot de Nederlandse regering op zijn aangeven tot 'doeltreffende maatregelen' tegen de verwachte vluchtelingenstroom. De daarop volgende Duitse annexatie van Oostenrijk versnelde een proces dat al eerder op gang gebracht was. De regering vaardigde bijzondere toelatingsvoorwaarden uit, die heel moeilijk te vervullen waren. Zo moesten vluchtelingen een door de Duitse instanties ondertekende verklaring overleggen, dat zij te allen tijde en ongehinderd in het Duitse Rijk konden terugkeren. Na dit besluit konden niet veel Oostenrijkers meer naar Nederland komen. Wel kwamen van toen af veel vluchtelingen uit het eigenlijke Duitsland naar Nederland. Om hieraan een einde te maken, vaardigde minister Goseling – de opvolger van Van Schaik – op 7 mei 1938 een richtlijn uit waarin hij de vluchtelingen 'ongewenschte vreemdelingen' noemde. Wanneer ze aan de grens kwamen, moesten ze worden teruggestuurd. Als ze in het land werden gevon-

den, moesten ze worden uitgewezen. Deze actie veroorzaakte een storm van verontwaardiging in het land. Desondanks veranderde hij slechts één punt uit de richtlijn: de terugwerkende kracht tot 1 maart. Dat betrof Oostenrijkse vluchtelingen die er al in geslaagd waren het land in te komen. Tot november kregen nog ongeveer 800 vluchtelingen een inreisvisum, maar die werden als 'humanitaire' gevallen opgevat.

In juli 1938 werd er een internationale vluchtelingconferentie gehouden te Evian (Zwitserland) om de vluchtelingenproblematiek te bespreken. De Verenigde Staten verruimden hun immigratiequota niet en ook andere landen deden geen concessies. Plannen om de vluchtelingen massaal af te voeren naar onherbergzame gebieden als Madagaskar of Guyana leden schipbreuk.

Een internationale oplossing voor 'het vluchtelingenprobleem' leek niet haalbaar. De Nederlandse regering besloot de grenzen te sluiten voor de verdergaande vluchtelingenstroom. Ook België, Frankrijk, Engeland en Zwitserland probeerden hun grenzen hermetisch af te sluiten. De verscherping van het Nederlandse vluchtelingenbeleid had naast het sluiten van de grenzen tot gevolg dat 'ongewenste vreemdelingen' die zich in Nederland ophielden, werden opgespoord en gevangen gezet.

Hoewel de regering er steeds meer van overtuigd raakte, dat de gehele Joodse populatie werd uitgedreven, werd in het toelatingsbeleid geen rekening gehouden met deze agressieve politiek jegens de Joden. Na de Reichskristallnacht konden de vluchtelingen concreet aangeven, dat ze in Duitsland de dood te vrezen hadden. Ze werden bovendien gesteund door de Nederlandse bevolking die geschokt reageerde op deze gebeurtenis en er bij de regering op aandrang de grenzen open te stellen. Met een intern besluit van het ministerie van Justitie werd op 15 november 1938 besloten om 2000 vluchtelingen toe te laten en de meesten in kampen te interneren. Naar aanleiding van een debat over vluchtelingenbeleid in de Tweede Kamer op dezelfde dag, besloot de regering kort daarop tot toelating van 7000 vluchtelingen uit Duitsland en opvang in 2 barakkenkampen. Dit aantal steeg daarna, de illegale vluchtelingen meegeteld, verder tot 10.000 in maart 1939.

De deur viel definitief in het slot toen de minister van Justitie Goseling aan de procureurs-generaal

De Dijkstraat in Aalten

meedeelde, dat de vluchtelingen die na 17 december 1938 de grens zouden overkomen, teruggedleid zouden worden naar Duitsland. De belangrijkste uitzonderingen hierop waren 'alleenstaande vrouwen en kinderen, die alleen – dus niet in grotere of kleinere groepen – over de grens komen'.

Op 20 januari 1939 namen de ministers van Justitie en Binnenlandse Zaken het besluit om kampen in te richten voor illegale Joodse vluchtelingen: het Rotterdamsch Vacantieschool-kamp te Hoek van Holland; de R.K. Kweekschool van het Heilige Hart te Reuver en de vesting Hellevoetsluis, voor zover deze was gelegen binnen de vestingwallen. In april 1939 werd het Rotterdamsch Vacantieschool-kamp als verblijfplaats opgeheven en vervangen door de voormalige schapenslachterij in Hoek van Holland. Van 17 april 1939 tot begin juli 1939 bestond een kamp te Mosterdveen (bij Nunspeet). De kampen te Reuver en Hellevoetsluis werden in verband met de mobilisatie van augustus 1939 opgeheven; de vluchtelingen werden overgebracht naar Hoek van Holland.

Een dag later namen de ministers ook het besluit om kampen voor legale Joden in te richten. Daarvoor in aanmerking kwamen een 25-tal adressen, waaronder de gemeentelijke Quarantaine-inrichting Zeeburgerdijk te Amsterdam, het Haven-quarantainestation Beneden Heyplaat te Rotterdam en het Koloniehuis 'Sonsbeek' Schelmscheweg te Arnhem, dat eigendom was van de Rotterdamsche Vereeniging voor uitzending van zwakke kinderen. In de loop van dat jaar vielen dertien adressen af en werden er voor kortere of langere tijd nieuwe kampen in gebruik genomen, met als 'bekendste' kamp Westerbork in oktober 1939.

De rol van hoge ambtenaren

Het Nederlandse beleid verschilde overigens niet van dat van andere West-Europese regeringen en van bijna alle regeringen op de wereld. In sommige opzichten stak Nederland zelfs gunstig af bij andere landen.

Een paar mensen hadden beslissende invloed op de ontwikkeling van het beleid: de ministers van Justitie Donner, Van Schaik en Goseling, de ambtelijke bestuurders Verwey en Van Lier (sociale zaken), Croiset van Uchelen (grensbewaking), Tenkink (justitie) en Hirschfeld (secretaris-generaal op het ministerie van Financiën).

Het waren de hogere ambtenaren die de meest negatieve invloed op de richting van het beleid hadden. Deze ambtenaren bekommerden zich niet om de openbare mening noch om de nood van de vluchtelingen. Ze leefden slechts voor hun kantoorwerk en hadden met geen van de kanten van het probleem direct contact. Dit was later van doorslaggevende betekenis, doordat juist deze hogere ambtenaren het Nederlandse deel van het landsbestuur gingen vormen toen de gekozen regering naar Engeland was gevlucht. Hun houding, die zich in de jaren voor de oorlog had ontwikkeld, had duidelijke gevolgen voor de behandeling van de Joden in Nederland gedurende de holocaust.

Publieke opinie

Voor het grootste deel van de Nederlandse opinievormende bladen vormde het vluchtelingenprobleem blijkbaar tot 1938 geen werkelijke bedreiging. Pas in 1938 werd het vluchtelingenprobleem een thema van algemene discussie, voor de meeste mensen nauw verbonden met het algemene Joodse probleem. In 1938 was het vluchtelingenprobleem het onderwerp van een openbare discussie. Daarin tekenden zich twee tegenovergestelde kampen af: katholieken en antirevolutionaire protestanten – ongeveer 48% van de bevolking – tegenover andere protestanten, liberalen, socialisten en communisten – ongeveer 46% van de bevolking. Onder druk van de publieke opinie veranderde de regering tweemaal haar plannen: de eerste keer toen ze de terugwerkende kracht van de richtlijn van 7 mei herriep, en de tweede keer toen ze het toelatingsquotum voor vluchtelingen na de Rijkskristallnacht van 2000 op 7000 en tenslotte op nominaal 10.000 bracht.

De protestanten maakten ongeveer 29% van de bevolking uit en waren in twee hoofdstromingen te verdelen: de ARP – waarvan de meeste aanhangers lid waren van de gereformeerde kerken – en de CHU –

waarvan de leden voor het grootste gedeelte lid waren van de Nederlands-Hervormde kerk. Beide partijen maakten deel uit van de regeringscoalitie, waarbij de regering hoofdzakelijk op de Anti-Revolutionaire Partij steunde.

In het hele protestantse deel van de bevolking werd het Joodse vluchtelingenprobleem als onderdeel van het gehele Joodse probleem opgevat. Datzelfde gold ook voor de katholieken die ongeveer dertig procent van de Nederlandse bevolking uitmaakten. Ook zij hadden een sterk anti-Joodse traditie, hoewel deze in Nederland in vergelijking tot andere landen gematigd was. De katholieken veroordeelden aanvankelijk Hitler net zo min als de protestanten: voor hen was hij een welkome barrière tegen het 'rode gevaar' – het communisme. Pas in 1938, toen het probleem van de Joodse vluchtelingen een onderwerp van openbare discussie was geworden, spraken alle katholieke kranten zich uit vóór de politiek van de regering.

De Nederlandse Joden en de vluchtelingen

De Nederlandse Joodse gemeenschap telde in de jaren dertig minder dan 120.000 leden. De meesten woonden in de grote steden in het Westen van het land; bijna zestig procent woonde in Amsterdam. De eerste reacties van de Nederlandse Joodse gemeenschap op de vervolging van Duitse Joden in 1933 waren onstuimig. De hulpverlening werd spontaan en snel georganiseerd en vele mensen boden hun hulp aan. In de tweede helft van 1933 werd de vrijwillige hulp echter minder en tot 1938 viel er geen wezenlijke verandering in deze situatie te constateren. In 1938 werd de gemeenschap door een hernieuwde uitbarsting van het vluchtelingenprobleem weer opgeschrikt en wederom boden velen hulp aan, vooral in de eerste weken na de annexatie van Oostenrijk en de Rijkskristallnacht. In 1939 nam de geestdrift echter opnieuw af en werden de activiteiten aan de hulpverleningsorganisaties overgelaten.

Ook op het meer persoonlijke vlak bekoelden de betrekkingen tussen vluchtelingen en Nederlandse Joden na de eerste maanden van geestdrift in 1933. De Nederlandse Joden voelden zich door de zogenaamde 'Duitsers' veroverd. Tegelijkertijd met het vluchtelingenprobleem kon men in Nederland een toenemend antisemitisme waarnemen. Oorspronkelijk bestond er tussen de twee geen verband; langzamerhand echter werden de vluchtelingen ervan beschuldigd, dat ze antisemitisme opriepen. De betrekkingen tussen Nederlandse Joden en vluchtelingen waren heel vaak gespannen en sloegen zelfs in haat om; hoewel dit uitzonderingsgevallen waren.

Vluchtelingenaantallen

Op de vraag hoeveel vluchtelingen de Nederlandse grenzen in de jaren dertig van de vorige eeuw passeerden, is geen eenduidig antwoord te geven. Veel vluchtelingen kwamen illegaal de grens over en werden gewoonweg niet geregistreerd. Ook waren er verschillende hulpcomité's actief die soms wel en soms niet of niet volledig registreerden. Een groot deel van de vluchtelingen kwam niet naar Nederland. Marij Leenders noemt in haar proefschrift het aantal van 5000 Joden die in 1933 naar Nederland vluchtten.

De historicus Dan Michman becijferde in de jaren zeventig, dat er in 1941 in Nederland 15.174 Duits-Joodse vluchtelingen verbleven. Volgens het Joodsche Vluchtelingen Comité hadden bovendien nog 7.357 vluchtelingen in de voorafgaande jaren Nederland verlaten. Wanneer men deze beide getallen bij elkaar optelt en bovendien nog in aanmerking neemt, dat er ook vluchtelingen waren die niet bij de JVC-bureaus geregistreerd waren – vooral de welgestelde vluchtelingen – dan komt men tot de conclusie dat er ongeveer 23.000-24.000 Joodse vluchtelingen langer dan twee weken in Nederland verbleven. Nog eens 11.000 kwamen op doorreis door Nederland en bleven niet langer dan een week.

Er zijn wel overzichten bekend van vluchtelingen die Duitsland ontvluchtten, maar daarin is niet vermeld waar zij naartoe gingen. Bovendien zijn er op verschillende tijdstippen registraties geweest, bijvoorbeeld in 1941 voor de SS, die bij moderne research toch behoorlijk afweken: volgens Yad Vashem zijn in de periode 1933-1939 in totaal 27.000 Joodse vluchtelingen vanuit Duitsland en Oostenrijk naar Nederland gevlucht.

De meesten die in Nederland bleven waren ouder dan 40 jaar (68% gehuwd). Daarna volgde de leeftijdsgroep van 25-40 jarigen (60% gehuwd), en vervolgens de leeftijdsgroep van 0-20 jarigen (1% gehuwd). Het aantal mannen en vrouwen was ongeveer gelijk, alleen in de leeftijdsgroep boven de 50 jaar, was het aantal vrouwen veel groter dan het aantal mannen.

Uit het bovenstaande blijkt volgens Dan Michman 'dat Nederland vooral oudere, in verzekerd en geregeld bestaan levende mensen aantrok. De meeste Joodse vluchtelingen waren handelaar, en ook een aanzienlijk aantal kwam als huishoudelijke hulp of als leerling in het boerenbedrijf (de laatstgenoemde groep bestond bijna helemaal uit leden van de Zionistische Jeugdbeweging).'

Vluchtelingen aan de grens bij Aalten

Met de komst van Hitler en zijn partijgenoten in Duitsland ging ook de Jodenvervolging in het naburige grensgebied van start. In Bocholt was het al op 5 maart 1933 tot een boycot van het warenhuis Wekape gekomen. Op 29 maart 1933 werden winkels en huizen vernield. David Triebwasser en twee van zijn zoons werden gevangen genomen ('Schutzhaft').

Sindsdien kwam in de grensstreken een stroom vluchtelingen vanuit Duitsland naar Nederland op gang. Vele tientallen, zo niet honderden Joden, communisten en dienstweigeraars probeerden via de grensovergang Hemden-Heurne op de weg van Bocholt naar Aalten Nederland binnen te komen.

Op 31 mei 1933 woonden de volgende uit Duitsland uitgeweken Joden in Aalten: Isaak Sternfeld, zijn vrouw Johanna Cohen, hun kinderen Julius Salomon en Dina, allen uit Bocholt, de in Aalten geboren Mozes ten Bosch, zijn vrouw Meta Meyersberg en hun zoon Alfred ten Bosch komende uit Aplerbeck in de buurt van Dortmund. In augustus volgden Moritz Cohen en zijn vrouw Dina Japhet en hun dochter Margaretha uit Neustadtgödens.

Mozes ten Bosch was met achterlating van zijn bezittingen naar Aalten gekomen. Daar verdiende hij met de veehandel kennelijk zo weinig, dat hij was aangewezen op bijstand van de gemeente of van zijn familie. Voor de burgemeester van Aalten was dit reden om op 6 juni 1934 'Das Deutsches Generalkonsulat

für die Niederlande' in Amsterdam te verzoeken hierin te bemiddelen zodat Mozes weer over zijn eigendommen zou kunnen beschikken.

Aanzuigende werking

In Aalten woonden verschillende Joodse bewoners uit Neustadtgödens (D). Deze mensen kwamen niet louter willekeurig in Aalten terecht. Zij waren bijna allen familieleden of vrienden van de Moritz Cohen.

Moritz' zuster Elise Cohen was geboren in Neustadtgödens (D), maar woonde al sinds 3 januari 1907 te Aalten. Zij was daar op 6 maart 1907 met de koopman Philip Van Gelder gehuwd.

Moritz kwam met zijn vrouw en dochter op 28 augustus 1933 uit Bocholt (D) naar Aalten. Ze woonden aanvankelijk bij Moritz zuster Elise in Lichtenvoordsestraat 17. Al spoedig verhuisde het gezin Moritz Cohen naar de Bredevoortsestraat 49a. Naderhand opende Moritz op 15 oktober 1937 in Aalten Landstraat 8 zijn textielwinkel, 'De Winkelmarkt' genaamd.

Het echtpaar had behalve Margaretha nog een dochter en een zoon. Karoline Klara was in 1915 geboren in Neustadtgödens (D). Ze kwam op 23 december 1933 vanuit Berlijn (D) naar Aalten. Van daaruit vertrok ze op 23 januari 1934 naar Keulen om twee maanden later op 23 maart terug te keren. Vervolgens verhuisde ze op 11 juni 1935 naar 's-Gravenhage en keerde twee jaar later vanuit Amsterdam op 22 juli 1937 terug naar Aalten. Daarna verhuisde ze nog een keer om in 1941 terug te keren naar Aalten. Karolina Klara trouwde met veehandelaar Aron Weijel in Aalten.

Dochter Margaretha was in 1913 in Neustadtgödens (D) geboren. Ze kwam op 31 maart 1934 terug van Amsterdam, maar verhuisde twee weken later op 16 april weer naar die stad.

Zoon Bernhard was in 1917 geboren in Neustadtgödens (D). Hij kwam op 1 november 1935 vanuit Oldenburg (D) naar Aalten en werkte hier als slager. Verder woonde Schoontje in het huis. Zij was een zus van Moritz, en werd ook wel Jeanette of Jette genoemd. Schoontje was de weduwe van David Wittwer Leiser Joseph. Ze vertrok op 17 november 1936 naar Herbert Jozef in Westbroek.

Ook (schoon)moeder Karoline Eppstein, de weduwe van Mozes Japhet, kwam op 16 oktober 1937 uit Breitenbach (D) naar Aalten.

Moritz Cohens komst naar Aalten had een aanzuigende werking voor andere Joden uit Neustadtgödens. Moritz' neef Bernhard Joseph werd in 1904 geboren in Neustadtgödens (D), als zoon van David Leiser Joeseph en Jeanette Cohen (zie hierboven). Hij trouwde in 1931 te Idstein (D) met Chlotilde Löwenstein. Het echtpaar had een zoon Hans Dieter. Dit gezin verhuisde op 13 mei 1936 uit Lippstadt (D) eveneens naar Aalten. In 1938 werd daar hun tweede zoon Harry geboren.

Hoewel hij geen Neustadtgödenzer was, was David Israël Löwenstein vermoedelijk ook verwant aan bovengenoemd gezin. Hij werd geboren in 1878 te Esch (D) geboren en kwam met zijn vrouw Bertha Sara Weinberg en hun dochter Ruth Löwenstein waarschijnlijk in november 1938 naar Aalten. Zij werden een jaar later geregistreerd als inwoners.

Een andere inwoner uit Neustadtgödens was Frieda Cohen. Zij werd geboren in 1895 in Neustadtgödens (D) en was weduwe van Albert Oppenheim. Ze kwam met haar kinderen Georg – geboren in 1921 in Rüstringen (D) – en Helga – geboren in 1924 in Rüstringen (D) – in 1932 naar Aalten. Ze was op 24 mei 1932 in Rüstringen (D) voor de tweede keer getrouwd, nu met de handelaar Liepman Leezer uit Aalten. Hij was weduwnaar van Minchen Seckel. Uit dit tweede huwelijk werd in 1935 zoon Bernard Leezer geboren. Sinds 28 december 1938 woonde bij hen in Frieda's moeder Johanna (Hännchen) Juchenheim, echtgenote van Bernard Cohen.

Toenemend aantal vluchtelingen

In Duitsland ging het streven om de Joden uit de Duitse samenleving te verwijderen onverminderd door. Dat leidde tot grote waakzaamheid aan de grens. De burgemeester van Aalten gaf plichtsgetroouw op 12 september 1938 het aantal vreemdelingen door, dat zich bij zijn politieadministratie had aangemeld.

Daartoe behoorde ook de Duitse Jood John Jedwab die zich op 17 augustus 1938 in Aalten inschreef. Hij was godsdienstleraar en kwam uit Arnhem.

Vooraf na de Rijkskristallnacht in de nacht van 9 op 10 november 1938, de nacht dat in Duitsland de synagogen brandden en overal Duitse Joden werden opgepakt of in elkaar geslagen, probeerden vele Joden hun land te ontvluchten. De weken daarna vormden een absolute piek in de vluchtelingenstroom, terwijl aan de grenzen van Nederland steeds minder vluchtelingen werden doorgelaten. De Duitse Joden waren ongewenste vreemdelingen geworden.

In het archief van de gemeentepolitie van Aalten 1920-1943 bevinden zich diverse aanvragen van verblijfsvergunningen. Slechts een enkeling mocht het land in. Anderen poogden illegaal de grens te overschrijden of wilden doorreizen naar het buitenland. Een klein gedeelte van hen die aan de grens bij Aalten werden toegelaten, mocht zich – vooral afhankelijk van de periode waarin zij zich aanmeldden – in Aalten vestigen, de meesten werden doorgestuurd naar de speciale vluchtelingenkampen die op verschillende plaatsen in het land waren ingericht.

Onmiddellijk na de Rijkskristallnacht vluchtten de volgende personen – volgens eigen zeggen wegens direct gevaar voor lijf en leden – naar Aalten: Norbert Lorch uit Bocholt, Willy Tichauer en Heinz Günter Neubaur uit Berlijn en Leopold Polak uit Dortmund. Alras volgden er meer. Zo waren er op 20 december 1938 al in het totaal twintig personen inclusief de bovengenoemde vier illegaal naar Aalten gekomen. Slechts een enkeling van hen kreeg uiteindelijk een verblijfsvergunning.

Tegengestelde belangen

Het verhaal van Freda Sara Adler, geboren op 12 april 1910 in Berlijn, illustreert heel duidelijk dat de belangen aan weerszijden van de grens zeer tegenstrijdig waren. Daar waar de Duitse douane haar hielp om de grens over te komen, deden de Nederlandse ambtenaren hun best haar weer terug te sturen.

Freda Sara was op 12 april 1939 – haar negenentwintigste verjaardag – door de Aaltense politie aangehouden en verhoord, nadat garagehouder H.J.A. Schaapveld, Dijkstraat 66 telefonisch aan chef-veldwachter Hylke Wijnants had bericht dat een onbekende jodin zich bij hem had vervoegd met de vraag of hij haar naar Amsterdam kon brengen. Freda Sara had twee kinderen bij zich, haar zoontje Isfried Jacob Israël Seif van vijf en haar dochttertje Kolda Sara Seif van twee jaar. Ze was in het bezit van een “Duitsch paspoort, geldig tot 7 maart 1940 voor Noord-Amerika over Holland”. Freda Sara vertelde: “Mijn man, Richard Seif, is reeds geruimen tijd uit Duitschland naar Holland gevlucht en vertoeft momenteel in het vluchtelingenkamp te Hellevoetsluis, waar ook een broer van mijn man is ondergebracht. Een broer van mij woont te Amsterdam en omdat ik in Duitschland feitelijk geen behoorlijk onderdak meer heb (ik vertoef den laatsten tijd ten huize van mijn ouders te Bocholt, die zeer klein behuisd zijn), besloot ik naar die broer te Amsterdam toe te gaan. Ter uitvoering van dat voornemen, kwam ik hedenavond omstreeks 4.40 uur op het Zollamt Hemden aan, waar men mij gewoon doorliet omdat mijn papieren in orde waren. Toen ik mij daarop tot de Nederlandsche douane wendde die daar onmiddellijk in de buurt is (doorlaatpost Heurne), deelde de dienstdoende ambtenaar mij mede dat hij mij niet mocht doorlaten. Hij bracht mij dan ook naar Duitsch grondgebied terug, zoodat ik weer bij de Duitse Zollbeamten terecht kwam. Dezen gaven mij den raad om maar te wachten tot het donker was geworden om dan via een binnenweg naar Holland te komen. Ik volgde dit advies op en bleef in de buurt tot het goed en wel donker was. Toen bracht een Duitse Zollbeamte mij een eindweegs op weg en wees mij een zandweg die ik te volgen had. Indien ik dien weg rechtuit volgde, zou ik volgens zeggen van dien beamtbe in Holland terecht komen en moest ik daar maar aan een boer vragen mij verder te helpen. Ik heb den aangegeven weg gevolgd en kwam spoedig bij een boer aan, die mij mededeelde dat ik inderdaad op Nederlandsch gebied was. Een andere boer nam mij een eindje mee op zijn wagen in de richting van het dorp Aalten. Doordat ik op dien wagen zat ben ik vermoedelijk gemakkelijk door een groep soldaten heengekomen, welke aan dien zandweg (vermoedelijk Bodendijk onder Aalten) lagen. Toen ik bedoelden boer later op zijn vraag mededeelde dat ik uit Duitschland gevlucht was, zeide hij dat hij mij dan niet mocht vervoeren

en zette mij van de wagen af. Ik ben toen met mijn beide kinderen verder naar het dorp Aalten gelopen, waar ik mij bij een garagehouder vervoegde met het verzoek mij naar Amsterdam te brengen. Dit was denzelfden garagehouder waar u mij thans aantreft.'

De dienstdoende veldwachter bood haar die ene nacht onderdak aan. De volgende dag, de voormiddag van donderdag 13 april 1939, werd zij via de Nederlands-Duitse grens, doorlaatpost Heurne-Hemden door de chef-veldwachter uitgeleid. 'Bij onderzoek aan de doorlaatpost Heurne bleek mij dat de verklaringen van bedoelde vrouw, voor zoover het gebeurde op dezen post betrekking had, met de waarheid overeenkwamen. Ten opzichte van het Zollamt Hemden was daaromtrent, met name wat de verleende hulp betreft, uiteraard geen zekerheid te krijgen,' voegde hij er nog fijntjes aan toe.

Uit een interview: 'Tot 1933 zijn wij nog naar Duitsland gegaan. Omdat mijn familie van moeders zijde daar woonde, wisten wij precies wat daar aan de hand was. Wij waren vrijwel de eerste Joden op de weg van Bocholt naar Aalten. Voor de vluchtelingen uit Duitsland waren wij eigenlijk de eerste halteplaats, het eerste adres waar ze terecht konden. Ook door boeren werden mensen bij ons gebracht. Wij wisten wat er in Duitsland gebeurde. Mijn vader had pal aan de grens een weide voor de koeien. Over de grens woonde op Duits grondgebied een Hollandse boer, ene Bouwhuis. Voor de oorlog werden daar veel koeien gesmokkeld, wij hadden veel contact met die Duitse boeren over de grens. Heel wat Duitse Joden zijn via die weide naar ons gekomen. Die Duitse boeren hebben ook vaak de bezittingen en geld van mensen naar Nederland gebracht, want die vluchtelingen konden zelf natuurlijk niets meenemen. Die boeren hebben soms tot ver in Duitsland spullen opgehaald en gezorgd dat die naar Nederland kwamen.'

Duitse Joden in Aalten

Tussen 1933 en 1942 stonden naar schatting zo'n zestig Duitse Joden in het Aaltense bevolkings- en verblijfsregister ingeschreven. Dat was overigens maar een klein gedeelte van hen die zich aan de grens hadden gemeld. De meesten werden doorgestuurd naar de speciale vluchtelingenkampen in Nederland of teruggestuurd naar Duitsland. Van degenen die in Aalten mochten blijven, vertrokken enkelen naar elders, sommigen stierven en een enkeling trouwde met een Nederlander waardoor hij of zij de Nederlandse nationaliteit verkreeg.

Op 1 januari 1942 telde Aalten 81 Joden, waaronder 61 kerkelijke 'Nederlandsche Israëlieten'. Daarnaast waren er 17 Joodse inwoners met de Duitse nationaliteit, die zij overigens op 25 november 1941 officieel hadden verloren. De Duitse vluchtelingen waren in feite staatloze burgers geworden en moesten een tijdelijke verblijfsvergunning in Nederland aanvragen.

1940-1945: De Tweede Wereldoorlog

Inleiding

De vervolging van de Joden in Nederland begon met de bezetting door Duitse troepen op 10 mei 1940. Bij een verordening van de rijkscommissaris voor Nederland, Arthur Seyss-Inquart, van 15 mei 1940 werden de Neurenberger wetten ingevoerd: per 28 augustus 1940 moesten alle Joden uit de openbare dienst worden ontslagen. Vanaf begin 1941 kregen de voedselbonkaarten van Joden de opdruk 'J'.

De Nederlanders reageerden eerst afwachtend en misschien ook wel sympathiserend. Dit veranderde door de toenemende anti-Joodse maatregelen, die tot afschuw, ontzetting en zelfs tot verzet leidden. Uniek is de hulpactie van de dokwerkers in Amsterdam van 9 tot 11 januari 1941, die zich tegen de razzia in de Joodse wijk keerden. Als represaille werden zestig dokwerkers naar Duitse concentratiekampen weggevoerd en 389 Joden die als gijzelaars waren opgepakt; zij werden naar Mauthausen gedeporteerd, waar zij werden doodgefolterd.

Represaille werd een veelgebruikt middel van de bezetter. Vanwege sabotagedaden in het oosten van het land werden op 7 en 8 oktober 1941 in verschillende plaatsen in de Achterhoek Joden opgepakt. In Aalten werd daarbij de negentienjarige Arnold van Gelder, zoon van slager Levie van Gelder, meegenomen. Hij werd naar het ook toen al zeer beruchte kamp Mauthausen gebracht, waar hij spoedig moet zijn gestorven. Als datum van zijn overlijden wordt 13 november 1941 aangehouden, ruim een maand na zijn arrestatie en tien dagen voor zijn twintigste verjaardag.

Na deze razzia doken veel Joden in de Achterhoek onder. Niet alleen in boerderijen maar ook in woningen, op zolders en in kelders werden Joden voor de SS, de Nederlandse 'Grüne Polizei' en verraders verborgen. In januari 1942 ging er van de Procureur-Generaal in Arnhem nog een bericht uit naar de hoofden van de plaatselijke politie met het verzoek hen op te sporen en daarbij de aansporing 'deze aangelegenheid met de meeste energie ter hand te nemen'.

De grote deportaties begonnen ongeveer een jaar later: de eerste op 4 oktober 1942 waarbij zestien Joden uit Aalten naar Westerbork en vandaar naar het vernietigingskamp Auschwitz werden gedeporteerd. Het jaar daarop verdwenen in april respectievelijk mei en juli 1943 vijftien Joden uit Aalten naar Sobibor. Tot slot gingen er in 1943 en 1944 nog drie Joden uit Aalten naar Auschwitz.

Onder Duitse bezetting

Nadat de Duitsers Nederland hadden bezet, richtten ze een burgerbestuur in, dat in Nederland allerlei nieuwe wetten instelde. Er werd een persoonsbewijs ('Ausweis') ingevoerd, partijen en vakbonden werden verboden of in organisaties van de 'Nationaal-Socialistische Beweging' (NSB) veranderd.

Het verzet bouwde in het geheim een organisatie op om degenen die voor dwangarbeid waren opgeroepen in staat te stellen onder te duiken. Met hulp van deze 'Landelijke Organisatie' (LO) konden ook veel Joden onderduiken. Een van de leidende persoonlijkheden van de LO was Ome Jan (Jan Wikkerink) uit Aalten, naast Tante Riek (Helena Kuipers-Rietberg) uit Winterswijk, die op 27 december 1944 in het concentratiekamp Ravensbrück omkwam.

Toch was er in Nederland ook collaboratie. Deze reikte zelfs tot het verraden van onderduikers, vooral van Joden. Ruim 100.000 Joden – dat wil zeggen meer dan negentig procent van de Joodse bevolking van Nederland – werden vermoord.

De bezetting van Aalten

In mei 1940 werd Aalten door de Duitsers bezet. Voor de Aaltense Joden braken moeilijke tijden aan, zoals blijkt uit de vele interviews die Peter Lurvink voor zijn boek over de Aaltense Joden heeft gehouden. 'Miserabel! Wij hebben ze 's morgens zien komen. Ze kwamen bij ons door de straat. Maar de eerste tijd had je van de moffen weinig last. Pas later, toen ze alle instellingen hadden overgenomen, werd de situatie kritieker. En de stemming, die werd er niet beter op.' Een ander vertelt: 'We hebben ons allemaal laten beduvelen. Je zag die moffen binnenkomen en op dat moment wist je eigenlijk: het is met ons Joden gebeurd. Je dacht het vreselijkste. Maar we hebben ons die eerste tijd in slaap laten sussen: ons Hollanders laten ze wel met rust. Ik herinner me nog dat de Duitsers het land introkken. Een dag later kwam een groot deel van die soldaten weer terug. Die werden ergens anders ingezet, die trokken via Bocholt naar Kleef of naar Zuid-Limburg. En wij stonden langs de weg te juichen: ze trekken zich terug, ze zijn al verslagen. En na een aantal dagen was de oorlog afgelopen. Je ging weer aan het werk. je moest toch geld verdienen?'

De eerste weken en maanden gedroegen de Duitsers zich gedisciplineerd. Commissaris van de Koningin in Gelderland, S. van Heemstra, vroeg op 19 juli 1940 aan de burgemeester van Aalten of er nog moeilijkheden ten aanzien van Joden waren geweest. Monnik antwoordde hier met een nee op. Enkele weken later informeerde Van Heemstra naar eventuele zelfmoorden onder de Joodse bevolking. Ook die hadden zich in Aalten niet voorgedaan.

Naar aanleiding van de beschadiging van de synagoge in Zandvoort gaf op 9 augustus 1940 procureur-generaal De Visser uit Arnhem als hoofd van de politie in de provincie aan de plaatselijke politie de opdracht om synagogen en andere Joodse objecten onopvallend te beschermen. Vlak voordien – in juli 1940 – moesten echter alle Joden de luchtbescherming verlaten.

Verder leken de zaken zich te normaliseren; iedereen ging over tot de orde van de dag.

Na de capitulatie verscheen ook de lokale krant weer. Daarin stonden, alsof er niets aan de hand was, ook de advertenties van de Joodse winkeliers en handelaren weer.

Naarmate het jaar vorderde, veranderde de situatie echter langzamerhand: de advertenties begonnen plaats te maken voor anti-Joodse verordeningen, verplichtingen en verboden. Op 29 november 1940 werden Joden uit openbare diensten ontslagen.

Het daaropvolgende jaar komen grote advertenties in kranten niet meer voor. Wel kwam er tot maart 1941 in de vraag- en aanbodrubriek nog een enkele keer een Joodse naam voor.

Met enige regelmaat verschenen nu de antisemitische maatregelen, verboden en verplichtingen in de krant: het aantal Joodse studenten op de universiteiten werd beperkt; de scheiding tussen Joodse en niet-Joodse leerlingen in het onderwijs werd aangekondigd; Joden mochten geen markten, theaters en bioscopen meer bezoeken; parken waren voor Joden verboden; Joods grondbezit moest worden aangemeld; Joodse vermogens moesten worden ingeleverd. Langzamerhand – heel sluipend – werden de Joden uit het openbare leven verjaagd.

Bureaucratische Duitse maatregelen

De maatregelen die in 1940 werden genomen, raakten de Joodse gemeenschap in Aalten ogenschijnlijk niet direct. De afhandeling van deze maatregelen ging grotendeels buiten hen om of ze waren niet van toepassing.

In het najaar van 1940 vond de eerste registratie van alle Joden in Gelderland plaats. Deze registratie liep vooruit op de landelijke registratie van alle in Nederland verblijvende Joden die begin 1941 plaatshad. Voor 10 oktober 1940 dienden de gegevens over de in Aalten verblijvende Joden aan de Befehlshaber in Arnhem te zijn doorgegeven. Bij de opgave van 15 oktober 1940 werden er 81 Joden in Aalten geteld. De registratiekaarten van 63 personen werden opgestuurd. De overige 18 waren jonger dan achttien jaar. Zij werden op de kaart van hun vader of moeder genoteerd. Onder die 81 Joden bevonden zich 19 met de Duitse en 2 met de Amerikaanse nationaliteit. Opmerkelijk is dat op deze lijst de schoonmoeder van

Moritz Cohen, de 87-jarige Karoline Japhet-Eppstein, ontbrak, terwijl ze al sinds 16 oktober 1937 in Aalten woonde. Op de lijst met ingeschreven Duitsers van 2 augustus 1940 komt zij wel voor.

Vijf van de Duitse Joden stonden te boek als niet-kerkelijk. Waarschijnlijk waren er meer niet-kerkelijke Joden in Aalten: volgens 'De loop der bevolking van de gemeente Aalten over 1941' bedroeg op 1 januari 1941 het aantal Nederlandsche Israëlieten in de gemeente 63.

Diezelfde dag in oktober kwamen er twee Jodinnen uit 's-Gravenhage bij – een Poolse en een Duitse – en enige weken later stierf er één: Bertha Sara Weinberg op 10 november 1940. Daarmee steeg het aantal Joden tot 83 (inclusief Karoline Japhet-Eppstein). Deze registratie ging buiten de Joden om en werd op het gemeentehuis plichtsgetrouw en bureaucratisch afgehandeld.

Eind september 1940 werd ook een begin gemaakt met het stelselmatig isoleren van Joden – 'van geheel of gedeeltelijk Joodschen bloede' uit de Nederlandse samenleving: 'uitvoering van de Vierde Verordening betreffende bijzondere maatregelen op administratief-rechtelijk gebied'. Joodse raadsleden moesten hun functie neerleggen. Bovendien mochten ze ook geen beroep meer doen op de bijbehorende rechten. Twee weken later werd ook meegedeeld dat ze hun zogenoemde ere-ambten van de waarneming niet meer mochten uitoefenen.

In alle Nederlandse bestuursorganen en de openbare publiekrechtelijke lichamen mochten voortaan géén personen, die geheel of gedeeltelijk van Joodsen bloede zijn, in vaste of tijdelijke dienst worden benoemd, aangesteld of bevorderd. Al het overheidspersoneel moest dan ook een verklaring ondertekenen, dat zij noch hun eventuele huwelijkspartners, Joodse voorouders hadden. De gemeente Aalten had op dat moment 106 personen in dienst. Geen van deze ambtenaren – noch de gemeentegeneesheren noch de gemeente-vroedvrouw – waren van Joodsen bloede. Ook deze kwestie werd geheel buiten de Joden om afgehandeld, maar de scheiding tussen Joden en niet-Joden was daarmee wel gemaakt.

Vervolgens ging in januari 1941 de aanmeldingsplicht voor elke persoon van geheel of gedeeltelijk Joodsen bloede van start. Dat er inmiddels een scheiding tussen de Joodse en niet-Joodse Aaltenaren ontstond, wordt duidelijk geïllustreerd aan de hand van de brief die burgemeester Monnik in april 1941 aan de officier van de rechtbank in Zutphen stuurde. Hij maakte daarin bekend, dat 'de vereeniging tot stichting en instandhouding van de school met de bijbel' – goedgekeurd bij KB van 5 oktober 1883 en verlengd bij KB 4 juni 1912 – die de Wilhelminaschool in Aalten exploiteerde de duur van de vereeniging wilde verlengen. Hij verklaarde dat de bestuursleden gunstig bekend stonden, tot de gereformeerde kerk behoorden en benadrukte dat deze heren: 'niet van Joodschen bloede zijn.'

Verdere registratie van Joden

Na de registratie van de Joden in Gelderland in het najaar van 1940, werd in januari 1941 een verordening gepubliceerd, die de verplichte aanmelding van alle Joden regelde. Bij twijfel over iemands afkomst kon elke Duitse instantie in het Nederlandse gebied – de ambtenaar bij wie men zich had aan te melden – en de belanghebbende zelf aan Reichskommissar Seyss-Inquart om een uitspraak vragen. Zijn beslissing was dan bindend.

Bekladden synagoge in Aalten

Op het bevolkingsregister werd aangegeven of men een VolJood, HalfJood of KwartJood was. VolJood was iedereen met drie of vier Joodse grootouders of twee Joodse grootouders en zelf lid van een Joodse gemeente. Zij werden in het Bevolkingsregister met een J aangetekend. GI werd gebruikt bij 'half-Joden': ieder met twee Joodse grootouders, 'GII' tenslotte bij iedereen met één Joodse grootouder, de zogenaamde kwartJoden. Begin februari werd dit aanvankelijk veranderd in B (=BastaardJood) en J (=Jood), maar dat werd later in de maand weer herroepen.

Op 11 maart 1941 liet burgemeester Monnik aan de Rijksinspectie van de Bevolkingsregisters in Den Haag weten dat er een bedrag van f 79,- aan leges was geïnd, tezamen met een bijgevoegde lijst met 79 namen. Alle 'belanghebbenden' moesten één gulden betalen. Daarmee voldeden de Joden dus zelf hun administratie- en registratiekosten. De helft van het geld was overigens voor de gemeente, de andere helft was voor de Rijksinspectie voor Bevolkingsregisters in 's-Gravenhage.

Ten opzichte van de lijst van 15 oktober 1940 waren er enkele mutaties: Bertha Sara Weinberg overleed zoals vermeld op 10 november 1940 in Aalten, terwijl Mozes ten Bosch, Meta ten Bosch Meijersberg en hun zoon Alfred niet op de nieuwe lijst vermeld staan. Wel vermeld zijn nu Hanri Hartog Meyler, hij kwam op 24 februari 1941 naar Aalten en Sara Karolina Eppstein. Mina Fränkel uit Den Haag staat ook niet op deze lijst vermeld.

In Aalten bleken ook nog vier zogenaamde kwart-Joden te wonen: familieleden Fles, nakomelingen van David Markus, wier grootvader in het begin van de vorige eeuw gereformeerd was geworden en een gereformeerde echtgenote had genomen. Ook zij hebben hun leges betaald.

Opmerkelijk genoeg staan Mina Fränkel, die uit Den Haag naar Aalten was verhuisd, en ook de familie Ten Bosch niet op deze lijst, terwijl ze wel op de latere lijsten voorkomen. Blijkbaar hadden zij al een registratiekaart, wat dan ook het aantal van 79 zou verklaren. Claire Jamenfeld was inmiddels op 15 februari 1941 naar Enschede verhuisd. Daarmee kwam het aantal Joden in Aalten op 11 maart 1941 op 83.

Dit wordt bevestigd door de brief van de burgemeester van 15 maart 1941. Deze stuurde aan het hoofd van de Rijksinspectie van het Bevolkingsregister 'ter voldoening aan het bepaalde bij artikel 3, 2^e lid, van het Besluit Aanmeldingsplicht II (...) 83 formulieren van aanmelding, waarvan bewijzen van aanmelding zijn ingevuld.'

Na de verplichte registratie werden wijzigingen als aankomst (Truitje Keijzer, echtgenote van Izaäk David Gelder op 19 maart 1941 uit Hasselt, Klara Karoline Cohen op 9 juni 1941 en Arnold van Gelder op 11 juli 1941, die naar Aalten terugkeerden, en in juli 1942 Amelia Lorch uit Amsterdam, die met Frits Landau wilde trouwen), verhuizing (Julchen van Gelder op 14 juli 1941 als patiënt naar het krankzinnigengesticht 'Het Apeldoornse Bos' te Apeldoorn), overlijden (Frona Cohen op 20 oktober 1941 en David Löwenstein op 26 april 1942) en emigratie (Ernst Landau met zijn gezin naar New York, Amerika op 19 mei 1941) keurig doorgegeven aan de Rijksinspectie van de Bevolkingsregisters en aan de SD in Arnhem.

Op 3 juli 1941 berichtte Binnenlandse Zaken aan alle burgemeesters, dat de persoonsbewijzen van Joden van een 'J' moesten worden voorzien. Voorts diende ook het ontvangstbewijs, dat uiteindelijk bij de Rijksinspectie van de Bevolkingsregisters kwam te berusten, te worden gestempeld. Er volgde nog een serieuze discussie of er een open dan wel dichte J moest worden gebruikt. Uiteindelijk werd voor het persoonsbewijs gekozen voor een dichte J! Naderhand werd ook de signalering op de persoonskaart uitgebreid met een GI of GII.

Beperkende maatregelen voor Joden

In april 1941 volgde de bepaling dat Joden – na enige weken ook de Joden van 'Duitse nationaliteit' – hun radiotoestel moesten inleveren. Dertien toestellen werden ingeleverd, waaronder zeven zonder en zes met ingebouwde luidspreker. Bekend was inmiddels dat een groot deel van de Joodse bevolking – net als andere Nederlanders naderhand – probeerde een oud toestel op de kop te tikken en dat inleverde.

Wanneer de echtgenoot van een Jodin een niet-Jood was, hoefde het toestel niet te worden ingeleverd. Ook niet als de echtgenote van een Joodse man niet-Joods was en volgens huwelijkse bepalingen het eigendomsrecht van de radio haar toekwam. Wel moest worden voorkomen dat haar Joodse echtgenoot naar de radio luisterde. Met andere woorden: het toestel moest uit de woning worden verwijderd.

In de loop van 1941 kwamen er meer verbodsbepalingen. Per 31 mei was het Joden verboden publiek te baden in zee-, strand- en zwembaden en overdekte badinrichtingen. Ook mochten zij geen publieke plantsoenen en openbare gelegenheden betreden en geen kamers huren in publieke logeergelegenheden als hotels, pensions en logementen in zee- en strandbadplaatsen en andere dergelijke plaatsen. Ook was het hen verboden als toeschouwer betreden van terreinen waar paardenrennen werden gehouden te betreden. Bij overtreding gold onder meer een gevangenisstraf van maximaal zes maanden en een boete van duizend gulden.

Op 28 juli liet de burgemeester aan de procureur-generaal in Arnhem weten dat aan de toegangswegen tot Aalten de borden 'Gemeente Aalten, beperkte bewegingsvrijheid voor Joden, Verordening 20/1941' waren geplaatst en verder bij de cafés en dergelijke de borden 'Verboden voor Joden'. In totaal werden op 47 plaatsen kaarten opgehangen en acht borden geplaatst.

Na de zomervakantie werd op 16 augustus 1941 aangekondigd dat er een afzonderlijke scholen voor Joodse kinderen zouden komen. Nadat hij een inventarisatie had gemaakt van de Joodse leerlingen – de ULO telde op dat moment één Joodse leerling, de openbare school zes en op de bewaarschool van Ten Hietbrink zat Beppie, de vierjarige dochter van slager Jacob ten Bosch – schreef burgemeester Monnik op 29 augustus 1941 een brief aan de christelijke ULO en de openbare lagere school, dat de Joodse leerlingen per 1 september van hun school verwijderd moesten zijn. Ook de ouders van de betreffende leerlingen werden die dag op de hoogte gesteld.

In Winterswijk werd een bijzondere school 'voor leerlingen van Joodschen bloede' ingericht. De kosten van deze school werden niet door de staat gedragen maar moesten door de Joodse Raad worden opgebracht. Voor de extra reiskosten konden de ouders van Joodse leerlingen een verzoek om subsidie bij de burgemeester indienen. Een aantal ouders ontving inderdaad een reiskostenvergoeding, anderen moesten deze kosten zelf dragen. De Joodse school in Winterswijk ging uiteindelijk op 4 december 1941 van start.

Vervolgens werd op 15 september een verhuisverbod van kracht. Joden mochten zonder de hiervoor vereiste toestemming – ook binnen de gemeente – niet van woonplaats veranderen.

Economische boycot van Joden

Na het weren van Joden uit het sociaal-culturele leven, was nu de economische sector aan de beurt. Allereerst werden de Joden op donderdag 2 oktober 1941 geweerd van alle groenten-, fruit- en bloemenveilingen. Deze maatregel werd echter diezelfde dag weer ingetrokken om vervolgens – met uitzondering van een beperkt aantal firma's – op 2 december weer van kracht verklaard te worden.

In deze tijd werden ook de Joodse winkels geliquideerd. Op 16 oktober 1941 vroeg Salomon Isak de Haas weliswaar nog om ontheffing van de winkelsluitingswet zodat hij ook op zondag geopend kon zijn. De veldwachter schreef echter onder dit verzoek: 'Gezien, winkel gesloten'. Daarmee was de zaak afgedaan.

Op 8 november werd elke werkzaamheid van Joden op veemarkten en slachthuizen verboden, ook als hulparbeider bij Arische handelaren of als commissionair en dergelijke. Daarmee werden velen in de kern van hun economische activiteit geraakt: veel Aaltense Joden waren immers in deze sectoren werkzaam. Een aantal Joodse mannen ging bij de boer werken. Joseph Weijel kreeg in januari 1942 toestemming om bij de Aaltense Tricotage Fabriek als nachtwaker in dienst te treden. Dit laatste heeft, naar het schijnt, geen doorgang gevonden.

Het roer gaat om

Aanvankelijk gedroegen de Duitsers zich gedisciplineerd. De bezetter beoogde een langzame en voorzichtige ombuiging van de Nederlandse samenleving in de Nationaal-Socialistische richting. Ook met de 'Arisering' van het openbare leven – de uitschakeling van de Joden – was de bezetter voorzichtig. Een radicale aanpak zou bij een groot deel van de bevolking op grote weerstanden stuiten. Pas toen na demonstratieve protesten zoals de 'Anjerdag' op 29 juni 1940 en – vooral – de Februaristaking in 1941 bleek dat de Nederlanders geheel niet gediend waren van een Nationaal-Socialistische samenleving, werd deze voorzichtige 'millimeterpolitiek' verlaten om plaats te maken voor een meer rigoureuze aanpak.

Het vervolg van het jaar 1941 was behalve aan anti-Joodse maatregelen ook rijk aan allerlei incidenten; aan kleine vechtpartijtjes tussen pro- en anti-Duitse Aaltenaren en aan vernielingen.

Incidenten in Aalten

In de nacht van 13 op 14 februari 1941 werd de Aaltense synagoge beklad. John Jedwab deed hiervan aangifte bij gemeenteveldwachter Willem Geurink. Deze constateerde dat 'deuren, deurposten, muren, ramen en glazen der synagoge aan voor- en rechterzijde met groene lakverf waren beschilderd'. De huisschilder Herman Cornelis Bartholomeus, belast met de verwijdering van de verf, verklaarde desgevraagd, dat een en ander in de vroege ochtend en niet door een vakman was gedaan, 'hetgeen hij opmaakte uit de droogtegraad der verf en de wijze waarop die was aangebracht'. De daders werden nooit gepakt.

Ook NSB-ers moesten het ontgelden. Op 21 maart 1941 waren bij een NSB-er in de Kerkstraat de ruiten ingegooid.

Een dag later had een ernstiger incident plaats. Bij Sally Meijler in de Heurne drong een zevental NSB-ers binnen, die een twintig jaar oude rekening wilden vereffenen. Ze bedreigden de familie, losten schoten, sloegen de vijftientwintigjarige zoon en richtten vernielingen aan. De daders, NSB-ers uit Aalten, Bredevoort, Winterswijk en Gendringen, werden later opgepakt en naar Zutphen gebracht. De burgemeester diende voor hen een gratieverzoek in.

Op 31 juli werd een ruit ingegooid van het pand van de Nederlandse Unie aan de Landstraat. Deze politieke beweging was tijdens de Tweede Wereldoorlog opgericht door een driemanschap bestaande uit Louis Einthoven, Johannes Linthorst Homan en Jan de Quay. Het doel van de Unie was onder erkenning van de gewijzigde politieke verhoudingen in Nederland en Europa en in samenwerking met de Duitse en Nederlandse autoriteiten, een maatschappij op te bouwen op basis van brede nationale samenwerking, harmonische structuur en sociale rechtvaardigheid. De oprichters wilden met hun organisatie de NSB de wind uit de zeilen nemen, maar moesten hiervoor wel concessies aan de bezetter doen. Met name na de inval van Duitsland in Rusland (Operatie Barbarossa, 22 juni 1941) werd door de Duitse bezetter van de Nederlandsche Unie een pro-Duits standpunt verwacht. Dat bleef echter uit. In december 1941 werd de organisatie door de Duitse bezetter verboden. In Aalten zaten onder meer Herman ten Hagen en E. Joh. Bulten in het bestuur.

Op 10 september 's avonds om half negen was er een vechtpartij op de hoek van de Polstraat en de Hofstraat tussen leden van de Jeugdstorm – de jeugdbeweging van de NSB – en 'andersdenkenden'. Deze liep volledig uit de hand. Nadat de politie de vechtenden naar het bureau had gebracht, vlogen ze elkaar opnieuw in de haren. Zelfs de marechaussee moest eraan te pas komen om het bureau te ontzetten. Tijdens deze vechtpartij zou Bernard Joseph tegen een NSB-er hebben geroepen: 'Wij zullen het bijltje wel scherp houden.' NSB-er H. Vossers beklagde zich hierover bij de politie: 'Is het niet heel erg dat de Joodsche emigrant Josefs die zich onder de bendeleden bevond (dit) durfde te schreeuwen? Deze Jood kan mijns inziens toch terstond worden opgesloten.' Later bleek dat hij er zelf niet bij was geweest, maar het had van horen zeggen.

Bernard Joseph ontkende dan ook dat hij op dat bewuste tijdstip op de Polstraat was geweest. Hij was volgens eigen zeggen die avond gewoon thuis geweest. Dit werd door zijn vrouw en een kostgan-

Verbodsbod bij de ingang van het Loohuis

ger bevestigd. Chef-veldwachter Wijnants vertrouwde bovendien getuige H. Betting uit Dale niet, die als oud-Aaltenaar wel de betrekkelijk vreemde Joseph in het groepje 'andersdenkenden' had herkend maar geen van de andere personen, waaronder volgens Wijnants toch zeker meerdere Aaltenaren waren.

Meer verbodsbepalingen voor Joden

In 1942 groeide de lijst van speciaal voor Joden geldende verboden en verplichtingen. Er tekende zich steeds duidelijker een richting in deze verboden en verplichtingen af: de voorbereiding van de deportaties die in de zomer van dat jaar begonnen.

In februari 1942 werden de borden 'Verboden voor Joden' ook bij bibliotheken, stations en ziekenhuizen opgehangen. Begin mei werden Joden vervolgens verplicht een 'Jodenster' te dragen. Op 22 juni werd bepaald dat Joden geen fiets meer mochten bezitten of berijden. Ook het uitlenen van een fiets aan een Jood was verboden. Op 25 juni waren er in Aalten dertig fietsen ingeleverd. Enkele dagen later werd bekend gemaakt dat 'Sonderausweisen' konden worden aangevraagd voor het betreden van de straat vanaf 24.00 tot 4 uur. Deze werden echter in beginsel niet aan Joden afgegeven.

Vanaf eind juni werden Joden uitgesloten van een aantal beroepen. Zo mochten ze geen kapperszaak hebben, behalve als de cliëntèle uit Joden bestond. Het was voor hen bovendien verboden een niet-Joodse kapperszaak te betreden. Ook de uitoefening van het slagersvak was in principe verboden.

Joden mochten ook geen telefoonaansluiting meer hebben. Op 10 juli kreeg de burgemeester het verzoek van het hoofd van het telefoondistrict om een lijst met Joodse ingezetenen en een lijst met Joodse ondernemingen. Monnik deelde hem vervolgens mee dat er 31 'hoofden van gezinnen en afzonderlijk levende personen' waren, maar geen Joodse ondernemingen in Aalten.

Om een einde te maken aan een aantal onduidelijkheden omtrent de bewegingsvrijheid van Joden gaf procureur-generaal De Rijke op 15 juli 1942 in een brief aan de burgemeesters een antwoord op een aantal vragen. Zo was bekend dat Joden geen 'Arische woningen' meer mochten betreden. Wanneer een

Jood in dienst was bij een Ariër die zijn bedrijf aan huis had, dan moest de Jood ontslag nemen. Ook mocht een Jood niet op een paard zitten en mocht hij niet meerijden op een paardenwagen; 'het z.g. gebruik uit vriendelijkheid'. Als een Jood bij een Ariër met paardenwagen moest werken, dan mocht hij er alleen maar naast lopen en het paard aan de teugel houden. Zelfs op een landbouwmachine mocht een Jood slechts bij hoge uitzondering plaats nemen. Een Jood mocht wel iets bij een Ariër bezorgen maar die mocht hem niet binnen laten.

In dezelfde maand dienden niet-Joden de 'telefonische Ariërverklaringen' te ondertekenen. Men moest verklaren 'geen Jood in de zin van artikel 4 van verordening 189/1940' te zijn en voorts dat de telefoon-aansluiting niet mede werd gebruikt door een Jood. De burgemeester ondertekende voor de tien toestellen die de gemeente in gebruik had. De aansluitingen van de Joden werden afgesloten. Per 26 augustus 1942 was het Joden verboden van alle vormen van vervoer, zowel openbare als private vervoermiddelen, gebruik te maken.

De bezetter wilde met al deze verboden en bepalingen de Joden zowel in het maatschappelijke als in economische leven uitschakelen. In de loop van 1941 en 1942 werd echter een nieuwe tendens duidelijk: men begon het Joods bezit te inventariseren met de bedoeling hen te beroven. Joodse ondernemingen moesten worden aangemeld, Joods grondbezit diende te worden geregistreerd. De Duitse instanties en de door hen gecontroleerde bestuursorganen wilden niet alleen weten waar iedereen woonde, zij wilden ook een overzicht van de door Joden bewoonde huizen en naderhand van de inboedel van deze huizen. Tenslotte poogde men de Joden immobiel te maken door het verhuis- en vervoersverbod. Dit laatste was een directe voorbereiding van de deportatie. Reizen – en dus ook vluchten – werd steeds moeilijker. Om die reden benadrukte op 26 augustus de rijksinspecteur van het Verkeer vermoedelijk nogmaals dat het Joden verboden was gebruik te maken van openbare- en privé vervoermiddelen.

Een van de eersten voor wie een officieel opsporingsbericht werd uitgevaardigd, was slager Arnold Abraham van Gelder, die aan de Bredevoortsestraat 7 woonde. Hij zou artikel 3 van de verbodsbepalingen voor Joden hebben overtreden; oftewel zonder vergunning van woonplaats zijn veranderd. Op 16 februari 1942 werd door de burgemeester van Aalten om opsporing en aanhouding verzocht.

Emigratie als mogelijke uitweg

Sinds november 1941 hadden de Duitsers in Amsterdam een 'Zentralstelle für jüdische Auswanderung' ingesteld. Joden die wilden emigreren, moesten zich door tussenkomst van de 'Joodschen Raad' melden bij dit bureau.

Eind april 1942 verschaftte burgemeester Monnik een aantal Joden die uit Nederland wilden emigreren een bewijs van goed gedrag. Het ging om Frits Landau, John Jedwab, Helga en Georg Oppenheim en hun oma Johanna Cohen-Juchenheim, Albert Lewij, zijn vrouw Sara en hun dochter Berta. Geen van hen is uiteindelijk geëmigreerd. De reden daarvoor is onbekend: aan verdere informatie ontbreekt het helaas.

Al eerder geëmigreerd was, zoals vermeld, op 19 mei 1941 Ernst Landau.

'Dodelijke' registraties

Op 24 juni 1942 deelde de commissaris van de provincie Gelderland S. van Heemstra mee, dat de 'Zentralstelle für jüdischen Auswanderung' te Amsterdam 'zur Erfassung und Ueberprüfung des genehmigten Aufenthalts' over lijsten van alle in de provincie wonende Joden wilde beschikken. Deze lijsten moesten voor 15 juli in vijfvoud worden ingeleverd. Monnik berichtte daarop op 13 juli dat Aalten 78 Joodse inwoners telde. Daaronder waren de jonge Poolse Jodin Mina Fränkel, die op 15 oktober 1940 in Aalten was komen wonen, en vijftien staatlozen, dat wil zeggen voormalige Duitse Joden. Een dag later vertrok Ruth Löwenstein als verpleegkundige naar het krankzinnigengesticht 'Het Apeldoornse Bos' te Apeldoorn, waarmee het aantal op 77 kwam.

Anderhalve maand later – op 15 augustus – verzocht Van Heemstra de burgemeesters deze lijsten ook naar het 'Bureau van den Gevolmachtigde van den Rijkscommissaris voor de provincie Gelderland' aan

de Velperweg in Arnhem te sturen, ingevolge een vraag van dat bureau. Er woonden toen nog 76 Joden in Aalten: Dina Cohen-Japhet was op 15 augustus overleden. Van Heemstra benadrukte met een telegram op 17 augustus dat deze lijst beslist op 18 augustus bij de gevolmachtigde binnen moest zijn, desnoods per expresse.

Op 15 juli vroeg het arbeidsbureau in Winterswijk aan de burgemeester een lijst van alle mannelijke Joden van 41 tot en met 60 jaar die in aanmerking kwamen 'voor plaatsing in de werkverruiming'. Behalve de personalia kon ook worden vermeld of vrijstelling was gewenst. De plaatsvervangende burgemeester B.D. Rots diende drie lijsten in. Een lijst met personen van 18 tot 40 jaar bevatte zeventien namen. In acht gevallen schreef Rots dat hij geen vrijstellingsgrond kende. Vijf mensen waren volgens hem onmisbaar in een landbouwbedrijf, een persoon kon niet worden gemist omdat hij kostwinner was voor zijn pleegouders, een was onmisbaar als huisknecht in het Joods rusthuis, een ander – Wijnand Andriess – werkte voor de Duitse Wehrmacht en een laatste, John Jedwab, was vertegenwoordiger van de Joodse Raad. Opmerkelijk was de vermelding achter de naam van Arnold van Gelder: vertrokken onbekend waarheen!

Op de lijst van Joden van 41 tot en met 60 jaar stonden negen namen. Van vijf personen was geen reden voor vrijstelling bekend, van twee personen was de vrouw zwaar ziek, een kon niet worden gemist vanwege werkzaamheden in de landbouw en een ander – Liepman Leezer – kon zich moeilijk verplaatsen vanwege lichamelijke gebreken. Tot slot stonden op de derde lijst van Joden van 61 tot en met 65 jaar drie namen, die allen geen reden voor vrijstelling hadden. Van de laatste twee lijsten werden twee versies ingediend – 22 juli en 1 augustus – waarbij in de tweede lijst van 41 tot en met 60 jaar in twee gevallen een reden voor vrijstelling was toegevoegd en in één geval de reden was gewijzigd.

Hoeveel personen in de zomer van 1942 zijn opgeroepen voor de speciaal voor Joodse mannen ingerichte werkkampen, is niet bekend, evenmin als het aantal personen dat aan de oproep gehoor gaf en het aantal personen dat weigerde naar deze kampen te vertrekken. Bekend is dat Sally en Robert Fuldauer zich midden juli al in kamp Molengoot bevonden.

Opmerkelijk is de bij George Oppenheim voor vrijstelling opgevoerde reden dat hij niet gemist kon worden als huisknecht in het Joods rusthuis. Pas op 11 augustus vroeg J. Jedwab toestemming om een rusthuis te beginnen in het huis van George's stiefvader Liepman Leezer aan de Industriestraat 4.

Op 18 augustus stuurde de burgemeester voor de tweede keer de lijst met namen van mannelijke Joden van 18 tot en met 40 jaar. Tevens gaf hij te kennen dat op de lijst van 61 tot en met 65 jaar twee personen hun Duitse nationaliteit hadden verloren.

Inbeslagname van huizen van Joden

Op 15 april 1942 deed de burgemeester opgave van huizen die door Joodse families werden bewoond. Geen van de 22 huizen had een bad, douche, wastafel of was voorzien van een centrale verwarming. Zes beschikten wel over een telefoonaansluiting. Tevens werd geïnventariseerd of er ook geschikte opslagruimtes waren in Aalten, vermoedelijk al vooruitlopend op de ontruiming van de woningen. Er bleken 26 geschikte ruimtes te zijn, die praktisch alle al of nog in gebruik waren.

Het eerste huis dat werd gevorderd was dat van Julius David van Gelder, Stationsstraat 47. Het Algemene Nederlandsche Beheer van Onroerende Goederen (ANBO) verzocht op 15 juni 1942 het hoofd van de plaatselijke politie met spoed Van Gelder een verhuisvergunning te geven. Diens eigendom was overgedragen en de nieuwe eigenaar wilde het pand als kantoor van Nederlandse Volksdienst (NVD), een Nationaal-Socialistische; charitatieve instelling, en als woonhuis in gebruik nemen. De burgemeester antwoordde daarop dat hij geen bevoegdheid bezat om een dergelijke vergunning af te geven. Uiteindelijk werd het huis verkocht aan een NSB-er. De opbrengst van de verkoop kwam uiteraard niet ten goede aan de oorspronkelijke eigenaar.

Naderhand werden in september verschillende andere huizen ontruimd: op 8 september het huis van Sally Fuldauer, Grevinkweg 5. De familie was al op 26 augustus verhuisd naar de Hoogestraat 94.

Ook de familie Arnold Abraham van Gelder, die op datzelfde adres woonde, was verhuisd en wel naar de Stationsstraat 24. Op 24 september werd het huis van Levie van Gelder, Dijkstraat 10a gevorderd. Hij verhuisde met zijn familie naar de Dijkstraat 39.

De maand daarop volgden meer huisuitzettingen. Zo werd de familie Robert Fuldauer door een lid van de 'Sicherheitspolizei' op zondag 4 oktober 1942 naar Arnhem afgevoerd. Een maand later, op 6 november, vroeg de burgemeester aan Einsatzstab Rosenberg – die ten behoeve van Duitse Bombengeschädigte Joodse huisraad naar Duitsland bracht – toestemming om het huis van de familie Fuldauer aan de Eerste Broekdijk te gebruiken voor het onderbrengen van een dakloze familie.

Een week later kwam de toestemming. Wel wilde Rosenberg 'die genaue Angabe des Lagerraums in welchem das jüdische Inventar aufgeschlagen soll' vernemen. Een week later schreef de burgemeester aan Rosenberg een briefje met de mededeling dat de inventaris werd opgeslagen in het huis van Izaäk David van Gelder, Lichtenvoordsestraat 8, een Judenhäuser waar nu een Gendarm woont. Hiermee was tevens 'die überwachung des Inventars genügend versichert'.

Op 7 december 1942 vroeg procureur-generaal De Rijke per telegram om opgave van het aantal woningen van Joden die wegens arrestatie of vertrek niet meer bewoond werden. Drie dagen later had de burgemeester een onderhoud met Joh. Wiesmann over de inventarisatie van de achtergebleven Joodse eigendommen. Hij verzocht Wiesmann om een schriftelijke verklaring waarin deze werd gemachtigd de inventarisatie te doen, daar Monnik door 'meerdere Duitse instanties, o.a. de Aussenstelle 's-Gravenhage der Sicherheitspolizei und des SD en de Dienststelle der Einsatzstab Reichsleiter Rosenberg te Amsterdam, verantwoordelijk was gesteld voor de achtergebleven goederen. Monnik wilde zich op deze wijze verantwoorden tegenover die instanties.

Enkele maanden later werden ook andere huizen leegehaald, zowel die van gedeporteerden als van onderduikers. Op 10 april 1943, dezelfde dag dat zij naar Westerbork vertrokken, werden de inventarissen van Albert Lewij, Levi Schaap, Levie van Gelder en Salomon Goedhart overgebracht naar een schuur aan de Hoogestraat. Ook de huizen van Moses ten Bosch en Liepman Leezer werden die dag leeggeroofd.

Twee dagen later volgde het huis van Philip van Gelder aan de Lichtenvoordsestraat 17. Op de inventarislijst staat ook de invalidenwagen van zijn zwaar gehandicapte vrouw. De Judenhäuser werden opnieuw verhuurd. Soms konden de nieuwe bewoners een deel van de inventaris in bruikleen krijgen.

Op 8 juli 1943 ontving de gemeenteontvanger rekeningen voor de rioolbelasting voor de huizen van Joseph Weijel en Philip van Gelder. Hij zat ermee in zijn maag en vroeg de burgemeester wat te doen. De Coöperatieve Middenstandsbank, die een rekening voor de huur van de Judenhäuser beheerde, werd door de burgemeester verzocht om deze rekeningen te voldoen.

Het ministerie van Binnenlandse Zaken liet op 22 oktober 1943 aan de gemeente weten dat de kosten van transport van Joden en de opslag van hun goederen niet ten laste van de gemeentekas zouden komen. Deze kosten zouden worden vergoed door Lippmann & Rosenthal, de bank in Amsterdam waar alle Joodse vermogens waren ondergebracht. Ook de rekening van een Winterswijks taxibedrijf – f 70,50 voor een rit naar Westerbork – werd door Lippmann & Rosenthal voldaan: de kosten van de uitroeiing van de Joden werden door hen zelf betaald.

Reacties van Joden op de Duitse restricties

De Joden raakten door de politiek van de Duitsers als het ware steeds vaster verstrikt in een fuik. Uit de interviews: 'Het gekke is, dat heb ik ook van anderen gehoord, dat het allemaal zo geleidelijk ging. Het waren allemaal beroerde dingen maar zelfs met die ster leefde je toch vrij gemakkelijk. Je werd door de bevolking dermate geholpen. Je moest je radio inleveren, je moest je fiets inleveren, je moest met die ster rondlopen, maar je had er in Aalten betrekkelijk weinig last van, die rotte NSB-ers uitgezonderd. Iedere keer dacht je: als het daarbij blijft, is het wel vol te houden. Je had er toch geen benul van dat het vijf jaar zou duren. Ondanks dat wij wisten wat er in Duitsland gebeurde, hebben wij het gevaar onderschat. Dat je niet in winkels mocht komen, dat was in Aalten geen probleem. Iedereen hielp je wel, hoor. De

spullen werden zelfs bij ons thuis gebracht. De een bracht een kip, de ander een brood. In Aalten kon je met die verboden wel leven, anders dan in Amsterdam. Achteraf realiseer je je pas dat we er de zwaarte niet van hebben ingezien.'

'In september 1941 mochten we niet meer handelen. Toen zijn ook de Joodse winkels hier in het dorp gesloten. Toen was het afgelopen. Ik ben toen bij een boer gaan werken. Je kreeg een werkkaart of een stempelkaart waarop iedere week een zegeltje geplakt moest worden. En als je dan vrijdags naar huis ging, dan was het: nou, bedankt. Je kreeg er geen kwartje voor. Je deed dat voor niets. Niet dat ik me te barsten heb gewerkt, maar je was toch de hele dag bezig. We mochten op een gegeven moment niets meer. Je mocht niet meer in een café komen, je mocht niet in een park wandelen, je mocht als Jood alleen op bepaalde tijden in bepaalde winkels komen. Maar wij hadden daar eigenlijk nooit last van. De winkeliers brachten ons alles aan huis, zonder bon. Mensen brachten ons groente uit de tuin. Het waren hooguit enkele NSB-ers waarvan je last had. Wij hadden een weiland. Daar hadden we melkkoeien lopen. En als je 's avonds in de wei kwam dan had onze vriend [een NSB-er] de koeien al voor de helft gemolken. Daar kon je niets aan doen. Maar ja, die NSB-ers waren vaak armoedzaaiers, die waren lid voor het brood. En je had natuurlijk profiteurs. Die dachten nog meer te krijgen dan ze al hadden. En toen kwam de ster. Er waren christenen die ook met de Jodenster opliepen. En er waren mensen, daar was ook pastoor Van Rooyen bij, die namen voor ons de hoed af. Eigenlijk moet ik voor de pastoor mijn hoed afnemen, maar hij deed het voor ons toen we met die ster liepen. En later kwamen wij de pastoor een keer tegen op straat en hij zei tegen ons: 'Waarom lopen jullie nog hier? jullie moeten maken dat je weg komt, jullie moeten onderduiken'. Wij zijn in 1941 getrouwd. Toen mochten we al niet meer in een hotel of naar de sociëteit voor een feest. Wij mochten die dag ook niet van een auto gebruik maken. Drie vrienden, boeren, hebben ons toen met een boerenkar, zo'n ouderwets rijtuig, gereden. Die boeren, die deden dat.'

Definitieve deportatie van Joden

De gebeurtenissen begin oktober 1942 waren voor veel Aaltense Joden de aanleiding om definitief onder te duiken. Toen werden de Joodse werkkampen, waar ook enige Aaltenaren verbleven, leeggehaald. Hun gezinsleden die nog in Aalten verbleven, werden rond de vierde oktober naar Westerbork overgebracht. In totaal elf personen werden korte tijd later uitgeschreven uit het bevolkingsregister: Robert Fuldauer met zijn vrouw Rozetta van Gelder en hun drie kinderen Lina Sara, Sara en Meijer David, zijn broer Sally Fuldauer met zijn vrouw Regina de Jong, Wijnand Andriesse, Eliazar Schaap en Albert Lewij. Joseph Backs, die als pleegkind bij Philip en Elise van Gelder aan de Lichtenvoordsestraat woonde, vertrok vrijwillig naar Westerbork toen hij hoorde dat zijn aanstaande schoonfamilie uit Den Haag naar Westerbork was vertrokken. Backs had eerder dat jaar – 24 juli – een verhuisvergunning van 's-Gravenhage naar Aalten aangevraagd voor zijn aanstaande vrouw Ester Alter. De reden was dat zijn stiefmoeder een been was afgezet en verzorging behoefde. De chef-veldwachter vond uit sociale overwegingen dat dit verzoek ingewilligd moest worden. Desondanks was blijkbaar aan dit verzoek geen positief gehoor gegeven. Verder werd een persoon: Arnold van Gelder van de lijst afgevoerd 'wegens vermoedelijk overlijden (art. 83, 2^e lid).

Op 13 oktober 1942 verzocht de burgemeester van Aalten om opsporing, aanhouding en voorgeleiding van veertien personen die zonder de vereiste vergunning van woonplaats waren veranderd: Jacob en Jansje ten Bosch en hun dochter Bertha Hester en schoonmoeder Hester Bouwman, Izaäk David en Truitje van Gelder, Julius David en Trouwtjen van Gelder en hun zonen David en Salomon, Bernard Israël en Chlotilde Josephs en hun zonen Hans Dieter en Harry.

Op 20 november volgde hetzelfde verzoek voor negentien personen: Dina Marianne van Gelder-de Brave, Bernard Mozes Cohen, Mina Fränkel, Abraham en Reintjen van Gelder, Salomon Izaäk de Haas en zijn dochter Sophia Sara, Henriette Heijmans, John Israël en Lena Jedwab, haar ouders Aron en Berta Kropveld en hun zoon Abraham, Aron en Klara Carolina Weijel, hun ouders Joseph en Sophia Weijel, en Salli en Paula Meijler.

Deportatie

Twee dagen later liet de burgemeester aan de SD in Arnhem weten dat er in totaal 37 personen van de het bevolkingsregister waren uitgeschreven met als reden 'Vertrokken Onbekend Waarheen'. Bij deze 37 hadden zich Simon en David Kropveld, en Arnold Abraham van Gelder en zijn dochter Renée Elisabeth gevoegd. Elf personen waren van de lijst afgevoerd 'wegens vertrek naar het buitenland (Polen)': de tien die op 4 oktober waren opgepakt plus Joseph Backs. Tenslotte werd in dit schrijven melding gemaakt van Arnold van Gelder, die reeds een jaar eerder was gedeporteerd en over wie de burgemeester schreef dat deze 'is afgevoerd wegens vermoedelijk overlijden'.

Hanri Meijler was al op 23 april 1942 naar 's-Gravenhage vertrokken en stond niet op de lijst van 15 augustus, evenmin als Hermina Beem, die op 3 juni 1942 naar Wisch was verhuisd. Een maand later kwam Amelia Lorch naar Aalten om met Frits Landau te trouwen, maar zij werd niet – meer – in het Bevolkingsregister opgenomen. Het aantal geregistreerde Joodse inwoners in Aalten kwam daarmee in november 1942 op 27.

De volgende grote actie had plaats in april 1943. In die maand moest Gelderland 'Judenrein' worden. Alle nog legaal in de provincie verblijvende Joden moesten zich melden bij doorgangskamp Vught. De zieken en invaliden werden opgehaald en naar Westerbork gebracht. Een telegram van politiepresident Walraven in Arnhem aan de burgemeester liet nog weten dat 'de gedwongen afvoer van Joden pas na 8 april moet beginnen. Tot die tijd moet echter het vrijwillige vertrek naar Vught niet worden belemmerd'.

In de loop van de eerste maanden van 1943 bleken nog eens zeven personen met onbekende bestemming te zijn vertrokken: Liepman en Frieda Leezer met hun kinderen Bernard, George en Helga en schoonmoeder (Frieda's moeder Johanna Cohen Juchenheim), en Frits Landau; zij allen waren op 17 maart 1943 'officieel' ondergedoken. Met Frits Landau dook ook zijn vrouw Amelia onder. Dat brengt het totaal op acht.

Op 13 april 1943 volgde een laatste lijst met negen namen van Joden, waarop vermeld stond dat die op 9 april 'vrijwillig uit de gemeente Aalten zijn vertrokken naar kamp Vught': Berta Lewij, haar moeder

Broertjes Meijler

Friederika, het echtpaar Levie en Jula van Gelder, Salomon en Philippina Lea Goedhart, Levi en Ella Schaap, en oma Johanna Cohen-Juchenheim. Deze laatste stond echter ook vermeld op een lijst van personen die de notering VOW hadden.

Verder waren volgens die lijst drie personen rechtstreeks naar kamp Westerbork afgevoerd: Philip en Elise van Gelder en Karoline Japhet-Epstein die op dat moment bij in woonde, vermoedelijk om de zieke Elise te verzorgen.

Tot slot stonden met de melding VOW zeven personen genoteerd: Mozes en Meta ten Bosch en hun zoon Alfred, Moritz Cohen, Izak Kropveld, Arthur Meijler en de weduwe van David Aron van Gelder, Engelina van Gelder-van der Laan die op het laatst in het ziekenhuis in Winterswijk verbleef.

Groepscommandant Sijbring gaf te kennen dat de inboedels van de vertrokken Joden waren geïnventariseerd en opgeslagen in een ruimte Hoogestraat 67 in Aalten.

Na 9 april zou Aalten Judenrein moeten zijn, maar er waren nog twee namen. Pas op 17 mei 1943 werd in het register van vertrekkende personen vermeld dat Cato Konijn met onbekende bestemming was vertrokken. Elders wordt vermeld dat ze op 16 april in Sobibor was omgekomen en blijkbaar met de groep van 9 april naar Vught is afgevoerd.

De enige die niet is afgevoerd van de lijst, is Louisa Leezer. Zij stond wel vermeld op de lijst van 15 augustus, maar was blijkens een brief van 21 oktober 1942 reeds geruime tijd opgenomen in het Centraal Israëlitisch Ziekenhuis in Amsterdam. Ongeveer twee maanden later op 17 december 1942 verhuisde ze officieel naar Amsterdam.

Daarmee waren van de 76 Aaltense Joden die op 15 augustus 1942 stonden ingeschreven er vijftig ondergedoken, een woonde in Amsterdam en 25 waren gedeporteerd.

Het leven als onderduiker

Onderduiken was iets nieuws, voor iedereen, voor de illegaliteit, voor degenen bij wie men onderdook en ook voor de onderduikers zelf. Aanvankelijk – in 1941 en de eerste helft van 1942 – was dit onderduiken nog tijdelijk. Vooral de mannen die werden opgeroepen voor de werkkampen, verdwenen voor enkele weken. Pas later – najaar 1942 – ging de bezetter ertoe over om systematisch hele gezinnen op te pakken. Vanaf die tijd moest het hele gezin een permanent onderduikadres vinden.

Uit een interview dat Peter Lurvink met de twee broers Hanri Hartog en Arthur Meyler had krijgen we een indringend beeld van het onderduiken. Arthur: 'Toen het Joden werd verboden om te handelen, heeft de Aaltense bevolking ons veel geholpen. En ook later in de oorlog, met het onderduiken, hebben we veel hulp gehad. Maar in het begin was het ontzettend moeilijk om aan een adres te komen. Toen was onderduiken erg moeilijk; iedereen kende je, je was bekend van gezicht. Veel mensen durfden niet omdat ze bang waren voor hun kinderen of omdat ze burens hadden die ze niet vertrouwden. Bijna iedereen had wel een reden om het niet te doen. Er was ook nog geen organisatie die dat allemaal regelde, je moest op eigen kracht een adres vinden. De eerste razzia was al in 1941. Door een telefoontje uit Aalten werden wij gewaarschuwd want ze zaten vanwege die ruzie met die NSB-ers ook achter mijn vader aan.'

Zijn broer: 'Wij zouden 's morgens naar sjoel gaan. Mijn moeder was al heel vroeg opgestaan. Om zeven uur ging de telefoon; een waarschuwing dat de Duitsers er aan kwamen. Pas veel later, na de oorlog, ben ik te weten gekomen dat dat telefoontje niet uit Aalten maar van mijn neef uit Winterswijk afkomstig was. Mijn moeder wekte ons direct. Wij schoten in onze kleren en wij vluchtten het huis uit, net op tijd want we waren nog maar nauwelijks de hoek om toen we de overvalwagens al zagen aankomen. Een onderduikadres was bijna niet te vinden, ondanks dat mijn vader toch dertig jaar met die boeren had gehandeld. 's Avonds kwamen we bij de familie Eppink aan de Varsseveldseweg. Die hebben veel hulp aan Joden gegeven. Daar hebben we geslapen, daarna een nacht bij Mateman. Toen we er binnenkwamen, zat daar ook Jacob ten Bosch worst te maken. Wij zaten een paar weken ondergedoken, en toen kwam het bericht dat ik op een Joodse school in Den Haag was aangenomen als leerkracht. Eppink kwam het ons vertellen. Ik heb overlegd met mijn moeder en ook met burgemeester Monnik, die adviseerde niet

te gaan. Maar alles leek weer veilig en uiteindelijk ging ik toch naar Den Haag. Later hebben ook mijn broer en mijn vader er enkele maanden gezeten toen het in Aalten onveilig was.'

Arthur: 'Later ben ik nog drie maanden in Den Haag geweest, min of meer ondergedoken. Ik heb toen als huisknecht bij een Joodse dokter gewerkt. En langzamerhand kwamen al die wetten en verboden. Toen al heb ik tegen mijn ouders gezegd dat ik definitief zou onderduiken zodra er een oproep voor de 'Arbeitseinsatz' zou komen.'

Zijn broer: 'Zo tegen kerst van 1941 kwam er een politieagent aan de deur. Mijn ouders en ik dienden als getuigen te verschijnen in de zaak tegen die NSB-ers die die overval op ons huis hadden gepleegd. Wij moesten 24 december naar de rechtbank aan de Lange Vijverberg in Den Haag. Wij zijn ook gegaan, maar toen de deuren achter ons dichtvielen, kreeg ik het benauwd; die rechtbank was een nazi-aangelegenheid: "Wir öffnen die Sitzung mit dem deutschen Gruss, DIE JUDEN HABEN SITZEN ZU BLEIBEN". Maar de officier van justitie constateerde dat die NSB-ers elkaar tegenspraken. Wij werden gesommeerd de rechtszaal zo snel mogelijk te verlaten. Buiten stonden we te trillen op onze benen. Vader ging toen terug naar Aalten. Mijn broer bleef in Den Haag. Hij kreeg toen die betrekking bij een dokter. Mijn broer is in de loop van 1942 teruggegaan naar Aalten. Ook ik zelf was in augustus weer in het dorp vanwege de vakanties en ook omdat de razzia's in het Westen waren begonnen. Maar met het nieuwe schooljaar stond ik toch weer voor de klas in Den Haag. De eerste schooldag waren er drieëndertig kinderen. De razzia's waren in die tijd vaak 's nachts. Met het donker werden de mensen uit hun huizen gehaald. Ik weet niet meer of ik een Sperre had maar ik herinner me nog wel dat ik vaak niet thuis sliep maar bij een vriendinnetje, boven een NSB-boekwinkel. Daar zat je natuurlijk behoorlijk veilig. Op 8 oktober had ik nog acht kinderen in de klas; toen ben ik vertrokken naar Aalten. Jan Eppink heeft me opgehaald. We zijn samen per trein naar de Achterhoek gereisd. In Doetinchem ben ik samen met mijn broer ondergedoken.'

Vanaf het najaar van 1942 dook men dus permanent onder, niet alleen de mannen maar ook de vrouwen en de kinderen. Het was dezelfde tijd waarin, zoals we hierboven al zagen, iedereen werd uitgeschreven uit het bevolkingsregister. Zijn meest waardevolle spullen gaf men in bewaring bij vrienden of bekenden. De huizen werden geconfisqueerd en kregen nieuwe, niet-Joodse bewoners.

Vreugde en verdriet

Het onderduiken was natuurlijk niet alleen kommer en kwel. 'We hebben veel narigheid gehad maar ook veel plezier', zei iemand tijdens een interview. Zoals in het geval van die boerin die zinspelend op een overval zei: "Kroep maor achter miene dikke konte, daar vindt ze oew toch neet".'

Onderduikers poogden zo goed mogelijk met elkaar om te gaan, de ondergrondse zorgde als dat nodig was voor nieuwe adressen en voor bonkaarten. Men moest er van maken wat er van te maken viel. Die ondergrondse kon soms voor rare problemen komen te staan. Wat moest er bijvoorbeeld gebeuren als een onderduiker overleed? Hester Bouwman-Sanders, de schoonmoeder van Jacob ten Bosch stierf in 1943 op haar onderduikadres aan de Koopmanstraat. Een verzetsman zette het lijk, aangekleed en wel, voor op een bakfiets en reed zo, dwars door het dorp, naar de Joodse begraafplaats alwaar zij ter aarde werd besteld. Een in de buurt van de begraafplaats wonende NSB-er meende echter dat er kostbaarheden werden verstopt en waarschuwde de politie; het graf werd geopend, maar nadat gebleken was dat het hier om een lijk ging, werd de vrouw opnieuw, nu officieel begraven.

Een opmerkelijke en ook blijde gebeurtenis tijdens de onderduik was de geboorte van 'Willem Herfstink', zoon van voorganger John Jedwab en Lena Kropveld, die beiden waren ondergedoken in Lintelo. Het kind kon natuurlijk niet op het onderduikadres blijven en werd een dag na zijn geboorte, in de nacht van 20 op 21 september 1943, zogenaamd te vondeling gelegd bij 'Ome Jan' Wikkerink in de Patrimoniumstraat. Gemeentearts Knol verklaarde dat het kind van 'zuiver Arisch ras' was. Pas na de oorlog werden de ouders en hun zoon weer verenigd.

Verraad en premiejagers

Het ergste dat kon gebeuren, was verraad. Iedere onderduiker heeft wel een aantal keren van adres moeten veranderen omdat het onderduikadres aan de Duitsers was verraden, vaak door NSB-ers. En lang niet altijd wist men zich op tijd in veiligheid te brengen. Uit een interview: “Bij de eerste boer waar wij zaten, een goede man die er niets voor wilde hebben, woonde een halve gek in huis. Die heeft ontdekt dat wij daar ondergedoken zaten en heeft dat verraden. Wij moesten toen weg. Na nog een adres kwamen we in Varsseveld in het dorp. Daar hebben we een overval gehad, maar daar wil ik verder niet over praten. Van de zes onderduikers zijn er toen drie gepakt. Wij zijn met zijn drieën gevlucht naar de boerderij waar mijn ouders zaten. Die boer had gezegd dat we daar altijd terecht konden. Het was die nacht helder weer en het vroom flink. Op blote voeten zijn we naar die andere boerderij gegaan. Ik had mijn vrouw wel honderd keer uitgelegd hoe je daar kon komen. Ik liep voorop, maar toen kwamen we in de buurt van die boerderij bij de spoorbaan, en toen was ik alles kwijt, ik wist niets meer. Mijn vrouw heeft ons toen geleid. Ze hadden daar zeven onderduikers. We klopten daar aan: ‘Ik ben Wim, de zoon van ome Anton’. Ik heette toen Wim, mijn vader Anton. Eerst moesten natuurlijk die onderduikers weg, maar toen ze zagen dat het “goed volk” was, mochten die onderduikers weer tevoorschijn komen. Wij zagen eruit als de dood, we hadden een verschrikkelijke nacht gehad, we hadden een overval overleefd, op blote voeten door de nacht gelopen terwijl het vroom. Ik ben die nacht grijs geworden, het is echt waar. Mijn ouders kwamen binnen om kennis met ons te maken en ze herkenden ons niet eens, zo zagen we eruit. Even later kwamen er een NSB-er en een paar moffen binnen. Die waren op zoek naar de drie onderduikers die bij de overval waren ontsnapt. Er brandde immers nog licht bij deze boer. Maar die man was een goede toneelspeler. Hij zei: ‘Ja, het varken heeft gisteren jongen gekregen, ik moest daar nog even naar kijken en wat bijvoeding geven’. Die biggen waren al twee weken oud, maar een leek ziet het verschil niet. Daar zijn ze mooi ingetrapt en toen gingen ze weer weg. We zijn bij die boer opgenomen. We kregen een schuilhok.’

Maar niet altijd liep het goed af. Uit weer een ander interview van Peter Lurvink met Hanri Hartog Meyler in Den Haag: ‘Op 8 oktober 1942 (...) ben ik vertrokken naar Aalten. (...) In Doetinchem ben ik samen met mijn broer ondergedoken. We kwamen bij een vrouw, maar die werd gehanteerd met ons verblijf door (...) een vriend van haar. We moesten weer weg en zijn toen boven het station in Aalten gekomen. Uit Den Haag kende ik Elly Vleesblok, een collega met wie ik in hetzelfde pension woonde, en Mathilde Leezer, die oorspronkelijk ook uit Aalten komt. Zij waren vriendinnen van mij. Ik had Elly beloofd om haar ook in Aalten te krijgen. Waar zij precies heeft gezeten, die eerste tijd, dat weet ik niet. Op een gegeven moment was het boven het station niet meer veilig. Mijn broer en ik zijn van het station naar Wiggers gegaan. Ik denk dat Elly en Mathilde op het station zijn ondergebracht omdat een overval uitbleef. Maar ze zaten er nog maar net en toen kwam die overval. Ik voel me daar eigenlijk nog schuldig over. Door mij is Elly in Aalten terechtgekomen. Geen van beiden is na de oorlog teruggekeerd. Dat schuldgevoel heb ik sindsdien altijd gehad hoewel iedereen tegen me zegt dat zoiets onzin is.’

Mathilde Leezer was op 27 september 1914 in Aalten geboren en stierf in Auschwitz op 27 augustus 1943. Ze woonde als verplegende bij de familie Abraham Veerman, Weesperstraat 11 huis in Amsterdam. Haar vriendin Elly Desira Vleesblok was op 14 maart 1908 in Veendam, geboren en stierf in Auschwitz op 27 augustus 1943. Ze was lerares van beroep en bereikte de leeftijd van 35 jaar. In januari 1941 woonde ze nog Boven Oosterdiep 37 in Veendam, maar verhuisde kort daarop naar Den Haag, Groote Marktstraat 24.

Elly Desira zat in 1943 zoals boven vermeld samen met Mathilde Leezer ondergedoken boven het spoorwegstation in Aalten. Zij werden echter verraden: op 21 juni 1943 deed een lid van de Kolonne Henneicke, samen met een agent van de rijkspolitie van Aalten, een inval op het onderduikadres. Zij vonden de twee vrouwen verstopt onder een bed.

De Kolonne Henneicke was een groep Nederlandse premiejagers die ondergedoken Joden en goe-

deren die door Joden bij anderen in bewaring waren gegeven opspoorde. Deze groep was actief van maart tot september 1943 en werd aangestuurd door de Hausraterfassungsstelle, de afdeling van de Zentralstelle für jüdische Auswanderung. Deze afdeling was belast met de registratie van eigendommen die achterbleven in woningen van Joden als de bewoners waren opgepakt en gedeporteerd, onder dwang verhuisd of ondergedoken.

De Kolonne Henneicke stond onder leiding van Wim (Willem) Henneicke, een voormalige automonteur. Voor iedere opgebrachte Jood werd – ongeacht leeftijd – een premie uitgekeerd. Deze door de Zentralstelle für jüdische Auswanderung in maart 1943 ingestelde beloning bedroeg f 7,50 voor iedere ondergedoken Jood die bij de autoriteiten werd aangegeven.

Zowel particulieren als professionele premiejagers, waaronder de Kolonne Henneicke in Amsterdam, maakten gebruik van deze regeling. In zes maanden tijd zijn ongeveer 8500 ondergedoken Joden gearresteerd en, veelal via de strafbarak in Westerbork, op transport gesteld.

Verraad en de reactie van het verzet

Elly Vleesblok en Mathilde Leezer waren niet de enige slachtoffers van verraad. Ook Moritz Cohen van De Marktwinkel in Aalten en zijn zoon Bernhard kwamen om door verraad. In het voorjaar van 1943 maakten de toenmalige burgemeester van Lichtenvoorde, Lamers, en enige politiemannen jacht op Joden in de buurtschap De Wolboom. Zij hadden een tip van de NSB-er Heuthorst gekregen. De 56-jarige geboren Amsterdammer Abraham Jessurun werd aangetroffen bij Hoftijzer van de 'Venneschuur' en niet bij zijn oorspronkelijke onderduikadres bij Wikkerink van de 'Mossel'. Hij werd gearresteerd terwijl zijn vrouw kon ontvluchten. Jessurun sloeg door en bij 'De Mossel' werden nog acht andere Joden opgepakt: het echtpaar Isaac en Henriette Aleng-Salomon uit Amsterdam, de Aaltense veekoopman Moritz Cohen en zijn zoon Bernhard Cohen en de familie Menko uit Apeldoorn: Jacob, Rozetta en hun twee kinderen Truitje Louise en Siegfried Bernard. Alle gearresteerde Joden werden naar Westerbork gebracht en vandaar naar de concentratiekampen.

Moritz en Bernhard Moritz werden op 23 juli 1943 in Sobibor vermoord.

'Zwarte Kees' (marechaussee Ruizendaal) – bekend in de illegaliteit – zorgde ervoor dat de verrader Heuthorst later werd neergeschoten.

In het najaar van 1943 werden Jacob ten Bosch en zijn vrouw Jansje Bouwman, ondergedoken in Halle in de Achterhoek, door een NSB-er verraden. Ook deze NSB-er is later door een verzetsman gefusilleerd. Jacob ten Bosch werd op 31 maart 1944 in Auschwitz vermoord. Zijn vrouw Jansje was al op 19 november 1943 in Auschwitz gestorven.

Op 22 augustus 1944 werden Abraham van Gelder, een van de twee kosjere slagers in het dorp, en zijn vrouw Reintjen de Jong uit hun onderduikadres aan de Oosterkerkstraat gehaald. Ook zij zijn verraden. Abraham en Reintjen stierven in Auschwitz op 6 september 1944.

Loop der bevolking tijdens de oorlog

Toen de oorlog uitbrak woonden er 85 kerkelijke en niet-kerkelijke Joden in Aalten. Door officieel geregistreerde verhuizingen, die aanvankelijk nog werden gedoogd maar al snel slechts mondjesmaat werden toegestaan, en dito sterfte fluctueerde dit aantal gedurende de oorlogsjaren.

Tien Joden verhuisden van Aalten naar elders. De eerste die het dorp verliet, was Adolf Davidson. Hij was op 13 april 1937 als slagersknecht bij de familie Kollenberg in de Dijkstraat 50 komen werken. Ruim een jaar later ging hij op 10 juli 1938 naar de slagerij van Arnold Abraham van Gelder aan de Bredevoortschestraat 7. Vandaar verhuisde Adolf op 31 mei naar Zwolle.

De volgende die vertrok, was Serafina Schaap, de dochter van Levie Salomon Schaap en Ella Philips. Zij ging op 18 juli 1940 naar Enschede. Zij stierf ergens in Centraal Europa op 30 september 1944.

Daarna verhuisde Julius Kahn, die op 22 juni 1940 naar Aalten was gekomen, op 14 september 1940 naar Edam.

Ernst Eduard Landau emigreerde op 19 mei 1941 naar Amerika. Zijn vrouw Paulina Philips vertrok op 1 september 1941, samen met hun zoon Louis, naar Winterswijk.

Julchen van Gelder, dochter van slager Levie van Gelder en Jula Landau, vertrok op 14 juli 1941 uit Aalten naar de joodse psychiatrische inrichting Het Apeldoornse Bos. Haar broer Erich verbleef daar al twee jaar.

Sinds 1909 werden Joodse psychiatrische patiënten daar, volgens de modernste inzichten, behandeld in een bosrijke omgeving bij Apeldoorn.

Het Apeldoornse Bos groeide snel; in 1938 had de inrichting 900 patiënten. Een speciale afdeling van het Apeldoornse Bos, het Paedagogium Achisomog, een internaat voor zwakzinnige en moeilijk opvoedbare kinderen, telde dat jaar 74 patiënten.

In de nacht van 21 op 22 januari 1943 werd het Apeldoornse Apeldoornse Bos 'leeggehaald'. Onder leiding van Ferdinand Hugo Aus der Fünten, hoofd van de Zentralstelle für jüdische Auswanderung, het kantoor van de Duitse Sicherheitspolizei en de SD in Amsterdam, dat toezag op de deportatie van Joden uit Nederland, werd het Apeldoornse Bos doorzocht, weerloze patiënten werden geslagen en mishandeld, in vrachtwagens en later in veewagons geladen. De trein met patiënten en verpleegkundigen reed direct door naar Auschwitz, waar bijna iedereen onmiddellijk na aankomst werd omgebracht.

Ruth Löwenstein die op 14 juli 1942 in Apeldoorn als verpleegkundige was gaan werken, kwam daarbij ook om. Zij stierf op 25 januari 1943 in Auschwitz.

Hermina Juliana Beem vertrok op 3 juni 1942 naar Wisch en stierf in Sobibor op 5 maart 1943.

Als laatste vertrok Louisa Leezer op 17 december 1942 officieel naar Amsterdam.

Zeven Joden kwamen naar Aalten. De eerste was Arnold van Gelder, zoon van slager Levie van Gelder en Jula Landau, Dijkstraat 10a, die op 18 oktober 1939 naar Hengelo (O) was vertrokken, maar op 17 juli 1940 weer naar Aalten terugkwam. In september 1940 ging hij echter weer naar Hengelo om op 11 juli 1941 voorgoed in Aalten weder te keren. Als represaille voor een sabotagedaad werden op 7 en 8 oktober 1941 in de Achterhoek Joden opgepakt. Dit lot trof ook Arnold van Gelder. Hij werd naar Mauthausen op transport gesteld en stierf daar op 13 november 1941.

Hanri Hartog Meyler kwam op 24 februari 1941 naar Aalten maar vertrok weer op 23 april 1942 naar 's-Gravenhage. Hij dook naderhand onder in Aalten.

Truitje Keijzer kwam op 22 maart 1941 naar Aalten om met Izaäk David van Gelder te trouwen.

Karolina Klara Cohen, dochter van Moritz Cohen, was op 9 juni 1941 uit Enschede teruggekeerd naar Aalten om daar met Aron Weijel te huwen.

De Duitse Claire Jamenfeld kwam op 23 oktober 1941 samen met de Poolse Mina Fränkel uit Den Haag naar Aalten en vertrok op 15 februari 1941 naar Enschede.

Verder kwam Amelia Lorch uit Amsterdam in 1942 naar Aalten om met Fritz Landau te trouwen. De aanvraag werd nog wel officieel behandeld, maar haar komst is niet officieel geregistreerd.

Tijdens de oorlog stierven er in Aalten vier Joden een natuurlijke dood: Bertha Sara Löwenstein-Weinberg, echtgenote van David Israël Löwenstein overleed op 10 november 1940 in Aalten, Frona de Haas-Cohen, echtgenote van Salomon Izaäk de Haas op 20 oktober 1941

Heiman Akker was in de periode 1922-1928 als godsdienstonderwijzer verbonden aan de joodse gemeente in Aalten. Drie van hun vijf kinderen waren in Aalten geboren. Deze stierven samen met hun ouders in Auschwitz.

in Arnhem, David Israël Löwenstein op 26 april 1942 in Winterswijk en Dina Cohen-Japhet, echtgenote van Moritz Cohen op 15 augustus 1942 in Aalten.

Tijdens de onderduik overleed Hester Bouwman-Sanders, de schoonmoeder van Jacob ten Bosch en werden er twee kinderen geboren: op 21 september 1943 Willem Hefstink, zoon van Lena Kropveld en John Jedwab, en Wilhelmina, dochter van Chlotilde Löwenstein en Bernhard Joseph.

Overlevingskansen in Aalten

Tijdens de oorlog woonden er 78 Joden (inclusief Amelia Lorch) in Aalten op het moment dat ze onderdoken of werden afgevoerd naar een van de vele kampen. Twee werden er tijdens de onderduik geboren. Daarvan werden 31 door de Duitsers in de kampen vermoord; twee werden door het verzet geliquideerd en een stierf tijdens de onderduik. Uiteindelijk overleefden 47 Aaltense Joden (inclusief de twee borelingen) de oorlog.

Procentueel gezien was het aantal overlevenden in Aalten daarmee erg groot: 58,75% tegen 10% in Nederland.

Daarnaast waren er nog zeker 43 Joodse oorlogsslachtoffers die in Aalten geboren waren of daar een deel van hun leven hadden doorgebracht, maar tijdens de bezetting elders woonden in Nederland. Behalve de eerder vermelde Mathilde Leezer, Julchen en Eric van Gelder, Ruth Löwenstein en Hermina Juliana Beem waren dat onder meer ook de kinderen van de godsdienstonderwijzers Heiman Akker en Gerrit Hamburger, van slager Spier en van koopman Alfred Leeser die allen vroeger met hun gezinnen in Aalten hadden gewoond. Zij stonden echter niet meer in het bevolkingsregister van Aalten ingeschreven en worden geteld als de slachtoffers op basis van hun laatste woonplaats.

Joodse uittocht na de bevrijding

De meeste onderduikers zijn na de oorlog weer opgedoken, een aantal van hen echter niet. In veel gevallen liep het wel goed af. Maar: 'Toen wij uit de oorlog terugkeerden, waren er zeventenvijftig familieleden vermoord.' Hele gezinnen, hele families waren voorgoed verdwenen. Iedereen was wel een aantal familieleden kwijtgeraakt. In Aalten, waar iets meer dan de helft van de Joodse bevolking was teruggekeerd, kon men nog tellen hoevelen waren omgekomen. En bij terugkeer in Aalten gebeurde dat wat ook tijdens de oorlog was voorgekomen: er was hulp en er was onwil: 'De bevolking van Aalten heeft ons altijd geholpen. Toen wij terugkeerden uit de onderduik, stond er een zak kolen bij het huis. Ik weet vandaag nog niet wie die kolen daar heeft neergezet.'

Zo verging het sommigen maar niet iedereen. Men maakte weer aanspraak op zijn spullen, men wilde weer in zijn huis. Dat ging niet altijd zonder moeilijkheden: 'Het huis hebben we teruggekregen, maar vraag niet met welke moeite en welke narigheid. Er woonden andere mensen in, en begrijpelijk, het was natuurlijk niet leuk voor hen dat ze eruit moesten. En hulp had je direct na de oorlog lang niet van iedereen. Je werd echt niet met open armen ontvangen. Je moest weer aan het werk want je had niets meer. Je laatste centen had je uitgegeven in de onderduik. Je moest vergeten en je moest weer werken, proberen wat op te bouwen. Een jeugd hebben wij niet gehad. De mooiste tijd van ons leven is er bij ingeschoten.'

Na de bevrijding keerden 46 Joden naar Aalten terug. Onder meer door emigratie naar Israël en de USA zakte het aantal Joden in Aalten sterk. Nog maar enkele dagen per jaar komt het voor, dat het voor een dienst noodzakelijke aantal van tien Joodse mannen ('minjan' of 'minje') gehaald wordt en dat lukt nooit meer zonder gasten van buitenaf.

In 1983 is de stichting 'Vrienden van de Aaltense synagoge' opgericht. De joodse gemeente droeg de synagoge aan de stichting over. De synagoge werd met giften van de bevolking en middelen van de gemeente Aalten en de provincie Gelderland gerestaureerd. Op 29 december 1986 vond de herinwijding van de synagoge plaats.

Twee familiegeschiedenissen

Het verhaal van Salomon Denneboom

Salomon Denneboom was een neefje van Robert Fuldauer die op 15 november 1934 in Groningen was geboren, en – tijdelijk – bij de Fuldauers inwoonde. Hij was vlak na zijn geboorte op 21 december 1934 vanuit Emmen naar Aalten gekomen en ging op 6 oktober 1938 naar Amsterdam. Hij was een buitenechtelijk kind van de ongetrouwde Aaltje Denneboom die nog bij haar ouders woonde in Emmen.

Salomon werd opgenomen als pleegkind in het kinderloze gezin van Jacobus Broekhuijsen aan de Huddekade 5 I te Amsterdam. Jacobus was op 5 juli 1897 in Leeuwarden geboren en stierf op 31 januari 1944 in Auschwitz. Hij was op 20 mei 1920 in Amsterdam getrouwd met Schoontje Ossendrijver, die in die stad was geboren op 2 september 1897.

Het echtpaar Broekhuysen runde met hun compagnon het echtpaar Knorringa-Ossendrijver de Nederlandse Schortenfabriek, gevestigd aan de Huddekade 5, waarbij Jacobus als handelsreiziger optrad. Schoontje stierf op 11 juni 1943 in Sobibor.

Salomon's achternaam werd na de adoptie gewijzigd in Broekhuijsen. Hij werd in juni 1943 met het zogenoemde kindertransport uit Vught via Westerbork op transport gesteld naar Sobibor. Hij werd daar op 11 juni 1943 vermoord. Zijn biologische moeder Aaltje overleed op 14 augustus 1996 in Groningen.

Het verhaal van de familie Leezer

Koopman Liepman Leezer was op 28 augustus 1884 in Onstwedde geboren. Hij trouwde op 24 mei 1932 in Rüstingen (D) met de Nederlandse Frieda Cohen, die op 19 augustus 1895 in Neustadtgödens was geboren. Zij was weduwe van Oppenheim.

Hij was voordien getrouwd met Minchen Sechels – 24 juli 1885 – uit Aurich (D), die op 8 september 1931 was overleden.

Uit het eerste huwelijk waren zes kinderen geboren, waarvan er één slechts een jaar oud is geworden: Hilda (8 maart 1911-20 maart 1912). De oudste was Emma, geboren 29 juni 1909, die op 14 februari 1933 naar Assen vertrok. Mathilde was op 27 september 1914 geboren en verhuisde op 29 juli 1935 naar Amsterdam. Ze kwam op 4 mei 1936 terug uit Enschede en verhuisde op 27 juni 1934 naar Zutphen, waarvan ze op 19 februari 1935 terug keerde. Vervolgens verhuisde ze op 17 mei 1935 naar 's-Gravenhage, keerde op 29 januari 1936 terug om op 4 april 1936 naar Amsterdam te verhuizen.

Bertha was op 9 december 1916 geboren en verhuisde op 2 april 1935 naar Renkum. Ze kwam op 19 augustus 1935 terug en verhuisde op 24 december 1935 naar Amsterdam.

Broer Mijnhard – 4 februari 1919 – verhuisde op 1 oktober 1936 naar Apeldoorn. Hij kwam op 24 oktober 1937 uit Eibergen terug en vertok daarna op 12 januari 1938 naar Arnhem. Hij was slager van beroep.

Frieda en Liepman Leezer

Verder was er uit het eerste huwelijk nog Louisa Leezer, geboren 12 augustus 1925.

Bernard Leezer werd op 7 november 1935 geboren in Aalten uit het tweede huwelijk.

Met Frieda kwamen ook haar kinderen Georg en Helga Oppenheim mee naar Aalten. Georg was op 16 april 1921 geboren in Rüstingen (D). Hij vertrok op 22 maart 1939 naar Winterswijk. (dit is in het bevolkingsregister ook weer doorgestreept!). Zijn zus Helga was op 9 oktober 1924 in Rüstingen geboren.

Sinds 28 december 1938 woonde bij hen in Frieda's moeder Johanna (Hännchen) Juchenheim, geboren op 24 januari 1858 in Neustadtgödens, echtgenote van Bernard Cohen. Zij werd op 14 mei 1943 in Sobibor vermoord. Ze was op 1 december 1939 overgeschreven van het verblijfsregister naar het bevolkingsregister.

In de jaren dertig woonde de familie eerst aan de Industriestraat 7 en verhuisde vervolgens naar de Landstraat 33 om op 4 januari 1939 terug te keren naar de Industriestraat, nu naar nummer 4.

Het echtpaar Leezer verhuisde in 1943 met de jongste zoon eerst naar de landbouwer Hendrik Groot Nibbelink en zijn zussen naar de boerderij 'De Stroet' in Lintelo. Zij woonden daar op de zolder in een kleine kamer, die was gemaakt in het hooi. De bevoorrading van voedsel en water, de verwijdering van afval en fecaliën was alleen 's nacht mogelijk door een gat in het dak. De tijdelijke inkwartiering van Duitse soldaten veroorzaakte een tijdlang een gevaarlijke situatie. De landbouwer speelde vaak 's avonds op zijn accordeon 'om zijn gasten te vermaken' om zo de avondlijke geluiden te maskeren. Wegens verraad moesten de vluchtelingen bij nacht en ontij verhuizen naar de boerderij 'Klein Heusinkveld' bij Varsseveld. In een schuilplaats boven de varkensstal beleefden ze in het hooi verstopt een huiszoeking. De jagers liepen over de hooizolder, stapten daarbij zelfs bij de vrouw op de hand, maar er werd niets gevonden. Bij gevaar zaten de Leezers urenlang, zelfs een keer twee dagen zonder brood en water in hun schuilplaats. Op 2 Maart 1945 hoorden zij het ratelen van de Duitse mitrailleurs in de buurt van de boerderij. Daarbij werden 46 gijzelaars vermoord als represaille voor een aanslag op twee Duitse militairen door de verzetsgroep uit 'De bark' in IJzerlo.

Vervolgens maakten zij angstige uren door toen de daders nadien op de binnenplaats kwartier maakten. Later kon het echtpaar met hun zoon terugkeren naar boerderij 'De Stroet', waar ze op 30 maart 1945 de intocht van de geallieerde troepen zagen. Het lot van de andere kinderen was heel anders. Zoon Mijnhard Leezer bijvoorbeeld ontsnapte naar Engeland en was als piloot actief bij de luchtmacht in de

Stille Oceaan. Halfbroer George en halfzus Helga Oppenheim waren ondergedoken bij andere boerenfamilies in Lintelo, terwijl zus Emma uit Ter Apelkanaal, waar ze woonde, werd weggevoerd naar Auschwitz evenals haar zus Mathilde die zat ondergedoken in het station van Aalten.

Johanna Cohen-Juchenheim vertrok op 10 april 1943 naar het Kamp Vught. Via Westerbork is zij op transport gesteld naar Sobibor en overleed daar op 10 april 1943.

Van dit gezin is ook een JOKOS-dossier (nummer 61229) aanwezig in het Gemeentearchief van Amsterdam.

Liepman en Frieda Leezer op hun adres aan de Industrieweg 7

Docentenhandleiding Voortgezet Onderwijs

‘Zij waren Aaltenaren als wij..’

1 Verantwoording van het bronnenmateriaal

Hans de Beukelaer heeft materiaal verzameld uit het Bevolkingsregister in Aalten, het Archief van de Gemeentepolitie Aalten en het Archief van de gemeente Aalten en dit gecombineerd, onderzocht en getoetst aan bestaande literatuur. Daar waar mensen zijn verdwenen is ook op andere locaties vervolgonderzoek gedaan (Stadsarchief van Amsterdam en Gemeentearchief Emmen). Ook zijn er interviews afgenomen. Slechts in een enkel geval is niet duidelijk geworden wat er met bepaalde personen is gebeurd.

Het bronnenonderzoek leverde een enorme hoeveelheid gegevens op, die geordend moest worden om het materiaal toegankelijk te krijgen. We hebben ervoor gekozen de Joodse Aaltenaren per adres te rubriceren in het Bronnenboek.

Op deze manier worden de Joodse Aaltenaren tastbaar, concreet en visueel zichtbaar. Joden woonden toen niet geïsoleerd in een aparte wijk maar in verschillende straten en wijken te midden van de andere Aaltenaren. We weten welke beroepen ze uitoefenden en wie hun ouders en grootouders waren en ook waar ze vandaan kwamen, als ze niet in Aalten waren geboren. U treft ook Joden aan die tijdelijk bij anderen in Aalten woonden, weer doorverhuisden en soms ook weer terugkwamen. Een specifieke groep Joden in Aalten was afkomstig uit Neustadtgödens. Zij hadden verwanten in Aalten wonen of hadden vóór de jaren dertig al een tijd in Aalten gewoond.

In het Bronnenboek vindt u gerangschikt op 29 adressen de Joden die daar in de jaren dertig woonden. De personen uit de families worden per adres schematisch weergegeven om de toegankelijkheid voor het onderwijs te bevorderen.

In de inleidende hoofdstukken van het Bronnenboek zijn de lotgevallen van de meeste Joodse families opgenomen in het lopende verhaal. Van sommige Joden is niet veel bekend, anderen zijn verdwenen omdat ze verhuisden, en weer anderen gingen familie of vrienden vrijwillig achterna naar Westerbork. Overeenkomstig de opdracht heeft Hans de Beukelaer zich beperkt tot de Joodse Aaltenaren, de Joden die in Aalten woonden of bleven wonen.

In de bijlagen treft u, naast de bronnen, nog een paar op zich zelf staande gevallen aan, die eventueel ook in de klas gebruikt kunnen worden. Zoals het verhaal van het kind Salomon Denneboom. Als zoon van zijn ongetrouwde moeder Aaltje Denneboom woonde hij tijdelijk bij de familie Fuldauer op de Eerste Broekdijk 35. Vervolgens verhuisde hij als adoptiekind naar de familie Broekhuijsen in Amsterdam. Hij is met zijn pleegouders opgepakt en kwam op achtjarige leeftijd om in Sobibor. Zijn biologische moeder overleefde de oorlog. Zij stierf in 1996 in Groningen.

Er is veel meer bronnenmateriaal dan de bijgeleverde bronnen. We hebben ervoor gekozen alleen de bronnen die nodig zijn voor de lessuggesties, samen met bronnen over de personen uit de bijlagen in het bronnenboek weer te geven.

De geschiedenissen van de Joodse Aaltense families geven samen een treffend en wisselend beeld van de omstandigheden voor Joden in de onderzochte periode. In Aalten overleefde 58,75% van de Joden de oorlog. Dit is een opmerkelijk hoog percentage, als je dit vergelijkt met het landelijke percentage van 10% dat overleefde.

2 Historisch kader

Het bronnenmateriaal betreft allerlei losse documenten met maatregelen waarmee de Joden in de periode 1930-1943 te maken kregen. De bronnen – op de blanco rijen - zijn in onderstaande tabel kort samengevat en gerangschikt op datum. De tijdlijn is aangevuld met ingekleurde algemene historische (grijs) en specifieke maatregelen voor de Joden in de periode 1930-1943, om een historisch kader te creëren. De tijdlijn wordt – gekopieerd – ook ingezet bij de verschillende educatieve werkvormen, zie onder 5.

1 jan 1930	82 Joden in Aalten (op een totaal van 10.695 inwoners).
jan 1933	Hitler aan de macht in Duitsland.
12 mei 1933	De Nederlandse Minister van Binnenlandse Zaken vraagt om registratie van Joodse vluchtelingen per gemeente.
1 jan 1935	67 Joden in Aalten (op een totaal van 11.678 inwoners).
24 dec 1937	Geheim Marechaussee stuk: Alle Duitse bedrijven moeten Joden ontslaan. Dat levert een stroom vluchtelingen op. Ze mogen alleen met toestemming max. f 10.000,- meenemen. Vluchtelingen zonder bestaansmiddelen worden geweigerd.
maart 1938	Duitsland bezet Oostenrijk.
7 okt 1938	Alle paspoorten van Joodse Duitsers worden ongeldig. Joden zonder geldig paspoort worden teruggestuurd.
9 nov 1938	Rijkskristallnacht.
12 nov 1938	Grenzen worden gesloten voor Joodse vluchtelingen, alleen toelating bij gevaar voor lijf en leden (De Visser).
14 dec 1938	Nederland is geen doorgangsland voor emigratie van Joden.
19 dec 1938	Alle Joodse vluchtelingen moeten worden geregistreerd.
9 jan 1939	Burgemeester van Aalten geeft de namen door van illegaal binnengekomen vluchtelingen.
29 aug 1939	Minister van Justitie Gerbrandy geeft opdracht alle Joodse vluchtelingen te weigeren.
1 jan 1940	64 Joden (op een totaal van 12.076 inwoners).
10 mei 1940	Duitse inval in Nederland.
10 juni 1940	Alle illegale Joodse vluchtelingen moeten geregistreerd worden (Procureur-Generaal De Visser).
3 juli 1940	Centrale registratie van alle vluchtelingen, die Duitsland vanaf 1933 hebben verlaten.
28 sept 1940	Alle Joden in Gelderland moeten worden geregistreerd.
15 okt 1940	Burgemeester van Aalten geeft 63 Joden door boven de 18 jaar.
10 jan 1941	Aanmeldingsplicht van alle personen die geheel of gedeeltelijk van Jooden bloede zijn. Ze moeten hiervoor in guldens leges betalen. Moet voor 24-02.
10 febr 1941	
13/14 febr 1941	Synagoge in Aalten beklad met verf.

27 febr 1941	Alle Joodse ambtenaren worden ontslagen.
9 mei 1941	Joden moeten hun radiotoestellen inleveren.
3 juli 1941	Joodse persoonsbewijzen worden voorzien van een J.
8 juli 1941	Joden mogen niet meer in parken, restaurants, markten, bioscopen, schouwburgen, zwembaden komen.
1 sept 1941	Joodse kinderen mogen niet meer naar een gewone school.
15 sept 1941	Bekendmaking Vereniging Nederlandse gemeenten: Joden mogen niet verhuizen zonder toestemming.
7-8 oktober 1941	In de Achterhoek worden Joden opgepakt als represaille voor sabotagedaad. In Aalten wordt Arnold van Gelder gearresteerd (Dijkstraat 10a). Hij sterft in Mauthausen op 13 november 1941.
25 nov 1941	Alle paspoorten van in Nederland wonende Joden met de Duitse nationaliteit worden ongeldig: ze worden staatloze burgers.
1 jan 1942	61 Joden in Aalten (op een totaal van 12.458 inwoners).
12 april 1942	Opgave van huizen bewoond door Joden, met badkamer, douche, telefoonaansluiting.
13 apr 1942	8 borden 'Verboden voor Joden' geplaatst. Bij het grensbord van de gemeente Aalten wordt bord geplaatst: 'Joden niet gewenst'.
Begin mei 1942	Joden moeten een Jodenster dragen.
22 juni 1942	Joden moeten rijwielen inleveren. Ook het uitlenen van een fiets aan Joden werd verboden. Joden mochten niet meer fietsen.
25 juni-13 juli 1942	Joden worden eerst geregistreerd (31 Aaltenaren) en daarna wordt hun telefoon afgesloten.
15 juli 1942	Alle Joden van 41 t/m 60 jaar worden opgeroepen voor een keuring voor werkkampen.
15 aug 1942	Lijst van Joodse inwoners van 18 t/m 40 jaar wordt doorgegeven aan provincie.
26 aug 1942	Joden mogen geen gebruik maken van privé en openbare vervoermiddelen (rijvergunningen werden ingenomen).
8 en 24 sept 1942	Panden Grevinkweg 5 (Sally Fuldauer), Dijkstraat 10a (Levie van Gelder), moeten worden ontruimd.
13 okt 1942	De burgemeester van Aalten verzoekt opsporing van Joden die zonder toestemming zijn verhuisd (ondergedoken).
10 april 1943	Joden uit Aalten gaan op transport naar kamp Vught of Westerbork. Hun huizen worden dezelfde dag nog leeggehaald.
10 april 1943	Aalten werd Judenrein verklaard: er zijn officieel geen Joden meer in Aalten.

3 Toelichting op Duitse maatregelen

In het historisch kader vindt u naast algemeen bekende gebeurtenissen als de machtsovername van Hitler in Duitsland en de Duitse inval in Nederland ook restrictieve maatregelen om de Joden steeds een stapje verder te isoleren. De Joden werden bij wijze van spreken in een fuik gedreven, zonder dat duidelijk was welke kant het zou uitgaan. De meeste mensen werkten mee, bang om de wetgever voor het hoofd te stoten of om op te vallen. De fijnmazigheid en de planmatige opzet van de ogenschijnlijke onschuldige maatregelen worden pas achteraf – onthutsend - zichtbaar.

De maatregelen in Duitsland in de jaren dertig leidden ook in Nederland al snel tot aanvullende maatregelen. Er werd gewaarschuwd voor een vluchtelingenstroom, die ook in een plaats als Aalten, dicht bij de Duitse grens, zichtbaar werd.

De Nederlandse regering streefde naar goede contacten met de Duitse regering, later toen de oorlogsdreiging groter werd, ook ingegeven door de wens net als in de Eerste Wereldoorlog om neutraal te blijven. Om die reden werden alle Joodse vluchtelingen in Nederland vanaf 1933 per gemeente geregistreerd. Vervolgens werden vluchtelingen zonder duidelijke bestaansmiddelen aan de Nederlandse grens tegengehouden. Ze werden in deze crisistijd beschouwd als economische immigranten, die gezien de hoge werkloosheid in Nederland, beperkt werden toegelaten.

Toen paspoorten voor Duitse Joden ongeldig werden verklaard, konden Joodse vluchtelingen alleen nog maar Nederland binnenkomen als ze konden aantonen dat er gevaar voor lijf en leden bestond. Na de Rijkskristallnacht (9 november 1938) werden alle Joodse vluchtelingen aan de grens tegengehouden.

In wezen werkte Nederland, gericht op neutraliteit en op een goede verstandhouding met het naburige Duitsland, op deze manier mee aan de steeds scherper wordende restricties voor de Joodse bevolkingsgroep. Daarbij moet worden opgemerkt dat de Nederlandse regering weliswaar vanuit Den Haag maatregelen afkondigde, maar dat deze niet of nauwelijks werden gecontroleerd. De plaatselijke beleidsmakers – burgemeesters en politie-inspecteurs – hielden tot op zekere hoogte ook de vrije hand voor eigen invulling van dit landelijke beleid. En dat is in de praktijk ook gebeurd, zowel in positieve als in negatieve zin. Regelmatig is bijvoorbeeld te zien dat Joden al bijna een jaar in een verblijfsregister staan ingeschreven voordat ze als reguliere inwoners van in dit geval Aalten worden geregistreerd. Maar burgemeester Monnik van Aalten heeft ook vrijwillig doorgegeven welke vluchtelingen in zijn gemeente zijn aangekomen, zonder dat dit voorgeschreven was.

Na de Duitse machtsovername begon ook in Nederland de isolatie van Joden stukje bij beetje vorm te krijgen. Al in juni 1940 begon de centrale registratie van alle vluchtelingen. In januari 1941 moesten alle mensen die geheel of gedeeltelijk van Joods bloed zijn zich melden. Ze moesten zelfs betalen voor hun registratie. In mei van dat jaar moesten Joden hun radiotoestellen inleveren, in juli 1941 gevolgd door een verbod op aanwezigheid in parken, theaters, bioscopen, markten, restaurants, zwembaden enzovoorts.

Vanaf september 1941 mochten Joden niet meer verhuizen zonder toestemming. Deze laatste maatregel betekende dat de machthebber precies op de hoogte was van de verblijfplaats van (alle) Joden in Nederland. Er zijn documenten waarin om opsporing wordt verzocht van Joden die zonder toestemming zijn verdwenen. Deze mensen waren dus ondergedoken.

In de zomer van 1942 begon een nieuwe ronde met ogenschijnlijk onschuldige maatregelen: Joden met een telefoon werden eerst geregistreerd en vervolgens afgesloten. Daarna moesten Joden hun fietsen inleveren, een paar maanden later vervielen hun rijvergunningen en ten slotte mochten ze ook niet meer met het openbaar vervoer reizen.

Door een nauwgezette en precieze registratie van nagenoeg onschuldig ogende maatregelen, verkregen de Duitsers steeds meer gegevens over de Joodse inwoners, waarna de Joden steeds verder werden uitgesloten.

Veel burgers, Nederlanders en Joden, vonden deze registraties misschien wel overdreven, maar op zich geen reden om zich te verzetten, of om er van wakker te liggen. Joden die vanaf mei 1942 de Jodenster op hun kleding droegen werden op straat zelfs extra gegroet. Als u de tijdlijn nauwkeurig bekijkt, kunt u ook zien dat – zeker in het begin – tussen de registratie en de vervolgstappen soms ook wat tijd zat. Het door de Duitsers gekozen tijdpad was in ieder geval ruim genoeg om verontruste gevoelens weer te kalmeren voor de volgende stap gezet werd.

Dit werd soms zelfs tot in het extreme voortgezet: Een paar Joodse Aaltenaren werden bijvoorbeeld per taxi naar Westerbork gereden om van daaruit in veewagens op transport te worden gezet naar concentratiekamp Sobibor. Misschien is dit ook wel een verklaring voor het feit dat zoveel Joden zich vrijwillig meldden bij Kamp Vught of Kamp Westerbork, in de ijdele hoop om erger te voorkomen.

4 Didactische aanpak: mogelijkheden

Leerdoelen, doelgroepen en gewenste leerresultaten

Het Bronnenboek en de Docentenhandleiding leggen de basis voor verschillende educatieve werkvormen voor kinderen, zowel in het Primair Onderwijs als in het Voortgezet Onderwijs. Deze Docentenhandleiding voorziet in uitgewerkte voorbeelden van lesmateriaal inclusief antwoordmodellen voor de onderbouw en de bovenbouw van het voortgezet onderwijs. Daarbij is als uitgangspunt gekozen dat de didactische aanpak activerend zou moeten zijn en dat de leerlingen een concreet eindproduct maken (bijvoorbeeld een verhaal, collage, gedicht, powerpointpresentatie) als resultaat.

Naast de uitgewerkte klassikale voorbeelden hieronder, biedt het bronnenboek nog talloze andere mogelijkheden om leerlingen individueel of in groepjes zich te laten inleven. Om een paar voorbeelden te noemen:

- de beslissing van Joseph Backs om zich vrijwillig bij zijn verloofde in Westerbork te voegen;
- Willem Herfstink, die direct na zijn geboorte te vondeling werd gelegd;
- Ruth Löwenstein, die als verpleegkundige werkte in het Apeldoornse Bos, toen het hele ziekenhuis werd gedeporteerd;
- Louis Landau, wiens vader emigreerde naar Amerika en die met zijn moeder onderdook in Winterswijk;
- Bertha Hester ten Bosch, 2,5 jaar toen de oorlog uitbrak, wier ouders werden verraden en omkwamen. Wat zou er van haar geworden zijn?

Het materiaal biedt verschillende aanknopingspunten tot inleven, bijvoorbeeld:

- mensen gaan vrijwillig naar een kamp;
- mensen duiken onder;
- mensen worden verraden, de verraders worden door het verzet geliquideerd;
- Duitse repressie als gevolg van sabotagedaden;
- welke mensen overleefden en waarom?
- wat betekent dit voor jou?

Hierbij kunnen de volgende historische leerdoelen worden geformuleerd:

- Inleven in;
- Standplaatsgebondenheid;
- Contextualiseren;
- Herkennen van nuances zwart-wit en goed-kwaad;
- Continuïteit en verandering;
- Veranderingen in de manier van samenleven.

Bij de lesvoorbeelden is steeds aangegeven welk leerdoel centraal staat en voor welke doelgroep dit materiaal geschikt is.

Activerende didactiek

Activerende didactiek is een verzamelnaam van werkvormen die leerlingen actief bezig laten gaan met de stof, zodat ze gaan nadenken, argumenteren, vragen stellen en ideeën uitwisselen. Daarbij zijn vooral de argumenten, die de leerlingen formuleren om tot hun gezamenlijke keuze te komen, van belang. Gebleken is dat juist het onderling overleg en het afwegen van elkaars keuzes goede werkvormen zijn, waardoor de stof beter beklijft. Het is ook bij uitstek een aanpak om bewustwording en historisch besef bij te brengen. Door deze opdrachten verplaatsen de leerlingen zich letterlijk in de situatie van mensen van toen. Leerlingen kunnen aan de hand van de instructie en/of een schema in groepjes geheel zelfstandig aan de slag.

De activerende aanpak die in de lessuggesties wordt gebruikt, is gebaseerd op de Nederlandstalige bundel 'Actief Historisch Denken', onder eindredactie van vakdidacticus Jan de Vries (Stichting Geschiedenis, Staatsinrichting en Educatie, Boxmeer, 2004), en de Nederlandstalige bundel 'Geschiedenis Doordacht, Actief Historisch Denken 2', onder eindredactie van Harry Havekes en Jan de Vries (Stichting Geschiedenis, Staatsinrichting en Educatie, Boxmeer, 2005).

5 Uitgewerkte lessuggesties

Het bronnenmateriaal geeft tal van mogelijkheden voor activerende educatieve werkvormen voor verschillende doelgroepen leerlingen. Het materiaal is gedetailleerd en bestaat uit de lotgevallen van individuele personen met hun families. Dat brengt ook beperkingen met zich mee. Leerlingen zijn immers geen historici die een historisch proces tot in details willen doorgronden.

Ik heb een aantal klassikale voorbeelden uitgewerkt en voorzien van ingevulde antwoordmodellen. Steeds zijn ook extra lessuggesties genoemd die bij de betreffende werkvorm ingezet kunnen worden, naar keuze van de docent. De nadruk is vooral komen te liggen op de inleefmogelijkheden voor leerlingen, waarbij het materiaal ook handreikingen geeft voor reflectie of 'leren uit het verleden', inclusief een koppeling naar het heden.

Hoe gaan wij vandaag de dag om met de regelgeving van wetgevers? Daarbij kan gedacht worden aan het nieuwe Nederlandse paspoort, voorzien van vingerafdrukken, die opgeslagen worden in een centrale database. Maar ook: hoe gaan we om met discriminatie van bevolkingsgroepen omdat zij uit een ander land komen of een ander geloof hebben. U kunt als docent hier naar eigen goeddunken meer of minder aandacht aan schenken.

A Chronologie Jodenvervolging 1930-1945

Bij een chronologieopdracht (tijdbalk) krijgen leerlingen als klas inzicht in de opeenvolgende maatregelen die gevolgen hadden voor het leven van Joodse Aaltenaren. Leerlingen gaan actief met feiten aan de slag waardoor de historische context zichtbaar wordt.

Chronologieopdracht Jodenvervolging 1930-1945	
Doelgroep	VO Klas 1-3. NB: Kan in vereenvoudigde vorm ook voor PO.
Duur	2-3 lesuren.
Vorbereiding op school: 1 lesuur (voorkennis)	Leerlingen zijn op de hoogte van algemene gebeurtenissen rondom de Tweede Wereldoorlog, zie grijs gearceerde velden in het Historisch Kader.
Activiteit	Leerlingen plaatsen een aantal Joodse families (Bronnenboek) op de juiste plaats op de tijdbalk.
Werkvorm (1 lesuur)	Groepswerk: drietallen. Elk drietal onderzoekt 4 namen/families. In totaal zijn er 24 families.
Leerdoelen	- Zich kunnen inleven in personen uit die tijd; - Bewustwording van standplaatsgebondenheid; - Contextualisering: leerlingen krijgen zicht op de verbanden van verschillende gebeurtenissen; - Oorzaak-gevolg: Leerlingen worden geconfronteerd met de gevolgen van restrictieve maatregelen voor de Joden in de jaren '30 en '40 van de 20^e eeuw.

Vorbereiden	- Voor elke groep: Overzicht Joden 1933-1945 / schema Joodse Aaltenaren. - Voor elke groep: kopie van historisch kader. - Voor elke groep: bronnen die op betreffende Joden van toepassing waren. - Voor elke groep: leerlinginstructie en eventueel antwoordenblad als nakijkblad. - Voor elke groep: namen van families en hun adres op een kaartje (ter keuze aan docent zie antwoordmodel).
Instrueren	- Wat: chronologie van de Jodenvervolgning. - Hoe: in drietallen informatie bijeenzoeken over de toegewezen families en dit invullen op de tijdbalk. - Waarom: Je inleven in de situatie van Joodse Aaltenaren in de jaren dertig en veertig van de 20^e eeuw. Gevolgen duidelijk krijgen van maatregelen in Duitsland en Nederland.
Nabespreken (1 lesuur)	- Wat: wat heb je geleerd? Waar heb je de personen geplaatst? - Hoe: hoe hebben jullie dat gedaan? - Waarom: welke gevolgen hadden de maatregelen voor Joden en wat heb je daarvan geleerd?
Eindresultaat	Een ingevulde tijdbalk met informatie verzameld door alle groepjes.
Extra suggesties	- Leerlingen kunnen ook met een plattegrond het dorp inlopen en bijvoorbeeld foto's maken van de panden waar Joden hebben gewoond. - De tijdbalkopdracht kan getekend worden op een grote poster, eventueel voorzien van foto's van een aantal Joodse Aaltenaren uit het Bronnenboek. - Leerlingen kunnen de opdracht ook digitaal maken. Ze maken een digitale tijdbalk, waarop uiteindelijk alle informatie van alle groepjes bijeenkomt.
Reflectie	- Welke indruk maakt deze kennis op leerlingen? - Kwam de situatie voor de Joden echt alleen maar voort uit die tijd of worden Joden nog steeds vervolgd ergens? - Waarom werden Joden vervolgd? Geloof? Ras? Beide? - Worden tegenwoordig ook mensen vervolgd vanwege hun geloof of afkomst? - Heeft deze opdracht leerlingen hierover aan het denken gezet?

Leerlinginstructie

Antwoordmodel A en B Chronologieopdracht en Ontwerp gemeentebord.			
1933	Hitler aan de macht.		
	Familie	Familie	Familie
Namen?			
Woonde op welk adres?			
Beroep?			
10 mei 1940	Duitse inval in Nederland.		
Wat deden ze? - doken ze onder? - meldden ze zich? - verraden? - onbekend?			
Overleden op? / Oorlog overleefd?			
Welke bronnen/ maatregelen waren op hen van toepassing?			

B Ontwerp een gemeentebord voor de Gemeente Aalten over het lot van Joodse Aaltenaren

Een gemeentebord over de lotgevallen van verschillende Joodse Aaltenaren maakt de samenhang van de Joodse gemeente in het dorp Aalten visueel zichtbaar, waarbij tevens het chronologisch kader duidelijk wordt.

Ontwerp een gemeentebord over Joodse Aaltenaren	
Doelgroep	VO Klas 2-3. NB: Kan in vereenvoudigde vorm ook voor PO.
Duur	3-4 lesuren.
Vorbereiding op school: 1 lesuur (voorkennis)	Leerlingen zijn op de hoogte van algemene gebeurtenissen rondom de Tweede Wereldoorlog, zie grijs gearceerde velden in het Historisch Kader.
Activiteit	Leerlingen ontwerpen een gemeentebord over Joodse Aaltenaren waarop verteld wordt wat er met hen gebeurd is (met Bronnenboek).
Werkvorm (1 lesuur)	Groepswerk: drietallen. Elk drietal onderzoekt 4 namen/families. In totaal zijn er 24 families.
Leerdoelen	- Zich kunnen inleven in personen uit die tijd; - Bewustwording van standplaatsgebondenheid; - Contextualisering: leerlingen krijgen zicht op de verbanden van verschillende gebeurtenissen; - Oorzaak-gevolg: Leerlingen worden geconfronteerd met de gevolgen van restrictieve maatregelen voor de Joden in de jaren '30 en '40 van de 20^e eeuw.
Vorbereiden	- Voor elke groep: Overzicht Joden 1933-1945 / schema Joodse Aaltenaren. - Voor elke groep: kopie van historisch kader. - Voor elke groep: bronnen die op betreffende Joden van toepassing waren. - Voor elke groep: leerlinginstructie en lege tijdbalk, zie antwoordmodel. - Voor elke groep: namen van families en hun adres op een kaartje (ter keuze aan docent zie antwoordmodel).
Instrueren	- Wat: uitzoeken wat er met Joodse Aaltenaren is gebeurd. - Hoe: in drietallen informatie bijeenzoeken over de toegewezen families en dit opschrijven en ordenen. Bedenken wat je daarover op het gemeentebord wilt plaatsen. - Waarom: Je inleven in de situatie van Joodse Aaltenaren in de jaren dertig en veertig van de 20^e eeuw. Gevolgen duidelijk krijgen van maatregelen in Duitsland en Nederland.
Nabespreken (1 lesuur)	- Wat: wat heb je geleerd? Welke informatie van de personen wil je plaatsen? - Hoe: hoe hebben jullie de informatie bijeen gezocht? - Waarom: welke gevolgen hadden de maatregelen voor Joden en wat heb je daarvan geleerd?

Ontwerpen (1 lesuur)	Klassikale les waarin informatie van de verschillende families in overleg op 1 gemeentebord vermeld moet komen. Welke families trof hetzelfde lot? Wie overleefden en waarom?
Eindresultaat	Een ingevuld gemeentebord per klas.
Extra suggesties	- Leerlingen kunnen ook met een plattegrond het dorp inlopen en bijvoorbeeld foto's maken van de panden waar Joden hebben gewoond. - Het gemeentebord kan ook digitaal ontworpen worden, elk groepje maakt zijn eigen A-4. De verschillende A-4's worden uiteindelijk aan elkaar geplakt. Hiervoor is wel nodig dat de groepjes namen toegewezen hebben gekregen van Joden die bij elkaar in de buurt woonden, in verband met de ruimte voor de toelichting.
Reflectie	- Welke indruk maakt deze kennis op leerlingen? - Kwam de situatie voor de Joden echt alleen maar voort uit die tijd of worden Joden nog steeds vervolgd ergens? - Waarom werden Joden vervolgd? Geloof? Ras? Beide? - Worden tegenwoordig ook mensen vervolgd vanwege hun geloof of afkomst? - Heeft deze opdracht leerlingen hierover aan het denken gezet?

Leerlinginstructie

Antwoordmodel A en B Chronologieopdracht en Ontwerp gemeentebord.			
1933	Hitler aan de macht.		
	Familie	Familie	Familie
Namen?			
Woonde op welk adres?			
Beroep?			

10 mei 1940	Duitse inval in Nederland.		
Wat deden ze? - doken ze onder? - meldden ze zich? - verraden? - onbekend?			
Overleden op? / Oorlog overleefd?			
Welke bronnen/ maatregelen waren op hen van toepassing?			

C Kruip in de huid van....

Een Kruip in de huid..opdracht is het maken van een levenslijn van verschillende personen, die reageerden op de gebeurtenissen uit die tijd. Teken op de grafiek in hoe de levenslijn verliep van de verschillende Joodse families.

Kruip in de huid van...	
Doelgroep	VO Klas 2-3. VO klas 4/5 HAVO/VWO, wanneer uitsluitend met originele bronnen wordt gewerkt. NB: Kan in vereenvoudigde vorm ook voor PO.
Duur	3-4 lesuren.
Vorbereiding op school: 1 lesuur (voorkennis)	Leerlingen zijn op de hoogte van algemene gebeurtenissen rondom de Tweede Wereldoorlog, Zie grijs gearceerde velden in het Historisch Kader.
Activiteit	Leerlingen verplaatsen zich in het leven van Joodse Aaltenaren in de periode 1930-1943. Zij vullen op een grafiek in hoe deze mensen reageerden op de ontwikkelingen.
Werkvorm (2 lesuren)	Groepswerk: drietallen. Elk drietal onderzoekt twee namen/families. In totaal zijn er 24 families.
Leerdoelen	- Zich inleven in personen uit die tijd; - Leerlingen beoordelen vanuit die personen de historische gebeurtenissen; - Zicht krijgen op de wisselwerking tussen historische context en het individuele belang; - Oorzaak-gevolg: Leerlingen worden geconfronteerd met de gevolgen van restrictieve maatregelen voor de Joden in de jaren '30 en '40 van de 20^e eeuw; - Leerlingen krijgen inzicht in de chronologie en de opzet van de Duitse Jodenvervolgung; - VO klas 4/5: historische bronnen bestuderen en beoordelen op achterliggende motieven en gevolgen.
Vorbereiden	- Voor elke groep: Overzicht Joden 1933-1945 / schema Joodse Aaltenaren. - Voor elke groep: kopie van historisch kader. - Voor elke groep: instructieblad met gegevens: naam, adres. - Voor elke groep: bronnen die op betreffende Joden van toepassing waren. - Voor elke groep: lege grafiek + instructie.
Instrueren	- Wat: uitzoeken wat er met specifieke Joodse Aaltenaren is gebeurd. - Hoe: in drietallen informatie uit de bronnen bijeenzoeken over de toegewezen familie. Kijken hoe zij reageerden op de ontwikkelingen. - Waarom: Deze opdracht leert je hoe het was om als Joodse Aaltenaar te leven en welke gevolgen de gebeurtenissen in die tijd voor jou hadden.

Nabespreken (1 lesuur)	Wat: wat heb je geleerd? - Hoe is het proces om Joden te isoleren gestart? - Welke gebeurtenissen hadden grote gevolgen voor de Joden? - Wanneer vond een omslag plaats en doken veel Joden onder? - Begrijpen jullie hoe de onderzochte personen gereageerd hebben? Hoe: hoe hebben jullie het aangepakt? - Hoe bepaal je de invloed van gebeurtenissen op het leven van een persoon? - Hoe kunnen maatregelen het leven van individuen ingrijpend veranderen? - Hoe hadden de personen anders kunnen reageren? Waarom: waarom is het belangrijk dit te leren? - Wat is er gebeurd met de Joden in die tijd? - Hoe reageerden de niet-Joden op deze gebeurtenissen? - Welke lessen kunnen we hieruit leren voor het heden?
Eindresultaat	Een ingevulde grafiek met de levenslijn van de verschillende families hierop aangetekend samen met een ingevulde tabel met maatregelen (afkomstig uit de bronnen).
Extra suggesties	- Leerlingen kunnen ook een verslag schrijven met de levenslijn van een personage, gekoppeld aan de vraag wat zou jij doen? Of gedaan hebben? - Leerlingen kunnen een powerpointpresentatie maken waarop de verschillende levenslijnen visueel zichtbaar worden gemaakt. - Leerlingen kunnen een poster ontwerpen met de levenslijnen van een paar (door de docent aangewezen) personages. - Leerlingen kunnen een brief schrijven namens een personage naar niet-Joodse Aaltenaren in hun dorp (buren, vrienden). - Leerlingen kunnen een fotocollage maken van personen, gerubriceerd naar hun lotgevallen: zijn ze omgekomen, zijn ze teruggekeerd, zijn ze ondergedoken? - In een klassengesprek zijn algemene conclusies te trekken aan de hand van de volgende vragen: - Had onderduiken nut? Overleefde je de oorlog dan wel? - Wanneer leefde je langer in een concentratiekamp? Was dat een voordeel? Geef voorbeelden. - Wat gebeurde er als je precies deed wat de Duitsers wilden? - Welk effect hadden de grote transporten?

Reflectie	- Welke indruk maakt deze kennis op leerlingen? - Kwam de situatie voor de Joden echt alleen maar voort uit die tijd of worden Joden nog steeds vervolgd ergens? - Waarom werden Joden vervolgd? Geloof? Ras? Beide? - Worden tegenwoordig ook mensen vervolgd vanwege hun geloof of afkomst? - Heeft deze opdracht leerlingen hierover aan het denken gezet?

C Leerlinginstructie

Elk drietal onderzoekt de twee families uit elke rij:

Lichtenvoordschestraatweg 17: Philips van Gelder + Elise Cohen Code: A1	Hoogestraat 3: Jacob ten Bosch + Jansje Bouwman Code: A2
Hoogestraat 13 en Landstraat 8: Moritz Cohen + Dina Japhet Code: B1	Haartschestraat 64: David Löwenstein + Bertha Weinberg Code: B2
Hoogestraat 55 I: Albert Lewij + Friederika ten Bosch Code: C1	Grevinkweg 5: Sally Fuldauer + Regina de Jong Code: C2
Hoogestraat 94: Salomon Goedhart + Philippina Rosenberg Code: D1	Hoogestraat 14: Aron Kropveld + Berta Haas Code: D2
Haartschestraat 86: Bernard Joseph + Clothilde Löwenstein Code: E1	Bredevoortschestraat 49: Mozes ten Bosch + Meta Meyersberg Code: E2
Stationsstraat 5: Jacques Andriesse + Femia Elzas Code: F1	Stationsstraat 24: Abraham van Gelder + Reintjen de Jong Code: F2
Dijkstraat 10a: Levie van Gelder + Jula Landau Code: G1	Stationsstraat 47: Julius van Gelder + Trouwtjen van Gelderen Code: G2

Dijkstraat 39: Joseph Weijel + Sophia van Gelder Code: H1	't Dal 8: Levie Schaap + Ella Philips Code: H2
Industriestraat 4: Liepman Leezer + Frieda Cohen Code: I1	Eerste Broekdijk 35: Robert Fuldauer + Rozetta van Gelder Code: I2

C Vul in de tabel in:

- Boven de jaartallen is overleven, onder de jaartallen is omkomen
- Begin met een familie uit Aalten met de code aan de bovenkant van de grafiek in 1930
- Wanneer de familie of een aantal van hen onderdook geef je dat aan met de code + O
- Wanneer iemand uit de familie omkwam, geef je dat aan de onderkant aan met een †
- Verbind de data met een gekleurde lijn, boven de jaartallen als ze nog leven, onder de jaartallen als ze omkomen
- Let op: vanaf de eerste code die je invoert per familie gaan er verschillende lijnen naar beneden, als familieleden op verschillende momenten omkwamen
- Schrijf in de volgende tabel welke maatregelen op de onderzochte families van toepassing waren.

1930	'31	'32	'33	'34	'35	'36	'37	'38	'39	'40	'41	'42	'43	1944

C Welke maatregelen waren van toepassing op:

De families van rij A:
A1: Lichtenvoordschestraatweg 17: Philips van Gelder + Elise Cohen 1941
A2: Hoogestraat 3: Jacob ten Bosch + Jansje Bouwman 1941
De families van rij B:
B1: Hoogestraat 13 en Landstraat 8: Moritz Cohen + Dina Japhet 1941
B2: Haartschestraat 64: David Löwenstein + Bertha Weinberg 1941
De families van rij C:
C1: Hoogestraat 55 I: Albert Lewij + Friederika ten Bosch 1941
C2: Grevinkweg 5: Sally Fuldauer + Regina de Jong 1941

De families van rij D:
D1: Hoogestraat 94: Salomon Goedhart + Philippina Rosenberg 1941
D2: Hoogestraat 14: Aron Kropveld + Berta Haas 1941
De families van rij E:
E1: Haartschestraat 86: Bernard Joseph + Clothilde Löwenstein 1941
E2: Bredevoortchestraat 49: Mozes ten Bosch + Meta Meyersberg 1941
De families van rij F:
F1: Stationsstraat 5: Jacques Andriesse + Femia Elzas 1941
F2: Stationsstraat 24: Abraham van Gelder + Reintjen de Jong 1941

De families van rij G:
G1: Dijkstraat 10a: Levie van Gelder + Jula Landau 1941
G2: Stationsstraat 47: Julius van Gelder + Trouwtjen van Gelderen 1941
De families van rij H:
H1: Dijkstraat 39: Joseph Weijel + Sophia van Gelder 1941
H2: 't Dal 8: Levie Schaap + Ella Philips 1941
De families van rij I:
I1: Industriestraat 4: Liepman Leezer + Frieda Cohen 1941
I2: Eerste Broekdijk 35: Robert Fuldauer + Rozetta van Gelder 1941

D Wat betekent dit voor jou?

Deze opdracht heeft tot doel leerlingen zich te laten verplaatsen in het leven van Joden, specifiek Joodse kinderen, tijdens de Duitse bezetting. Het eindresultaat is open/vrij, naar keuze van de docent. Het is vooral belangrijk dat leerlingen zich echt verdiepen in de situatie van toen. Dat kan bijvoorbeeld met de bronnen of met een wandeling door het dorp, of door leerlingen namens een kind een brief te laten schrijven aan een geëmigreerd vriendje of vriendinnetje in de VS.

Wat betekent dit voor jou?	
Doelgroep	VO Klas 1-3. NB: Kan in vereenvoudigde vorm ook voor PO.
Duur	2-3 uren.
Vorbereiding op school: 1 lesuur (voorkennis)	Leerlingen zijn op de hoogte van algemene gebeurtenissen rondom de Tweede Wereldoorlog, zie grijs gearceerde velden in het Historisch Kader.
Activiteit	Leerlingen verdiepen zich in een of twee Joodse familie(s) met kinderen en in de maatregelen waarmee ze te maken kregen. Zij schrijven/tekenen/schilderen/dichten hun eigen reactie op de maatregelen van de Duitsers.
Werkvorm (1 lesuur)	Individueel of in tweetallen.
Leerdoelen	- Zich kunnen inleven in personen uit die tijd; - Contextualisering: leerlingen krijgen zicht op de verbanden van verschillende gebeurtenissen; - Oorzaak-gevolg: Leerlingen worden geconfronteerd met de gevolgen van restrictieve maatregelen voor de Joden in de jaren '30 en '40 van de 20^e eeuw.
Vorbereiden	- Voor elke leerling/tweetal: Overzicht Joden 1933-1945 / schema Joodse Aaltenaren. - Voor elke leerling/tweetal: ingekort deel van het historisch kader, zie antwoordmodel/instructie. - Voor elke leerling/tweetal: naam van de families en hun adres op een kaartje (ter keuze aan docent zie antwoordmodel /instructie).
Instrueren	- Wat: je inleven in de situatie van de oorlogstijd. - Hoe: individueel of in tweetallen informatie bijeenzoeken over de familie en de maatregelen en je eigen reactie daarop geven. - Waarom: Je inleven in de situatie van Joodse Aaltenaren in de jaren dertig en veertig van de 20^e eeuw. Gevolgen duidelijk krijgen van maatregelen in Duitsland en Nederland.
Nabespreken (1 lesuur)	- Wat: wat heb je geleerd? Wat vond je van die maatregelen? - Hoe: hoe heb je dat gedaan? Ben je het dorp nog ingelopen? - Waarom: welke gevolgen hadden de maatregelen voor Joden en wat heb je daarvan geleerd?
Eindresultaat	Vrij al naar gelang de instructie: verslag, brief, tekening, gedicht, collage.

Extra suggesties	- Leerlingen maken met elkaar (klassenopdracht) een grote poster waarop de verschillende maatregelen staan die zij als meest ingrijpend hebben ervaren met hun reacties hierop. - Leerlingen tekenen met kleuren op een plattegrond van Aalten aan welke gezinnen overleefden en welke omkwamen. - Leerlingen verplaatsen zich in een gericht persoon en maken een lijst van maatregelen waarmee zij worden geconfronteerd. - Leerlingen verplaatsen zich in een van de Joodse kinderen uit die tijd. Ze schrijven een brief naar een in juni 1940 fictief geëmigreerd vriendje/vriendinnetje/neefje/nichtje in de VS waarin ze vertellen welke nieuwe maatregelen er gekomen zijn en wat ze daarvan vinden.
Reflectie	- Welke indruk maakt deze kennis op leerlingen? - Kwam de situatie voor de Joden toen echt alleen maar voort uit die tijd of worden Joden nog steeds vervolgd ergens? - Worden tegenwoordig ook mensen vervolgd vanwege hun geloof of afkomst? - Heeft deze opdracht leerlingen hierover aan het denken gezet?

D Verkorte lijst met Duitse maatregelen

10 mei 1940	Duitse inval in Nederland.
10 juni 1940	Alle illegale Joodse vluchtelingen moeten geregistreerd worden (Procureur-Generaal De Visser).
3 juli 1940	Centrale registratie van alle vluchtelingen, die Duitsland vanaf 1933 hebben verlaten.
28 sept 1940	Alle Joden in Gelderland moeten worden geregistreerd.
10 jan 1941	Anmeldingsplicht van alle personen die geheel of gedeeltelijk van Joods bloed zijn. Ze moeten hiervoor in guldens leges betalen. Moet voor 24-02.
10 febr 1941	
13/14 febr 1941	Synagoge in Aalten beklad met verf.
27 febr 1941	Alle Joodse ambtenaren worden ontslagen.
9 mei 1941	Joden moeten hun radiotoestellen inleveren.
3 juli 1941	Joodse persoonsbewijzen worden voorzien van een J.
8 juli 1941	Joden mogen niet meer in parken, restaurants, bioscopen, markten, schouwburgen, zwembaden komen.
1 sept 1941	Joodse kinderen mogen niet meer naar een gewone school.
15 sept 1941	Joden mogen niet verhuizen zonder toestemming.
12 april 1942	Opgave van huizen bewoond door Joden, met badkamer, douche, telefoonaansluiting.
13 apr 1942	8 borden 'Verboden voor Joden' geplaatst. Bij het grensbord van de gemeente Aalten wordt bord geplaatst: 'Joden niet gewenst'.
Begin mei 1942	Joden moeten een Jodenster dragen.
29 juni 1942	Joden moeten rijwielen inleveren. Ook het uitlenen van een fiets aan Joden werd verboden. Joden mochten niet meer fietsen.

25 juni-13 juli 1942	Joden worden eerst geregistreerd (31 Aaltenaren) en daarna wordt hun telefoon afgesloten.
15 juli 1942	Alle Joden van 41 t/m 60 jaar worden opgeroepen voor een keuring voor werkkampen.
15 aug 1942	Lijst van Joodse inwoners van 18 t/m 40 jaar wordt doorgegeven aan provincie.
26 aug 1942	Joden mogen geen gebruik maken van privé en openbare vervoermiddelen (rijvergunningen werden ingenomen).
8 en 24 sept 1942	Panden Grevinkweg 5 (Sally Fuldauer), Dijkstraat 10a (Levie van Gelder), moeten worden ontruimd.
13 okt 1942	De burgemeester van Aalten verzoekt opsporing van Joden die zonder toestemming zijn verhuisd (ondergedoken).
10 april 1943	Joden uit Aalten gaan op transport naar kamp Vught of Westerbork. Hun huizen worden dezelfde dag nog leeggehaald.
10 april 1943	Aalten is Judenrein: er zijn geen officieel Joden meer in Aalten.

D Leerlinginstructie

Namen van Joodse families met kinderen

Vul in de lege velden in wat er met deze families gebeurde.

Hoogestraat 3	
Jacob ten Bosch + Jansje Bouwman	Dochter Bertha Hester *1937
Hoogestraat 13 en Landstraat 8	
Moritz Cohen + Dina Japhet	Bernard *1917, Margaretha *1913, Karoline Klara *1915
Hoogestraat 14	
Aron Kropveld + Bertha Haas	Izak *1919, Abraham *1920, Lena *1922, Simon *1926, David *1929
Industriestraat 4	
Liepman Leezer + Frieda Cohen	Bernard *1935
Hoogestraat 55 I	
Albert Lewij + Friederika ten Bosch	Berta Mathilde *1929

Haartschestraat 64	
David Löwenstein + Bertha Weinberg	Ruth *1923
Haartschestraat 86	
Bernard Joseph + Clothilde Löwenstein	Hans Dieter *1932, Harry *1938
Heurne 33	
Sally Meyler + Paula Katz	Hanri Hartog *1915, Arthur *1920
Bredevoortschestraat 7	
Arnold van Gelder + Dina de Brave	Renée Elisabeth *1938
Stationsstraat 47	
Julius van Gelder + Trouwtjen van Gelderen	David *1933, Salomon *1937
Piet Heinstraat 5	
Ernst Landau + Paulina Philips	Louis *1936
Eerste Broekdijk 35	
Robert Fuldauer + Rozetta van Gelder	Lina Sara *1927, Sara *1930, Meijer David *1935

E Bronnen beoordelen en ordenen

In deze bronnenopdracht ordenen leerlingen de originele bronnen, zodat er een samenhangend overzicht over de Jodenvervolgung uit voortkomt. Zij oefenen op deze manier de historische vaardigheid het analyseren van bronnen en leren deze tevens in de historische context te plaatsen.

Bronnen beoordelen en ordenen	
Doelgroep	VO Klas 3, Bovenbouw klas 4 en 5.
Duur	1-4 (5) uren.
Vorbereiding op school: 1 lesuur (voorkennis)	Leerlingen zijn op de hoogte van algemene gebeurtenissen rondom de Tweede Wereldoorlog in Nederland en Duitsland, inclusief de Jodenvervolgung.
Activiteit	Leerlingen gaan de geschiedenis van de Jodenvervolgung reconstrueren aan de hand van origineel bronnenmateriaal, dat zij gaan beoordelen en in hun historische context gaan plaatsen.
Werkvorm (2 uren)	Groepswork: twee- of drietallen.
Leerdoelen	- Zich kunnen inleven in de situatie van die tijd; - Contextualisering: leerlingen krijgen zicht op de verbanden van verschillende gebeurtenissen; - Leerlingen krijgen inzicht in de chronologie van de Jodenvervolgung; - Leerlingen leren de historische bronnen op hun waarde in te schatten door deze te analyseren, te ordenen, en te interpreteren.
Vorbereiden	- Voor elke groep: Overzicht Joden 1933-1945 / schema Joodse Aaltenaren. - Voor elke groep: een gegeven tijdlijn waarop ze de bronnen moeten plaatsen antwoordmodel/instructie. - Voor elke groep: schema om bronnen te kunnen beoordelen, zie antwoordmodel/instructie. - Voor elke groep: kopieën van de bronnen uit het bronnenboek. De docent kan er ook voor kiezen om leerlingen een deel van de bronnen te laten beoordelen en plaatsen, zodat niet alle leerlingen alle bronnen bekijken. In een klassengesprek kunnen zij elkaar dan informeren over de bronnen die zij gezien hebben.
Instrueren	- Wat: bronnen beoordelen en ordenen. - Hoe: in twee- of drietallen bronnen doorlezen, schema invullen en vervolgens plaatsen op een tijdbalk. - Waarom: Jullie krijgen op deze manier een overzicht van de maatregelen tegen de Joden in de jaren dertig en veertig van de 20^e eeuw.
Nabespreken (1 lesuur)	- Wat: wat hebben jullie geleerd? Wat vonden jullie van die maatregelen? - Hoe: hoe zijn jullie aan het werk gegaan? - Waarom: welk overzicht hebben jullie gekregen over de maatregelen tegen de Joden?

Eindresultaat (1 lesuur)	Vrij al naar gelang de instructie: een verslag schrijven, een ordening aangeven van de belangrijkste maatregelen, een gedicht schrijven, een collage maken, een klassendiscussie.
Extra suggesties	- Voor de Bovenbouw: een betoog schrijven waarin de opeenvolging van de Duitse maatregelen wordt uitgelegd aan de hand van bronnen, eventueel inclusief een verklaring waarom de Joden en Nederlanders gewoon meewerkten aan deze maatregelen. - Voor de Bovenbouw: een klassendiscussie voeren over de maatregelen van de Duitsers, inclusief de impact van deze maatregelen op de Joden, en de bereidwilligheid van hen om hieraan mee te werken. - Voor de Bovenbouw: Als alternatief zou de discussie ook kunnen gaan over de Duitse precisie waarmee de maatregelen werden afgekondigd en het net voor de Joden steeds nauwer ging sluiten, met een concentratiekamp als gevolg. - Leerlingen maken met elkaar (klassenopdracht) een grote poster waarop de verschillende maatregelen staan die zij als meest ingrijpend hebben ervaren met hun argumenten en motivatie daarbij. - Klassikale bespreking: leerlingen gaan de maatregelen van de Duitsers ordenen naar effect. In eerste instantie viel de Duitse bezetting nog mee. Wanneer kwam de omslag en hoe kun je dat zien aan de afgekondigde maatregelen?
Reflectie	- Welke indruk maakt deze kennis op leerlingen? - Zijn er in het heden vergelijkbare maatregelen van de regering waarbij steeds meer informatie over burgers wordt verzameld? Hoe gaan leerlingen hiermee om? - Heeft de kennis bij deze opdracht opgedaan de leerlingen aan het denken gezet? - Worden tegenwoordig ook mensen vervolgd vanwege hun geloof of afkomst?

E Bronnen beoordelen en ordenen

Leerlinginstructie

Jullie gaan oorspronkelijke bronnen beoordelen en een plaats geven op een tijdbalk. Als je bronnen gaat beoordelen, moet je weten hoe betrouwbaar ze zijn. Een bron is betrouwbaar als hij controleerbaar is, als er feiten zijn die dit bevestigen. De bronnen waarmee jullie gaan werken zijn allemaal officiële stukken, bevestigd door de feiten. Als je door wilt krijgen welke effecten deze bronnen hadden, moet je uitzoeken wie de bron schreef en welk doel de bron had. Vervolgens ga je de bronnen op een tijdlijn plaatsen.

Stap 1

- Begin bij een willekeurige bron. Het maakt niet uit met welke bron jullie beginnen. Schrijf op de eerste rij welke bron jullie beoordelen: schrijf de letter van de bron op.
  - Beantwoord per broncode de vragen op de werkbladen.
- Let op: Soms horen meer bronnen bij een lettercodering.

Let bij het beoordelen van de bronnen op het volgende:

- wie schreef de bron?
- welk doel had de bron?
- uit welke tijd is de bron?

Stap 2

Lees de ingevulde hokjes op de tijdbalk. Deze zijn van belang om de bronnen een juiste plaats te geven.

Stap 3

Overleg met elkaar waar jullie de bronnen gaan plaatsen.
Vul de bronnen in op de tijdbalk.

Stap 4

Maak vervolgens de afsluitende opdracht, die de docent heeft gegeven.

E Schema beoordeling bronnen

Vraag	Bronnen		
	Bron ..	Bron...	Bron...
Wie schreef de bron? Wie was dat?			
Welk doel had de bron?			
Waar plaats je de bron?			

E Tijdlijn

1 jan 1930	82 Joden in Aalten (op een totaal van 10.695 inwoners).
jan 1933	Hitler aan de macht in Duitsland.
12 mei 1933	
1 jan 1935	67 Joden in Aalten (op een totaal van 11.678 inwoners).
24 dec 1937	
maart 1938	Duitsland bezet Oostenrijk.
7 okt 1938	

9 nov 1938	Rijkskristallnacht.
12 nov 1938	
14 dec 1938	Nederland is geen doorgangsland voor emigratie van Joden.
19 dec 1938	
9 jani 1939	
29 aug 1939	
1 jan 1940	64 Joden (op een totaal van 12.076 inwoners).
10 mei 1940	Duitse inval in Nederland.
10 juni 1940	
3 juli 1940	
28 sept 1940	
15 okt 1940	Burgemeester van Aalten geeft 63 Joden door boven de 18 jaar.
10 jan 1941	
10 febr 1941	
13/14 febr 1941	Synagoge in Aalten beklad met verf.
26 mrt 1941	
9 mei 1941	
3 juli 1941	
8 juli 1941	
29 aug 1941	
15 sept 1941	
7-8 oktober 1941	In de Achterhoek worden Joden opgepakt als represaille voor sabotagedaad. In Aalten wordt Arnold van Gelder gearresteerd (Dijkstraat 10a). Hij sterft in Mauthausen op 13 november 1941.

25 nov 1941	Alle paspoorten van in Nederland wonende Joden met de Duitse nationaliteit worden ongeldig: ze worden staatloze burgers.
1 jan 1942	61 Joden in Aalten (op een totaal van 12.458 inwoners).
12 april 1942	
13 apr 1942	
Begin mei 1942	Joden moeten een Jodenster dragen.
29 juni 1942	
25 juni-13 juli 1942	
15 juli 1942	Alle Joden van 41 t/m 60 jaar worden opgeroepen voor een keuring voor werkkampen.
15 aug 1942	Lijst van Joodse inwoners van 18 t/m 40 jaar wordt doorgegeven aan provincie.
26 aug 1942	
8 en 24 sept 1942	
13 okt 1942	
10 april 1943	Joden uit Aalten gaan op transport naar kamp Vught of Westerbork. Hun huizen worden dezelfde dag nog leeggehaald.
10 april 1943	Aalten werd Judenrein verklaard: er zijn officieel geen Joden meer in Aalten.

Ingevulde antwoordbladen bij Docentenhandleiding Joodse Aaltenaren

Leerlinginstructie

Antwoordmodel A en B Chronologieopdracht en Ontwerp gemeentebord.			
1933	Hitler aan de macht.		
	Familie	Familie	Familie
Namen?			
Woonde op welk adres?			
Beroep?			
10 mei 1940	Duitse inval in Nederland.		
Wat deden ze? - doken ze onder? - meldden ze zich? - verraden? - onbekend?			
Overleden op? / Oorlog overleefd?			
Welke bronnen/ maatregelen waren op hen van toepassing?			

Ingevuld antwoordmodel A en B

Antwoordmodel A en B Chronologieopdracht en ontwerp gemeentebord.			
1933	Hitler aan de macht.		
	Familie	Familie	Familie
Namen?	David Van Gelder + Engelina van der Laan, David	Philip Van Gelder + Elise Cohen	Jacob ten Bosch + Jansje Bouwman, Bertha Hester
Woonde op welk adres?	Lichtenvoordesche-straat 8	Lichtenvoordensche- straatweg 17	Hoogstraat 3
Beroep?	Veehandelaar	Koopman in stoffen	Niet bekend
10 mei 1940	Duitse inval in Nederland.		
Wat deden ze? - doken ze onder? - meldden ze zich? - verraden? - is het niet bekend?	Onbekend.	Op 10-04-1943 met taxi naar Westerbork.	Doken onder in Halle, maar werden verraden.
Overleden op? / Oorlog overleefd?	Oorlog overleefd.	23-04-1943 Sobibor.	1944 (Jacob) en 1943 (Jansje) † Auschwitz.
Welke bronnen/ maatregelen waren op hen van toepassing?	1941: aanmeldingsplicht; inleveren radio's; persoonsbewijzen met J, verboden voor Joden, kinderen niet meer naar gewone school. 1942: Jodenster, inleveren rijwielen, afsluiting telefoon. 1943: melden bij kampen. Bronnen: A t/m X.	1941: aanmeldingsplicht; inleveren radio's; persoonsbewijzen met J, verboden voor Joden, kinderen niet meer naar gewone school. 1942: Jodenster, inleveren rijwielen, afsluiting telefoon. 1943: melden bij kampen. Bronnen: A t/m X.	1941: aanmeldingsplicht; inleveren radio's; persoonsbewijzen met J, verboden voor Joden, kinderen niet meer naar gewone school. Bronnen: A t/m R.

Antwoordmodel A en B Chronologieopdracht en ontwerp gemeentebord.			
1933	Hitler aan de macht.		
	Familie	Familie	Familie
Namen?	Moritz Cohen + Dina Japhet, Bernard, Margaretha, Karoline	Aron Kropveld + Berta Haas, Izak, Abraham, Lena, Simon, David	Salomon de Haas + Frona Cohen
Woonde op welk adres?	Hoogestraat 13, later Landstraat 8	Hoogestraat 14	Hoogestraat 37
Beroep?	Eigenaar De Marktwinkel	Vehandelaar	Koopman in stoffen
10 mei 1940	Duitse inval in Nederland.		
Wat deden ze? - doken ze onder? - meldden ze zich? - verraden? - is het niet bekend?	Moritz en Bernard doken onder, werden verraden.	Doken onder.	Onbekend.
Overleden op? / Oorlog overleefd?	Bernard en Moritz † 23-07-1943, Dina † 1942 in Aalten, Karoline overleefde, lot Margaretha onbekend.	overleefd	overleefd
Welke bronnen/maatregelen waren op hen van toepassing?	1941: aanmeldingsplicht; inleveren radio's; persoonsbewijzen met J, verboden voor Joden, kinderen niet meer naar gewone school. Bronnen: B t/m R	1941: aanmeldingsplicht; inleveren radio's; persoonsbewijzen met J, verboden voor Joden, kinderen niet meer naar gewone school. Bronnen: A t/m R	1941: aanmeldingsplicht; inleveren radio's; persoonsbewijzen met J, verboden voor Joden, kinderen niet meer naar gewone school. 1942: Jodenster, inleveren rijwielen, afsluiting telefoon. 1943: melden bij kampen. Bronnen: A t/m X.

Antwoordmodel A en B Chronologieopdracht en ontwerp gemeentebord.			
1933	Hitler aan de macht.		
	Familie	Familie	Familie
Namen?	Albert Lewij + Friederika ten Bosch, Berta	Salomon Goedhart + Philippina Lea Rosenberg, Marius	Sally Fuldauer + Regina de Jong
Woonde op welk adres?	Hoogestraat 55 I	Hoogestraat 94	Grevinkweg 5
Beroep?	Koopman in stoffen	Koopman in fruit	Varkenshandelaar
10 mei 1940	Duitse inval in Nederland.		
Wat deden ze? - doken ze onder? - meldden ze zich? - verraden? - is het niet bekend?	10-04-1943 op transport Westerbork Albert al op 04-10-1942.	Vertrokken op 10-04-1943 naar kamp Vught.	Pand ontruimd in april 1942.
Overleden op? / Oorlog overleefd?	Albert † 28-02-1943 Auschwitz, Frederika + Bertha † 11-06-1943 Sobibor.	Salomon en Philippina † 14-05-1943 in Sobibor.	Sally en Regina † 12 -10-1942 in Auschwitz.
Welke bronnen/maatregelen waren op hen van toepassing?	1941: aanmeldingsplicht; inleveren radio's; persoonsbewijzen met J, verboden voor Joden, kinderen niet meer naar gewone school. 1942: Jodenster, inleveren rijwielen, afsluiting telefoon, leeghalen werkkampen 1943: melden bij kampen. Bronnen: E t/m X,	1941: aanmeldingsplicht; inleveren radio's; persoonsbewijzen met J, verboden voor Joden, kinderen niet meer naar gewone school. 1942: Jodenster, inleveren rijwielen, afsluiting telefoon 1943: melden bij kampen. Bronnen: A t/m X.	1941: aanmeldingsplicht; inleveren radio's; persoonsbewijzen met J, verboden voor Joden, kinderen niet meer naar gewone school. 1942: ontruiming pand. Bronnen: A t/m W

Antwoordmodel A en B Chronologieopdracht en ontwerp gemeentebord.			
1933	Hitler aan de macht.		
	Familie	Familie	Familie
Namen?	Robert Fuldauer + Rozetta van Gelder, Lina, Sara, Meijer David	David Israel Löwenstein + Bertha Sara Weinberg, Ruth	Bernard Joseph + Chlotilde Löwenstein, Hans Dieter, Harry
Woonde op welk adres?	Eerste Broekdijk 35	Haartschestraat 64	Haartschestraat 86
Beroep?	Varkenskoopman	Onbekend	Onbekend
10 mei 1940	Duitse inval in Nederland.		
Wat deden ze? - doken ze onder? - meldden ze zich? - verraden? - is het niet bekend?	Onbekend.	Ruth werkt als verpleegkundige in Apeldoornse bos 14-7-1942 gedeporteerd. David stierf in Winterswijk in 1942.	Bernard Joseph dook onder in nov 1942 in Amsterdam. Later dook hij met vrouw en zoons onder in Zieuwent. Hier werd dochter Wilhelmina geboren.
Overleden op? / Oorlog overleefd?	Het hele gezin † 12-10-1942 Auschwitz.	Bertha Sara † 10-11-1940 in Aalten. David † 26-4-1942 in Winterswijk. Ruth † 25-01-1943 in Auschwitz.	Het gezin verhuisde in 1954 naar Zuid-Afrika. De kinderen wonen nu in de VS.
Welke bronnen/maatregelen waren op hen van toepassing?	1941: aanmeldingsplicht; inleveren radio's; persoonsbewijzen met J, verboden voor Joden, kinderen niet meer naar gewone school. 1942: ontruiming pand. Bronnen: A t/m W.	1941: aanmeldingsplicht; inleveren radio's; persoonsbewijzen met J, verboden voor Joden, kinderen niet meer naar gewone school. 1943: Deportatie Apeldoornse Bos. Bronnen: A t/m X	1941: aanmeldingsplicht; inleveren radio's; persoonsbewijzen met J, verboden voor Joden, kinderen niet meer naar gewone school. 1942: Jodenster, inleveren rijwielen, afsluiting telefoon. Bronnen: A t/m W

Antwoordmodel A en B Chronologieopdracht en ontwerp gemeentebord.			
1933	Hitler aan de macht.		
	Familie	Familie	Familie
Namen?	Izaäk ten Bosch + Bertha Cohen, Jacobs, Helena	Sally Meyler + Paula Katz, Hanri Hartog, Arthur	Arnold Abraham van Gelder + Dina Marianne de Brave, Renée
Woonde op welk adres?	Landstraat 13A	Heurne 33	Bredevoortschestraat 7
Beroep?	Slager en fruithandelaar	Veehandelaar	Slager
10 mei 1940	Duitse inval in Nederland.		
Wat deden ze? - doken ze onder? - meldden ze zich? - verraden? - is het niet bekend?	Onbekend.	Onbekend.	Onbekend.
Overleden op? / Oorlog overleefd?	Overleefd.	Overleefd.	Overleefd.
Welke bronnen/ maatregelen waren op hen van toepassing?	1941: aanmeldingsplicht; inleveren radio's; persoonsbewijzen met J, verboden voor Joden, kinderen niet meer naar gewone school. 1942: Jodenster, inleveren rijwielen, afsluiting telefoon. 1943: melden bij kampen. Bronnen: A t/m W	1941: aanmeldingsplicht; inleveren radio's; persoonsbewijzen met J, verboden voor Joden, kinderen niet meer naar gewone school. 1942: Jodenster, inleveren rijwielen, afsluiting telefoon. 1943: melden bij kampen. Bronnen: A t/m X.	1941: aanmeldingsplicht; inleveren radio's; persoonsbewijzen met J, verboden voor Joden, kinderen niet meer naar gewone school. 1942: Jodenster, inleveren rijwielen, afsluiting telefoon. 1943: melden bij kampen. Bronnen: A t/m X.

Antwoordmodel A en B Chronologieopdracht en ontwerp gemeentebord.			
1933	Hitler aan de macht.		
	Familie	Familie	Familie
Namen?	Mozes ten Bosch + Meta Meyersberg, Alfred	Jacques Andriess + Femia Elzas, André Wijnand, Elisabeth	Abraham van Gelder + Reintjen de Jong, Arnold, Simon, Julchen, Maurits
Woonde op welk adres?	Bredevoortschestraat 49	Stationsstraat 5	Stationsstraat 24
Beroep?	Veekoopman	Onbekend	Slager
10 mei 1940	Duitse inval in Nederland.		
Wat deden ze? - doken ze onder? - meldden ze zich? - verraden? - is het niet bekend?	Zij moesten 10-04-1943 op transport, inventaris overgebracht schuur.	Onbekend.	Abraham en Reintjen doken onder, en werden verraden.
Overleden op? / Oorlog overleefd?	Ze hebben de oorlog overleefd.	Femia † 26-02-1943 Auschwitz. André † 18-10-1941 Mauthausen. Wijnand † 28-02-1943 Auschwitz. Elisabeth overleefde.	Abraham en Reintjen † Auschwitz 06-09-1944. Julchen † 16-07-1943 Sobibor.
Welke bronnen/ maatregelen waren op hen van toepassing?	1941: aanmeldingsplicht; inleveren radio's; persoonsbewijzen met J, verboden voor Joden, kinderen niet meer naar gewone school. 1942: Jodenster, inleveren rijwielen, afsluiting telefoon. 1943: melden bij kampen. Bronnen: A t/m X.	1941: aanmeldingsplicht; inleveren radio's; persoonsbewijzen met J, verboden voor Joden, kinderen niet meer naar gewone school. 1942: Jodenster, inleveren rijwielen, afsluiting telefoon, Leeghalen Joodse werkkampen. Bronnen: A t/m X.	1941: aanmeldingsplicht; inleveren radio's; persoonsbewijzen met J, verboden voor Joden, kinderen niet meer naar gewone school. 1942: Jodenster, inleveren rijwielen, afsluiting telefoon. Bronnen: A t/m X.

Antwoordmodel A en B Chronologieopdracht en ontwerp gemeentebord.			
1933	Hitler aan de macht.		
	Familie	Familie	Familie
Namen?	Julius David van Gelder + Trouwtjen van Gelderen, David, Salomon	Levie van Gelder + Jula Landau, Erich, Julchen, Arnold	Joseph Weijel + Sophia van Gelder, Abraham, Aron, Jacob
Woonde op welk adres?	Stationsstraat 47	Dijkstraat 10a	Dijkstraat 39
Beroep?	Veehandelaar	Slager	Veehandelaar
10 mei 1940	Duitse inval in Nederland.		
Wat deden ze? - doken ze onder? - meldden ze zich? - verraden? - is het niet bekend?	Pand is ontruimd in april 1942.	Levie en Jula meldden zich 10-04-1943 in Kamp Vught. Erich ging naar Apeldoornse Bos. Arnold opgepakt als represaille.	Onbekend.
Overleden op? / Oorlog overleefd?	Deze familie dook onder en overleefde de oorlog.	Levie en Jula † 21-05-1943, Sobibor. Julchen † 12-02-1943 Auschwitz. Erich † 31-12-1943, Warschau. Arnold † Mauthausen 13-11-1941.	Overleefden allemaal de oorlog.
Welke bronnen/maatregelen waren op hen van toepassing?	1941: aanmeldingsplicht; inleveren radio's; persoonsbewijzen met J, verboden voor Joden, kinderen niet meer naar gewone school. 1942: Jodenster, inleveren rijwielen, afsluiting telefoon, ontruiming pand. Bronnen: A t/m W.	1941: aanmeldingsplicht; inleveren radio's; persoonsbewijzen met J, verboden voor Joden, als represaille opgepakt (Arnold), kinderen niet meer naar gewone school. 1942: Jodenster, inleveren rijwielen, afsluiting telefoon, Leeghalen Joodse werkkampen. 1943: melden bij kampen. Bronnen: A t/m X.	1941: aanmeldingsplicht; inleveren radio's; persoonsbewijzen met J, verboden voor Joden, kinderen niet meer naar gewone school. 1942: Jodenster, inleveren rijwielen, afsluiting telefoon. Bronnen: A t/m R

Antwoordmodel A en B Chronologieopdracht en ontwerp gemeentebord.			
1933	Hitler aan de macht.		
	Familie	Familie	Familie
Namen?	Levie Salomon Schaap + Ella Philips, Serafina, Eliazer	Ernst Eduard Landau + Paulina Philips, Louis	Liepman Leezer + Frieda Cohen, Bernard + Bertha, Mathilde, Mijnhard, Georg, Helga, Emma
Woonde op welk adres?	't Dal 8	Piet Heinstraat 5	Industriestraat 4
Beroep?	Slager	Veehandelaar	Koopman
10 mei 1940	Duitse inval in Nederland.		
Wat deden ze? - doken ze onder? - meldden ze zich? - verraden? - is het niet bekend?	Meldden zich op 10-04-1943 Kamp Vught, inventaris huis naar schuur.	Onbekend.	Liepman, Frieda en Bernard: 1943 ondergedoken in Lintel. Mijnhard werd piloot. Georg en Helga doken onder in Lintel.
Overleden op? / Oorlog overleefd?	Levie en Ella † 28-05-1943 in Sobibor. Serafina † 30-09-1944 Centraal Europa. Eliazer 28-02-1943 in Auschwitz.	Overleefd.	Grootmoeder Johanna † 1943 Sobibor. Mathilde † 27-08-1943 Auschwitz. De anderen overleefden.
Welke bronnen/maatregelen waren op hen van toepassing?	1941: aanmeldingsplicht; inleveren radio's; persoonsbewijzen met J, verboden voor Joden, kinderen niet meer naar gewone school. 1942: Jodenster, inleveren rijwielen, afsluiting telefoon. 1943: melden bij kampen. Bronnen: A t/m X .	1941: aanmeldingsplicht; inleveren radio's; persoonsbewijzen met J, verboden voor Joden, kinderen niet meer naar gewone school 1942: Jodenster, inleveren rijwielen, afsluiting telefoon. 1943: melden bij kampen. Bronnen: A t/m X .	1941: aanmeldingsplicht; inleveren radio's; persoonsbewijzen met J, verboden voor Joden, kinderen niet meer naar gewone school. 1942: Jodenster, inleveren rijwielen, afsluiting telefoon. Bronnen: A t/m W

C Kruip in de huid van....

Leerlinginstructie

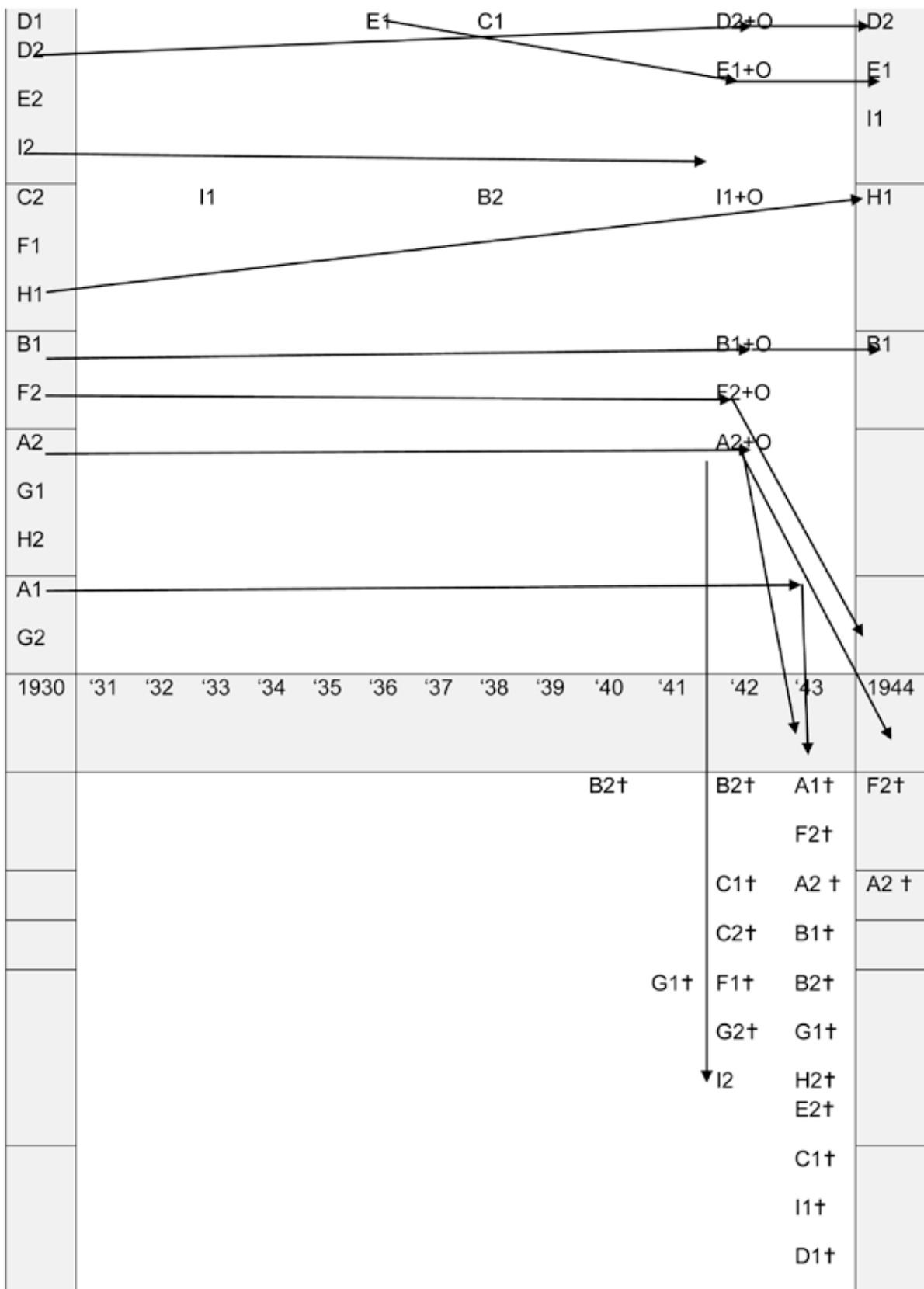
Elk drietal onderzoekt de twee families uit elke rij:

Lichtenvoordschestraatweg 17: Philips van Gelder + Elise Cohen Code: A1	Hoogestraat 3: Jacob ten Bosch + Jansje Bouwman Code: A2
Hoogestraat 13 en Landstraat 8: Moritz Cohen + Dina Japhet Code: B1	Haartschestraat 64: David Löwenstein + Bertha Weinberg Code: B2
Hoogestraat 55 I: Albert Lewij + Friederika ten Bosch Code: C1	Grevinkweg 5: Sally Fuldauer + Regina de Jong Code: C2
Hoogestraat 94: Salomon Goedhart + Philippina Rosenberg Code: D1	Hoogestraat 14: Aron Kropveld + Berta Haas Code: D2
Haartschestraat 86: Bernard Joseph + Clothilde Löwenstein Code: E1	Bredevoortschestraat 49: Mozes ten Bosch + Meta Meyersberg Code: E2
Stationsstraat 5: Jacques Andriess + Femia Elzas Code: F1	Stationsstraat 24: Abraham van Gelder + Reintjen de Jong Code: F2
Dijkstraat 10a: Levie van Gelder + Julia Landau Code: G1	Stationsstraat 47: Julius van Gelder + Trouwtjen van Gelderen Code: G2
Dijkstraat 39: Joseph Weijel + Sophia van Gelder Code: H1	't Dal 8: Levie Schaap + Ella Philips Code: H2
Industriestraat 4: Liepman Leezer + Frieda Cohen Code: I1	Eerste Broekdijk 35: Robert Fuldauer + Rozetta van Gelder Code: I2

Vul in de tabel in:

- Boven de jaartallen is overleven, onder de jaartallen is omkomen
- Begin met een familie uit Aalten met de code aan de bovenkant van de grafiek in 1930
- Wanneer de familie of een aantal van hen onderdook geef je dat aan met de code + O
- Wanneer iemand uit de familie omkwam, geef je dat aan de onderkant aan met een †
- Verbind de data met een gekleurde lijn, boven de jaartallen als ze nog leven, onder de jaartallen als ze omkomen
- Let op: vanaf de eerste code die je invoert per familie gaan er verschillende lijnen naar beneden, als familieleden op verschillende momenten omkwamen
- Schrijf in de volgende tabel welke maatregelen op de onderzochte families van toepassing waren.

Gedeeltelijk ingevulde antwoordtabel C

C Welke maatregelen waren van toepassing op:

De families van rij A:
A1: Lichtenvoordschestraatweg 17: Philips van Gelder + Elise Cohen   1941: aanmeldingsplicht; inleveren radio's; persoonsbewijzen met J, verboden voor Joden, kinderen niet meer naar gewone school.   1942: Jodenster, inleveren rijwielen, afsluiting telefoon.   1943: melden bij kampen.   Bronnen: A t/m X.   † 23-04-1943 Sobibor.
A2: Hoogstraat 3: Jacob ten Bosch + Jansje Bouwman   1941: aanmeldingsplicht; inleveren radio's; persoonsbewijzen met J, verboden voor Joden, kinderen niet meer naar gewone school.   Bronnen: A t/m R.   <i>Zij doken onder, maar werden verraden. † 31-03-1944 en 19-11-1943 Auschwitz.</i>
De families van rij B:
B1: Hoogstraat 13 en Landstraat 8: Moritz Cohen + Dina Japhet   1941: aanmeldingsplicht; inleveren radio's; persoonsbewijzen met J, verboden voor Joden, kinderen niet meer naar gewone school.   1942: Jodenster, inleveren rijwielen, afsluiting telefoon.   Bronnen: B t/m R.   <i>Moritz en zoon Bernard doken onder maar werden verraden. † 23-07-1943 Sobibor. Dina stierf 15-08-1942 in Aalten. Karoline overleefde. Het lot van Margaretha is onbekend.</i>

B2: Haartschestraat 64: David Löwenstein + Bertha Weinberg

1941: aanmeldingsplicht; inleveren radio's; persoonsbewijzen met J, verboden voor Joden, kinderen niet meer naar gewone school.

Bronnen: [A t/m X](#).

David † 26-04-1942 Winterswijk. Bertha † 10-11-1940 Aalten.

Ruth † 25-01-1943 in Auschwitz (1943 Deportatie Apeldoornse Bos).

De families van rij C:

C1: Hoogestraat 55 I: Albert Lewij + Friederika ten Bosch

1941: aanmeldingsplicht; inleveren radio's; persoonsbewijzen met J, verboden voor Joden, kinderen niet meer naar gewone school.

1942: Jodenster, inleveren rijwielen, afsluiting telefoon, leeghalen werkkampen.

1943: melden bij kampen.

Bronnen: [E t/m X](#)

Albert † 28-02-1943 Auschwitz. Friederika + Berta † 11-06-1943 Sobibor.

C2: Grevinkweg 5: Sally Fuldauer + Regina de Jong

1941: aanmeldingsplicht; inleveren radio's; persoonsbewijzen met J, verboden voor Joden, kinderen niet meer naar gewone school.

1942: ontruiming pand.

Bronnen: [A t/m W](#)

† 12-10-1942 Auschwitz.

De families van rij D:

D1: Hoogestraat 94: Salomon Goedhart + Philippina Rosenberg

1941: aanmeldingsplicht; inleveren radio's; persoonsbewijzen met J, verboden voor Joden, kinderen niet meer naar gewone school.

1942: Jodenster, inleveren rijwielen, afsluiting telefoon.

1943: melden bij kampen

Bronnen: [A t/m X](#).

† 14-05-1943 Sobibor.

D2: Hoogestraat 14: Aron Kropveld + Berta Haas

1941: aanmeldingsplicht; inleveren radio's; persoonsbewijzen met J, verboden voor Joden, kinderen niet meer naar gewone school.

Bronnen: [A t/m R](#).

Zij doken onder en overleefden.

De families van rij E:

E1: Haartschestraat 86: Bernard Joseph + Clothilde Löwenstein

1941: aanmeldingsplicht; inleveren radio's; persoonsbewijzen met J, verboden voor Joden, kinderen niet meer naar gewone school.

1942: Jodenster, inleveren rijwielen, afsluiting telefoon.

Bronnen: [A t/m W](#)

Zij doken onder en overleefden.

E2: Bredevoortchestraat 49: Mozes ten Bosch + Meta Meyersberg

1941: aanmeldingsplicht; inleveren radio's; persoonsbewijzen met J, verboden voor Joden, kinderen niet meer naar gewone school.

1942: Jodenster, inleveren rijwielen, afsluiting telefoon.

1943: melden bij kampen.

Bronnen: [A t/m X](#).

Dit gezin overleefde.

De families van rij F:

F1: Stationsstraat 5: Jacques Andriessse († 05-05-1922) + Femia Elzas

1941: aanmeldingsplicht; inleveren radio's; persoonsbewijzen met J, verboden voor Joden, kinderen niet meer naar gewone school.

1942: Jodenster, inleveren rijwielen, afsluiting telefoon, leeghalen Joodse werkkampen.

Bronnen: [A t/m X](#).

Femia † 26-02-1943 Auschwitz. André Andriessse † 18-10-1941 in Mauthausen.

Wijnand Andriessse † 28-02-1943 in Auschwitz. Elisabeth overleefde de oorlog.

F2: Stationsstraat 24: Abraham van Gelder + Reintjen de Jong

1941: aanmeldingsplicht; inleveren radio's; persoonsbewijzen met J, verboden voor Joden, kinderen niet meer naar gewone school.

1942: Jodenster, inleveren rijwielen, afsluiting telefoon.

Bronnen: [A t/m X](#).

Abraham en Reintjen doken onder in de Oosterkerkstraat, maar werden verraden: † in Auschwitz op 06-09-1944. Julchen † 16-07-1943 Sobibor.

De families van rij G:

G1: Dijkstraat 10a: Levie van Gelder + Jula Landau

1941: aanmeldingsplicht; inleveren radio's; persoonsbewijzen met J, verboden voor Joden, als represaille opgepakt (Arnold), kinderen niet meer naar gewone school.

1942: Jodenster, inleveren rijwielen, afsluiting telefoon, leeghalen Joodse werkkampen.

1943: melden bij kampen.

Bronnen: [A t/m X](#).

Levie en Jula † 21-05-1943 Sobibor. Julchen verbleef in het Apeldoornse Bos, † 12-02-1943 in Auschwitz. Erich verhuisde op 16-06-1939 naar Apeldoornse Bos, † 31-12-1943 in Warschau. Arnold op 7/8-10-1941 opgepakt als represaille > op transport naar Mauthausen † 13-11-1941.

G2: Stationsstraat 47: Julius van Gelder + Trouwtjen van Gelderen

1941: aanmeldingsplicht; inleveren radio's; persoonsbewijzen met J, verboden voor Joden, kinderen niet meer naar gewone school.

1942: Jodenster, inleveren rijwielen, afsluiting telefoon, ontruiming pand.

Bronnen: [A t/m W](#)

Pand is ontruimd in sept 1942. Deze familie dook onder en overleefde.

De families van rij H:

H1: Dijkstraat 39: Joseph Weijel + Sophia van Gelder

1941: aanmeldingsplicht; inleveren radio's; persoonsbewijzen met J, verboden voor Joden, kinderen niet meer naar gewone school.

1942: Jodenster, inleveren rijwielen, afsluiting telefoon.

Bronnen: [A t/m R](#)

Zij overleefden de oorlog.

H2: 't Dal 8: Levie Schaap + Ella Philips

1941: aanmeldingsplicht; inleveren radio's; persoonsbewijzen met J, verboden voor Joden, kinderen niet meer naar gewone school.

1942: Jodenster, inleveren rijwielen, afsluiting telefoon.

1943: melden bij kampen.

Bronnen: [A t/m X](#).

Levie + Ella † 28-05-1943 Sobibor. Serafina † 30-09-1944 in Centraal Europa. Eliazer † 28-02-1943 in Auschwitz.

De families van rij I:

I1: Industriestraat 4: Liepman Leezer + Frieda Cohen

1941: aanmeldingsplicht; inleveren radio's; persoonsbewijzen met J, verboden voor Joden, kinderen niet meer naar gewone school.

1942: Jodenster, inleveren rijwielen, afsluiting telefoon.

Bronnen: [A t/m W](#)

Liepman, Frieda en Bernard doken onder in Lintelo en overleefden, net als Georg, Helga en Mijnhard. Mathilde † 27-08-1943 in Auschwitz.

I2: Eerste Broekdijk 35: Robert Fuldauer + Rozetta van Gelder

1941: aanmeldingsplicht; inleveren radio's; persoonsbewijzen met J, verboden voor Joden, kinderen niet meer naar gewone school.

1942: Jodenster, inleveren rijwielen, afsluiting telefoon.

Bronnen: [A t/m W](#)

Hele gezin † 12-10-1942 Auschwitz.

D Wat betekent dit voor jou?

Verkorte lijst met Duitse maatregelen

10 mei 1940	Duitse inval in Nederland.
10 juni 1940	Alle illegale Joodse vluchtelingen moeten geregistreerd worden (Procureur-Generaal De Visser).
3 juli 1940	Centrale registratie van alle vluchtelingen, die Duitsland vanaf 1933 hebben verlaten.
28 sept 1940	Alle Joden in Gelderland moeten worden geregistreerd.
10 jan 1941 10 febr 1941	Aanmeldingsplicht van alle personen die geheel of gedeeltelijk van Joods bloed zijn. Ze moeten hiervoor in guldens leges betalen. Moet voor 24-02.
13/14 febr 1941	Synagoge in Aalten beklad met verf.
27 febr 1941	Alle Joodse ambtenaren worden ontslagen.
9 mei 1941	Joden moeten hun radiotoestellen inleveren.
3 juli 1941	Joodse persoonsbewijzen worden voorzien van een J.
8 juli 1941	Joden mogen niet meer in parken, restaurants, bioscopen, markten, schouwburgen, zwembaden komen.
1 sept 1941	Joodse kinderen mogen niet meer naar een gewone school.
15 sept 1941	Joden mogen niet verhuizen zonder toestemming.
12 april 1942	Opgave van huizen bewoond door Joden, met badkamer, douche, telefoonaansluiting.
13 apr 1942	8 borden 'Verboden voor Joden' geplaatst. Bij het grensbord van de gemeente Aalten wordt bord geplaatst: 'Joden niet gewenst'.
Begin mei 1942	Joden moeten een Jodenster dragen.
22 juni 1942	Joden moeten rijwielen inleveren. Ook het uitlenen van een fiets aan Joden werd verboden. Joden mochten niet meer fietsen.
25 juni-13 juli 1942	Joden worden eerst geregistreerd (31 Aaltenaren) en daarna wordt hun telefoon afgesloten.
15 juli 1942	Alle Joden van 41 t/m 60 jaar worden opgeroepen voor een keuring voor werkkampen.
15 aug 1942	Lijst van Joodse inwoners van 18 t/m 40 jaar wordt doorgegeven aan provincie.
26 aug 1942	Joden mogen geen gebruik maken van privé en openbare vervoermiddelen (rijvergunningen werden ingenomen).
8 en 24 sept 1942	Panden Grevinkweg 5 (Sally Fuldauer), Dijkstraat 10a (Levie van Gelder), moeten worden ontruimd.
13 okt 1942	De burgemeester van Aalten verzoekt opsporing van Joden die zonder toestemming zijn verhuisd (ondergedoken).
10 april 1943	Joden uit Aalten gaan op transport naar kamp Vught of Westerbork. Hun huizen worden dezelfde dag nog leeggehaald.
10 april 1943	Aalten is Judenrein: er zijn geen officieel Joden meer in Aalten.

D Namen van Joodse families met kinderen

Hoogestraat 3	
Jacob ten Bosch + Jansje Bouwman	Dochter Bertha Hester *1937
Hoogestraat 13 en Landstraat 8	
Moritz Cohen + Dina Japhet	Bernard *1917, Margaretha *1913, Karoline Klara *1915
Hoogestraat 14	
Aron Kropveld + Bertha Haas	Izak *1919, Abraham *1920, Lena *1922, Simon *1926, David *1929
Industriestraat 4	
Liepman Leezer + Frieda Cohen	Bernard *1935
Hoogestraat 55 I	
Albert Lewij + Friederika ten Bosch	Berta Mathilde *1929
Haartschestraat 64	
David Löwenstein + Bertha Weinberg	Ruth *1923
Haartschestraat 86	
Bernard Joseph + Clothilde Löwenstein	Hans Dieter *1932, Harry *1938
Heurne 33	
Sally Meyler + Paula Katz	Hanri Hartog *1915, Arthur *1920
Bredevoortchestraat 7	
Arnold van Gelder + Dina de Brave	Renée Elisabeth *1938
Stationsstraat 47	
Julius van Gelder + Trouwtjen van Gelderen	David *1933, Salomon *1937
Piet Heinstraat 5	
Ernst Landau + Paulina Philips	Louis *1936
Eerste Broekdijk 35	
Robert Fuldauer + Rozetta van Gelder	Lina Sara *1927, Sara *1930, Meijer David *1935

D Antwoordmodel: Wat gebeurde met deze gezinnen?

Vul in de lege velden in wat er met deze families gebeurde.

Hoogestraat 3	
Jacob ten Bosch + Jansje Bouwman	Dochter Bertha Hester *1937
Jacob † 31-03-1944 in Auschwitz. Jansje † 19-11-1943 in Auschwitz.	Niet duidelijk wat er met haar is gebeurd.
Hoogestraat 13 en Landstraat 8	
Moritz Cohen + Dina Japhet	Bernard, Margaretha, Karoline Klara
Moritz † 23-07-1943 in Sobibor. Dina † 15-08-1942 in Aalten.	Bernard † 23-07-1943 in Sobibor, het lot van Margaretha is onbekend. Karolina trouwde met Aron Weijel: overleefde de oorlog.
Hoogestraat 14	
Aron Kropveld + Bertha Haas	Izak *1919, Abraham *1920, Lena *1922, Simon *1926, David *1929
Zij doken allemaal onder en overleefden.	
Industriestraat 4	
Liepman Leezer + Frieda Cohen	Bernard *1935
Liepman, Frieda en Bernard: 1943 ondergedoken in Lintelo > overleefden.	
Hoogestraat 55 I	
Albert Lewij + Friederika ten Bosch	Berta Mathilde *1929
Albert 04-10-1942 op transport via Westerbork naar Auschwitz († 28-02-1943). Friederika † 11-06-1943 in Sobibor.	Berta vertrok met het kindertransport op 6/7 juni 1943 uit kamp Vught en stierf in Sobibor.
Haartschestraat 64	
David Löwenstein + Bertha Weinberg	Ruth *1923
Bertha Sara † 10-11-1940 in Aalten. David † 26-04-1942 in Winterswijk.	Ruth werkte als verpleegkundige sinds 14-07-1942 in krankzinnigengesticht Het Apeldoornse bos. In januari 1943 is dit ziekenhuis inclusief verzorgers gedeporteerd. Ruth † 25-01-1943 in Auschwitz.
Haartschestraat 86	
Bernard Joseph + Clothilde Löwenstein	Hans Dieter *1932, *Harry 1938
Dit gezin dook onder in Zieuwent, hier werd dochter Wilhelmina geboren. Het hele gezin overleefde de oorlog.	
Heurne 33	
Sally Meyler + Paula Katz	Hanri Hartog *1915, Arthur *1920
Deze familie overleefde de oorlog.	
Bredevoortchestraat 7	
Arnold van Gelder + Dina de Brave	Renée Elisabeth *1938

Deze familie overleefde de oorlog.	
Stationsstraat 47	
Julius van Gelder + Trouwtjen van Gelderen	David *1933, Salomon *1937
Het pand is ontruimd in september 1942. Deze familie dook onder en overleefde.	
Piet Heinstraat 5	
Ernst Landau + Paulina Philips	Louis *1936
Deze familie overleefde de oorlog.	
Eerste Broekdijk 35	
Robert Fuldauer + Rozetta van Gelder	Lina Sara *1927, Sara *1930, Meijer David *1935
Het hele gezin † 12-10-1942 Auschwitz.	

E Bronnen beoordelen en ordenen

Jullie gaan oorspronkelijke bronnen beoordelen en een plaats geven op een tijdbalk. Als je bronnen gaat beoordelen, moet je weten hoe betrouwbaar ze zijn. Een bron is betrouwbaar als hij controleerbaar is, als er feiten zijn die dit bevestigen. De bronnen waarmee jullie gaan werken zijn allemaal officiële stukken, bevestigd door de feiten.

Als je door wilt krijgen welke effecten deze bronnen hadden, moet je uitzoeken wie de bron schreef en welk doel de bron had. Vervolgens ga je de bronnen op een tijdlijn plaatsen.

Stap 1

- Begin bij een willekeurige bron. Het maakt niet uit met welke bron jullie beginnen. Schrijf op de eerste rij welke bron jullie beoordelen: schrijf letter van de bron op.
  - Beantwoord per broncode de vragen op de werkbladen.
- Let op: Soms horen meer bronnen bij een lettercodering

Let bij het beoordelen van de bronnen op het volgende:

- wie schreef de bron?
- welk doel had de bron?
- uit welke tijd is de bron?

Stap 2

Lees de ingevulde hokjes op de tijdbalk. Deze zijn van belang om de bronnen een juiste plaats te geven.

Stap 3

Overleg met elkaar waar jullie de bronnen gaan plaatsen.
Vul de bronnen in op de tijdbalk.

Stap 4

Maak vervolgens de afsluitende opdracht, die de docent heeft gegeven.

E Schema beoordeling bronnen

Vraag	Bronnen		
	Bron A	Bron B	Bron C
Wie schreef de bron?	De Nederlandse Minister van Binnenlandse Zaken.	Geheim Marechausseestuk.	Koninklijke Marechaussee.
Wie was dat?			
Welk doel had de bron?	Registratie van Joodse vluchtelingen per gemeente.	Vluchtelingen zonder bestaansmiddelen worden geweigerd Ze mogen alleen met toestemming max. f 10.000,- meenemen.	Joden zonder geldig paspoort worden teruggestuurd.
Waar plaats je de bron?	12 mei 1933	24 dec 1937	7 okt 1938

Vraag	Bronnen		
	Bron D	Bron E	Bron F
Wie schreef de bron?	Procureur generaal De Visser.	Procureur-generaal De Visser, Minister van Binnenlandse zaken.	Burgemeester Monnik van Aalten.
Wie was dat?			
Welk doel had de bron?	Grenzen worden gesloten voor Joodse vluchtelingen, alleen toelating bij gevaar voor lijf en leden.	Registratie Joodse vluchtelingen.	Geeft namen door van 20 vluchtelingen van Joods bloed.
Waar plaats je de bron?	12 nov 1938	19 dec 1938	9 jan 1939

Vraag	Bronnen		
	Bron G	Bron H	Bron I
Wie schreef de bron?	Minister van Justitie Gerbrandy.	Procureur generaal De Visser.	Duitse bezetter, Plaatselijke politie Aalten.
Wie was dat?			
Welk doel had de bron?	Alle Joodse vluchtelingen weigeren.	Registratie illegale Joodse vluchtelingen.	Centrale registratie van alle vluchtelingen, die Duitsland vanaf 1933 hebben verlaten.
Waar plaats je de bron?	29 aug 1939	20 juni 1940	3 juli 1940

Vraag	Bronnen		
	Bron J	Bron K	Bron L
Wie schreef de bron? Wie was dat?	Procureur-generaal De Rijke	Duitse bezetter/ Vereniging van Nederlandse gemeenten/ burgemeester van Aalten.	Duitse bezetter, afd. Bureau Staats- en Administratief recht.
Welk doel had de bron?	Alle Joden in Gelderland moeten worden geregistreerd.	Aanmeldingsplicht van alle personen die geheel of gedeeltelijk van Joods bloed zijn.	Alle Joodse ambtenaren worden ontslagen.
Waar plaats je de bron?	28 sept 1940	10 jan 1941, 10 febr 1941	26 maart 1941

Vraag	Bronnen		
	Bron M	Bron N	Bron O
Wie schreef de bron? Wie was dat?	Duitse bezetter, parket Procureur-generaal.	Duitse bezetter, secretaris generaal Binnenlandse Zaken.	Duitse bezetter, parket Procureur-generaal.
Welk doel had de bron?	Joden moeten hun radiotoestellen inleveren.	Joodse persoonsbewijzen worden voorzien van een J.	Joden mogen niet meer in parken, restaurants, markten, bioscopen, schouwburgen, zwembaden komen.
Waar plaats je de bron?	9 mei 1941	3 juli 1941	8 juli 1941

Vraag	Bronnen		
	Bron P	Bron Q	Bron R
Wie schreef de bron? Wie was dat?	Duitse bezetter, politie.	Duitse bezetter.	Duitse bezetter/ Vereniging Nederlandse gemeenten, Secretaris Aalten.
Welk doel had de bron?	Borden 'Verboden voor Joden' geplaatst. Bij het grensbord van de gemeente Aalten wordt bord geplaatst: 'Joden niet gewenst'.	Joodse kinderen mogen niet meer naar een gewone school.	Joden mogen niet verhuizen zonder toestemming.
Waar plaats je de bron?	13 april 1942	29 aug 1941	15 sept 1941, 8 juli 1942

Vraag	Bronnen		
	Bron S	Bron T	Bron U
Wie schreef de bron? Wie was dat?	Duitse bezetter, Wehrmachtcommandatur.	Duitse bezetter, Vereniging Nederlandse gemeenten.	Hoofd Telefoondistrict en burgemeester van Aalten.
Welk doel had de bron?	Opgave van huizen bewoond door Joden, met badkamer, douche, telefoonaansluiting.	Joden moeten rijwielen inleveren.	Joden en Joodse ondernemingen worden eerst geregistreerd (31 Aaltenaren) en daarna wordt hun telefoon afgesloten.
Waar plaats je de bron?	12 april 1942	22 juni 1942	25 juni-13 juli 1942

Vraag	Bronnen		
	Bron V	Bron W	Bron X
Wie schreef de bron? Wie was dat?	Duitse bezetter, Rijksverkeerinspectie.	Duitse bezetter.	Duitse bezetter/ burgemeester van Aalten.
Welk doel had de bron?	Joden mogen geen gebruik maken van openbaar vervoer.	Panden moeten worden ontruimd.	Verzoekt om opsporing van Joden die zonder vergunning zijn verhuisd (ondergedoken) Joden uit Aalten op transport.
Waar plaats je de bron?	26 aug 1942	8 sept 1942	13 okt 1942

E Ingevulde tijdlijn

1 jan 1930	82 Joden in Aalten (op een totaal van 10.695 inwoners).
jan 1933	Hitler aan de macht in Duitsland
12 mei 1933	Bron A
1 jan 1935	67 Joden in Aalten (op een totaal van 11.678 inwoners).
24 dec 1937	Bron B
maart 1938	Duitsland bezet Oostenrijk.
7 okt 1938	Bron C
9 nov 1938	Rijkskristallnacht.
12 nov 1938	Bron D
19 dec 1938	Bron E
9 jani 1939	Bron F
29 aug 1939	Bron G
1 jan 1940	64 Joden (op een totaal van 12.076 inwoners).
10 mei 1940	Duitse inval in Nederland.
10 juni 1940	Bron H
3 juli 1940	Bron I
28 sept 1940	Bron J
10 jan 1941 10 febr 1941	Bron K
13/14 febr 1941	Synagoge in Aalten beklad met verf.
26 maart 1941	Bron L
9 mei 1941	Bron M
3 juli 1941	Bron N
8 juli 1941	Bron O
26 juli 1941	Bron P
29 aug 1941	Bron Q
15 sept 1941	Bron R
7-8 oktober 1941	In de Achterhoek worden Joden opgepakt als represaille voor sabotagedaad. In Aalten wordt Arnold van Gelder gearresteerd (Dijkstraat 10a). Hij sterft in Mauthausen op 13 november 1941.
25 nov 1941	Alle paspoorten van in Nederland wonende Joden met de Duitse nationaliteit worden ongeldig: ze worden staatloze burgers.
1 jan 1942	61 Joden in Aalten (op een totaal van 12.458 inwoners).
12 april 1942	Bron S
Begin mei 1942	Joden moeten een Jodenster dragen.
22 juni 1942	Bron T
25 juni-13 juli 1942	Bron U
26 aug 1942	Bron V
8 sept 1942	Bron W
13 okt 1942	Bron X
10 april 1943	Joden uit Aalten gaan op transport naar kamp Vught of Westerbork. Hun huizen worden dezelfde dag nog leeggehaald.
10 april 1943	Aalten werd Judenrein verklaard: er zijn geen Joden meer in Aalten.

E tijdlijn

1 jan 1930	82 Joden in Aalten (op een totaal van 10.695 inwoners).
jan 1933	Hitler aan de macht in Duitsland.
12 mei 1933	De Nederlandse Minister van Binnenlandse Zaken vraagt om registratie van Joodse vluchtelingen per gemeente.
1 jan 1935	67 Joden in Aalten (op een totaal van 11.678 inwoners).
24 dec 1937	Geheim Marechaussee stuk: Alle Duitse bedrijven moeten Joden ontslaan. Dat levert een stroom vluchtelingen op. Ze mogen alleen met toestemming max. f 10.000,- meenemen. Vluchtelingen zonder bestaansmiddelen worden geweigerd.
maart 1938	Duitsland bezet Oostenrijk.
7 okt 1938	Alle paspoorten van Joodse Duitsers worden ongeldig. Joden zonder geldig paspoort worden teruggestuurd.
9 nov 1938	Rijkskristallnacht.
12 nov 1938	Grenzen worden gesloten voor Joodse vluchtelingen, alleen toelating bij gevaar voor lijf en leden (De Visser).
14 dec 1938	Nederland is geen doorgangsland voor emigratie van Joden.
19 dec 1938	Alle Joodse vluchtelingen moeten worden geregistreerd.
9 jan 1939	Burgemeester van Aalten geeft de namen door van illegaal binengekomen vluchtelingen.
29 aug 1939	Minister van Justitie Gerbrandy geeft opdracht alle Joodse vluchtelingen te weigeren.
1 jan 1940	64 Joden (op een totaal van 12.076 inwoners).
10 mei 1940	Duitse inval in Nederland.
10 juni 1940	Alle illegale Joodse vluchtelingen moeten geregistreerd worden (Procureur-Generaal De Visser).
3 juli 1940	Centrale registratie van alle vluchtelingen, die Duitsland vanaf 1933 hebben verlaten.
28 sept 1940	Alle Joden in Gelderland moeten worden geregistreerd.
15 okt 1940	Burgemeester van Aalten geeft 63 Joden door boven de 18 jaar.
10 jan 1941	Aanmeldingsplicht van alle personen die geheel of gedeeltelijk van Joods bloed zijn. Ze moeten hiervoor in guldens leges betalen. Moet voor 24-02.
10 febr 1941	
13/14 febr 1941	Synagoge in Aalten beklad met verf.
26 mrt 1941	Alle Joodse ambtenaren worden ontslagen.
9 mei 1941	Joden moeten hun radiotoestellen inleveren.
3 juli 1941	Joodse persoonsbewijzen worden voorzien van een J.
8 juli 1941	Joden mogen niet meer in parken, restaurants, markten, bioscopen, schouwburgen, zwembaden komen.
29 aug 1941	Joodse kinderen mogen niet meer naar een gewone school.
15 sept 1941	Bekendmaking Vereniging Nederlandse gemeenten: Joden mogen niet verhuizen zonder toestemming.
7-8 oktober 1941	In de Achterhoek worden Joden opgepakt als represaille voor sabotagedaad. In Aalten wordt Arnold van Gelder gearresteerd (Dijkstraat 10a). Hij sterft in Mauthausen op 13 november 1941.
25 nov 1941	Alle paspoorten van in Nederland wonende Joden met de Duitse nationaliteit worden ongeldig: ze worden staatloze burgers.

1 jan 1942	61 Joden in Aalten (op een totaal van 12.458 inwoners).
12 april 1942	Opgave van huizen bewoond door Joden, met badkamer, douche, telefoonaansluiting.
13 apr 1942	8 borden 'Verboden voor Joden' geplaatst. Bij het grensbord van de gemeente Aalten wordt bord geplaatst: 'Joden niet gewenst'.
Begin mei 1942	Joden moeten een Jodenster dragen.
29 juni 1942	Joden moeten rijwielen inleveren. Ook het uitlenen van een fiets aan Joden werd verboden. Joden mochten niet meer fietsen.
25 juni-13 juli 1942	Joden met telefoon worden eerst geregistreerd (31 Aaltenaren) en worden daarna afgesloten.
15 juli 1942	Alle Joden van 41 t/m 60 jaar worden opgeroepen voor een keuring voor werkkampen.
15 aug 1942	Lijst van Joodse inwoners van 18 t/m 40 jaar wordt doorgegeven aan provincie.
26 aug 1942	Joden mogen geen gebruik maken van privé en openbare vervoermiddelen (rijvergunningen werden ingenomen).
8 en 24 sept 1942	Panden Grevinkweg 5 (Sally Fuldauer), Dijkstraat 10a (Levie van Gelder), moeten worden ontruimd.
13 okt 1942	De burgemeester van Aalten verzoekt opsporing van Joden die zonder toestemming zijn verhuisd (ondergedoken).
10 april 1943	Joden uit Aalten gaan op transport naar kamp Vught of Westerbork. Hun huizen worden dezelfde dag nog leeggehaald.
10 april 1943	Aalten werd Judenrein verklaard: er zijn officieel geen Joden meer in Aalten.

Joodse Aaltenaren 1930-1943 in schema

Lichtenvoordschestraat 8

David Aron van Gelder *16-02-1865–†22-09-1938	trouwt met 18-02-1896	Engelina van der Laan *23-09-1865
Veehandelaar		
Zoon Izaäk David 29-03-1899 veehandelaar		
Deze familie is niet omgekomen.		

Lichtenvoordschestraatweg 17

Philip van Gelder *22-9-1865	trouwt met 06-03-1907	Elise Cohen, zuster van Moritz Cohen, zie Hogestraat *04-04-1876
Koopman in stoffen		
Pleegouders van Joseph Backs. *27-05-1917		
Op 10-04-1943 per taxi naar Westerbork. Zij stierven in Sobibor op 23-04-1943. Joseph Backs vertrekt vrijwillig naar Westerbork. Hij stierf in Auschwitz op 30-09-1942.		
12 april 1943: inventaris huis in beslag genomen.		

Hoogestraat 3

Jacob ten Bosch *28-03-1904	trouwt met 17-10-1934	Jansje Bouwman *19-12-1906
Slager en fruithandelaar		
Dochter Bertha Hester *19-09-1937		
Zij komen op 28-08-1933 naar Aalten en woonden aan de Landstraat 33, Hoogestraat 3 en daarna op de Landstraat 13A.		
Jacob en Jansje doken onder in Halle, maar werden verraden door NSB-er.		
Jacob † 31-03-1944 in Auschwitz. Jansje † 19-11-1943 in Auschwitz.		

Hoogstraat 13

Moritz Cohen *07-07-1890 <i>Duitser</i>	trouwt met	Dina Cohen-Japhet *13-05-1888 - †15-08-1942 in Aalten <i>Duitse</i>
Eigenaar van de Marktwinkel		
Bernard *04-04-1917 Margaretha *07-10-1913 Karoline Klara *03-03-1915		
Zij komen op 28-08-1933 naar Aalten.		
Moritz en zoon Bernard doken onder in De Heelweg, maar zijn verraden.		
In juli 1943 naar Westerbork gezonden > beiden †23-07-1943 Sobibor.		
Dochter Karoline Klara (<i>getrouwd met Aron Weijel, zie Dijkstraat 39</i>) overleefde de oorlog. Het lot van Margaretha, die naar Amsterdam verhuisde, is onbekend.		
Het gezin woonde eerst bij Moritz zuster Elise op de Lichtenvoordschestraat 17. Later verhuisden zij naar de Bredevoortschestraat 49a. Op 15 oktober 1937 opende Moritz op de Landstraat 8 zijn textielwinkel De Marktwinkel. In 1940 verhuisde het gezin naar de Hoogstraat 13.		
➤ <i>Zie Landstraat 8</i>		

Hoogstraat 14

Aron Kropveld *26-02-1896	trouwt met	Berta Haas *23-02-1895
Veehandelaar		
Izak *06-09-1919 Abraham *14-11-1920 Lena *12-10-1922 Simon *11-01-1926 David *17-08-1929		
➤ Zij doken onder (interview Bram Kropveld) en overleefden.		

Hoogstraat 37

Izaak Salomon de Haas *1838- †1930	trouwt met	Sophie Jacobs *02-02-1846 - †25-01-1934
Salomon Izaak *07-09-1890		
Salomon Izaäk *07-09-1890	Trouwt met 26-06-1919	Frona Cohen *04-08-1875-†20-10-1941
Koopman in stoffen		
	Sophia Sara *26-05-1920	
Deze familie is niet omgekomen.		

Hoogstraat 55 I

Albert Lewij *10-01-1895 <i>Duitser</i>	trouwt met 30-11-1922	Friederika ten Bosch *29-08-1898 <i>Duitse</i>
Koopman in stoffen		
Berta Mathilde *09-07-1929, <i>Duitse</i>		
Zij komen op 18 februari 1938 naar Aalten.		
Albert 04-10-1942 op transport via Westerbork, † 28-02-1943 Auschwitz. Friederika en Berta gingen op 10-04-1943 naar Kamp Vught. Friederika † op 11-06-1943 in Sobibor. Berta 6/7 juni 1943 op kindertransport > † juni 1943 Sobibor.		
10 april 1943: inventaris huis overgebracht naar schuur Hoogstraat.		

Hoogstraat 94

Salomon Goedhart *08-10-1860	trouwt met 27-06-1907	Philippina Lea Rosenberg *27-04-1863
Koopman in fruit		
Marius *22-02-1908 > † 30-12-1938 Koopman in fruit		
Salomon en Philippina Lea vertrokken op 10-04-1943 naar kamp Vught en vandaar via Westerbork naar Sobibor: beiden † 14-05-1943 in Sobibor.		
10 april 1943: inventaris huis overgebracht naar schuur Hogestraat.		

Grevinkweg 5

Sally Fuldauer *05-05-1881 <i>Broer van Robert Fuldauer (Eerste Broekdijk 35)</i>	trouwt met	Regina de Jong *12-05-1883
Varkenshandelaar		
Pand is ontruimd in sept 1942, bewoners op transport.		
Sally en Regina † 12-10-1942 in Auschwitz.		

Haartschestraat 64

David Israel Löwenstein *28-12-1878 <i>Duitser</i>	trouwt met	Bertha Sara Weinberg *29-05-1884- † 10-11-1940 in Aalten <i>Duitse</i>
Ruth *20-05-1923, <i>Duitse</i>		
Zij komen in november 1938 naar Aalten.		
Bertha Sara †10-11-1940 in Aalten.		
David †26-04-1942 in Winterswijk.		
Ruth werkt als verpleegkundige sinds 14-07-1942 in krankzinnigengesticht Het Apeldoornse bos. In januari 1943 is dit ziekenhuis inclusief verzorgers gedeporteerd. Ruth †25-01-1943 in Auschwitz.		

Haartschestraat 86

Bernard Joseph *03-06-1904 <i>Neef van Moritz Cohen (Hoogestraat 13), Duitser</i>	trouwt met 20-05-1931	Chlotilde Löwenstein *22-02-1911 <i>Duitse</i>
Hans Dieter *28-12-1932		
Harry *24-03-1938 (Aalten)		
Zij komen op 13 mei 1936 naar Aalten.		
Bernard Joseph dook onder in november 1942 in Amsterdam.		
Later dook hij met vrouw en zoons onder in Zieuwent. Hier werd dochter Wilhelmina geboren, na de oorlog worden nog 2 zoons geboren		
Het gezin verhuist in 1954 naar Zuid-Afrika. De kinderen wonen nu in de VS.		

Landstraat 5a

Simon Nathan Heymans *01-11-1877 - †17-02-1934 <i>(Eerste Broekdijk 35)</i>		Henriëtte Heymans (zuster van Simon) *27-06-1876
Koopman in stoffen		

Landstraat 8: De Marktwinkel

Moritz Cohen *07-07-1890 <i>Duitser</i>	trouwt met	Dina Cohen-Japhet *13-05-1888 - †15-08-1942 in Aalten <i>Duitse</i>
Eigenaar van de Marktwinkel		
Bernard *04-04-1917 Margaretha *07-10-1913 Karoline Klara *03-03-1915		
Zij komen op 28-08-1933 naar Aalten.		
Moritz en zoon Bernard doken onder in De Heelweg, maar zijn verraden.		
In juli 1943 naar Westerbork gezonden > beiden †23-07-1943 Sobibor.		
Dochter Karoline Klara (<i>getrouwd met Aron Weijel, zie Dijkstraat 39</i>) overleefde de oorlog. Het lot van Margaretha, die naar Amsterdam verhuisde, is onbekend.		
Het gezin woonde eerst bij Moritz zuster Elise op de Lichtenvoordschestraat 17. Later verhuisden zij naar de Bredevoortchestraat 49a. Op 15 oktober 1937 opende Moritz op de Landstraat 8 zijn textielwinkel De Marktwinkel. In 1940 verhuisde het gezin naar de Hoogestraat 13.		
➤ <i>Zie Hoogestraat 13</i>		

Landstraat 13 A

Izaäk ten Bosch *09-07-1876	trouwt met	Bertha Cohen *29-11-1871
Slager en fruithandelaar		
Jacob *28-03-1904 (verhuisde naar Hoogestraat 3) Helena ten Bosch *23-12-1906 (verhuisde op 1 februari 1934 naar Amersfoort)		
Familie ten Bosch woonde aan de Landstraat 33, Hoogestraat 3 en tenslotte op Landstraat 13 A.		
Deze familie is niet omgekomen.		

Bredevoortschestraat 7

Arnold Abraham van Gelder *1908	trouwt met 15-03-1934	Dina Marianne de Brave *06-12-1913
Slager (roken van vlees)		
Renée Elisabeth *04-12-1938		
Deze familie is niet omgekomen.		

Bredevoortschestraat 49

Mozes ten Bosch *31-10-1873	trouwt met	Meta Meyersberg *02-07-1883
Veekoopman		
Alfred *05-07-1908 (zoon van Mozes, niet van Meta)		
10 april 1943: inventaris huis overgebracht naar schuur Hogestraat, de familie moest op transport.		
Deze familie is niet omgekomen.		

Stationsstraat 5

Gerrit Hamburger *24 juli 1899 te Utrecht)	trouwt met	Rahel Frohmann *7 december 1900 te Geilenkirchen
Godsdienstleraar		
Abraham *11 augustus 1923 Roermond Magdalena *17 juni 1927 Roermond Jakob *29 januari 1930 Aalten Julie *29 juni 1932 Aalten		
Het gezin Hamburger kwam op 5 juli 1928 uit Roermond naar Aalten en verhuisde op 15 juli 1936 naar Hoogezand.		
Het gezin Hamburger werd op 12 februari 1943 vermoord in Auswitch. Zoon Abraham kwam op 9 juli 1943 om in Sobibor. Hij verbleef in de kibboets Laag-Keppel toen hij werd opgepakt.		

Stationsstraat 5

Jacques Andriessse † 05-05-1922	trouwt met	Femia Elzas *31-05-1882
André *10-04-1915 (leraar, verhuisde in 1938 naar Enschede) Wijnand *29-09-1916 (veehandelaar, verhuisde in 1937 naar Rotterdam, maar keerde terug naar Aalten) Elisabeth *21-01-1918 (dagmeisje, verhuisde in 1937 naar Rotterdam)		
Femia Elzas † 26-02-1943 in Auschwitz. André Andriessse † 18-10-1941 in Mauthausen. Wijnand Andriessse † 28-02-1943 in Auschwitz. Elisabeth overleeft de oorlog.		

Stationsstraat 24

Abraham van Gelder *09-11-1878	trouwt met 21-08-1907	Reintjen de Jong *22-10-1881
Slager		
Arnold Abraham *20-07-1908 (slager in Aalten, Bredevoortsestraat 7) Simon *11-01-1912 (slager, verhuisde in 1936 naar Winterswijk) Julchen *21-08-1913 (verpleegster in Arnhem) Maurits *26-02-1916 (verhuisde in 1933 naar Hilversum)		
Dit gezin woonde eerst aan de Landstraat 8. In 1937 verhuisden zij naar de Haartschestraat 48. Vanaf 30 november 1939 woonden zij aan de Stationsstraat 24.		
Abraham en Reintjen doken onder in de Oosterkerkstraat, waar zij door verraad werden opgepakt.		
Abraham en Reintjen † 06-09-1944 Auschwitz. Julchen † 16-07-1943 Sobibor.		

Stationsstraat 47

Julius David van Gelder *26-08-1904	trouwt met 31-08-1932	Trouwtjen van Gelderen *26-07-1909
Veehandelaar		
David *04-07-1933 Salomon *11-08-1937		
Het gezin woonde eerst in de Berkenhovestraat 11 en daarna op Dijkstraat 25.		
Pand is ontruimd in sept 1942.		
Deze familie is ondergedoken en overleefde de oorlog.		

Dijkstraat 10a

Levie van Gelder *15-10-1873	trouwt met 22-11-1904	Jula Landau *29-10-1882
Slager		
Erich *18-11-1909 (slager) Julchen *22-05-1912 Arnold *23-11-1921 (verhuisde in 1938 naar Hengelo [O.], kwam op 17 juli 1940 terug naar Aalten)		
Pand is ontruimd op 24 september 1942, nieuwe adres werd Dijkstraat 39.		
Levie en Jula vertrokken op 10-04-1943 naar kamp Vught. Zij stierven op 21-05-1943 in Sobibor. Julchen vertrok op 14 juli 1941 naar het Apeldoornse Bos, †12-02-1943 in Auschwitz. Erich verhuisde op 16-06-1939 naar Apeldoornse Bos, † 31-12-1943 in Warschau. Arnold op 7/8-10-1941 opgepakt als represaille > op transport naar Mauthausen † 13-11-1941.		
10 april 1943: inventaris huis overgebracht naar schuur Hoogestraat.		

Dijkstraat 39

Joseph Weijel *01-09-1880 † 1960	trouwt met 21-08-1907	Sophia van Gelder *27-03-1876-†15-03-1956 Aalten
Veehandelaar		
Abraham *27-08-1908 (kok, banketbakker, verhuisde in 1928 naar Leeuwarden) Aron *31-01-1911 (veehandelaar, trouwde met Klara Karolina Cohen) Jacob*19-08-1914 (veehandelaar, verhuisde in 1935 naar Amsterdam)		
Abraham † 30-03-1987. Aron 31-01-1911, trouwde met Klara Karolina Cohen, zij overleefden de oorlog. Aron † 1998, Klara † jaren negentig Amsterdam.		

Dijkstraat 50

Adolf Davidson *06-09-1918 <i>Duitser</i>	trouwt met 1920	Wilhelmina Hungerland <i>Duitse</i>
Slager		

't Dal 8

Levie Salomon Schaap *06-11-1887	trouwt met 09-06-1916	Ella Philips *25-02-1886
Slager		
Serafina *18-06-1917 (fabrieksarbeider)		
Eliazer Hars *23-07-1920 (slager)		
Ze vertrokken op 10-04-1943 naar kamp Vught.		
Levie en Ella vertrekken op 10 april 1943 naar Kamp Vught, † 28-05-1943 in Sobibor.		
Serafina verhuisde op 11-11-1939 naar Amersfoort, † 30-09-1944 in Centraal- Europa.		
Eliazer † 28-02-1943 in Auschwitz.		
10 april 1943: inventaris huis overgebracht naar schuur Hoogestraat.		

Piet Heinstraat 5

Ernst Eduard Landau *02-06-1904	trouwt met 15-11-1932	Paulina Philips *13-04-1912
Louis *09-10-1936		
Ernst Landau emigreerde op 19 mei 1941 naar Amerika. Zijn vrouw Paulina vertrok op 1 sept 1942 met Louis naar Winterswijk. Deze familie is niet omgekomen.		

Tijdelijk inwonend:

Frits Landau *28-11-1905	trouwt met	Amelia Lorch *20-12-1902
handelsreiziger		
Ondergedoken en door verzet geliquideerd.		

Industriestraat 4

Liepman Leezer *28-08-1884 Weduwnaar van Minchen Sechels (†08-09-1931) ↓ Emma *29-06-1908 Bertha *09-12-1909 Mathilde *27-09-1914 Mijnhard *04-02-1919 Louisa *12-08-1925	trouwt met 24-05-1932	Frieda Cohen *19-08-1895 (Neustadtgödens) Weduwe van Oppenheim <i>Duitse</i> ↓ Georg *16-04-1921 Helga *09-10-1924
Koopman		
Bernard Leezer *07-11-1935 Bertha verhuisde in 1935 naar Amsterdam, Mathilde in 1936 en Louisa in 1942. Mijnhard (slager) vertrok in 1938 naar Arnhem. Georg vertrok in 1938 naar Winterswijk.		
Liepman, Frieda en Bernard: 1943 ondergedoken in Lintelo > overleefden. Emma overleed in Auschwitz 23-11-1942 Mathilde † 27-08-1943 in Auschwitz. Mijnhard ontsnapte naar Engeland en vloog als piloot boven de Stille Oceaan. Louisa Leezer overleefde de oorlog. Georg en Helga Oppenheim zaten ondergedoken bij andere boeren in Lintelo en overleefden.		
10 april 1943: inventaris huis overgebracht naar schuur Hoogestraat.		

Eerste Broekdijk 35

Robert Fuldauer *02-08-1883 <i>Broer van Sally Fuldauer</i> <i>(Grevinkweg 5)</i>	trouwt met 23-07-1926	Rozetta van Gelder *03-02-1892
Varkenskoopman		
Lina Sara *24-08-1927 Sara *05-12-1930 Meijer David *09-05-1935		
Het hele gezin † 12-10-1942 Auschwitz.		

Tijdelijk inwonend: Salomon Denneboom

Aaltje Denneboom †14-08-1996, ongetrouwd	Broer Heinan Denneboom + Bertha Denneboom-Valk ↓ Salomon Levie *29-07-1940	
Salomon Denneboom		
*15-11-1934		
Komt op 21 december 1934 in Aalten.		
➤ Salomon Broekhuijsen Verhuisde op 6 oktober 1939 naar Huddekade 51 Amsterdam		
Pleegouders Salomon Denneboom		
Jacobus Broekhuijsen *05-07-1897	trouwt met 20-05-1920	Schoontje Ossendrijver *02-09-1897
Handelsreiziger Mede-eigenaar Nederlandse Schortenfabriek		
Salomon (Kindertransport Vught) † 11-06-1943 Sobibor.		
Jacobus † 31-01-1944 Auschwitz.		
Schoontje † 11-06-1943 Sobibor.		
Aaltje Denneboom stierf op 14-08-1996 in Groningen.		
Heinan Denneboom † 26-10-1942 (onbekende plek).		
Bertha, neef Salomon en Levie Denneboom † 29-10-1942 Auschwitz.		

Heurne 33

Sally Meyler *14-04-1890	trouwt met 16-12-1913	Paula Katz *04-07-1889
Veehandelaar		
Hanri Hartog *09-09-1915 (beambte/onderwijzer, verhuisde in 1939 naar Utrecht)		
Arthur, *13-03-1920 (koopman, vertrok in 1942 naar Den Haag)		
22 maart 1941: 7 NSB-ers drongen huis binnen, losten schoten, richtten vernielingen aan, mishandelden Hanri Hertog. De NSB-ers werden opgepakt en naar Zutphen gebracht. De burgemeester diende een gratieverzoek in.		
Deze familie is niet omgekomen.		

IJzerlo 13

Jakob Majer Natanson *19-04-1901		Inwonend bij: Johannes Paul Hageman * 03-03-1882
Juwelier, reiziger in textielwaren		Kunstschilder (RK)
Jakob Natanson vertrok op 29 juni 1936 naar Eindhoven.		

Prinsenstraat 18, Bredevoort

Levi Sander *08-07-1853 <i>Duitsers</i>		Sara Sander (zuster van Levi) * 06-04-1849
Juwelier, reiziger in textielwaren		Weduwe van C. I. van Gelder

Lichtenvoordschestraat 8

Lichtenvoordschestraat 17

Hoogstraat 3

Hoogstraat 13

Hoogstraat 14

Hoogstraat 37

Hoogstraat 55 I

Hoogstraat 94

Grevinkweg 5

Haartschestraat 64

Haartschestraat 86

Landstraat 5a

Landstraat 8: De Marktwinkel

Landstraat 13A

Bredevoortschestraat 7

Bredevoortschestraat 49

Stationsstraat 5

Stationsstraat 24

Stationsstraat 47

Dijkstraat 10a

Dijkstraat 39

Dijkstraat 50

't Dal 8

Piet Heinstraat 5

Industriestraat 4

Eerste Broekdijk 35

Heurne 33

IJzerlo 13

Prinsenstraat 18, Bredevoort

Bronnen

ELG 9

doos 13 politieverzoek

MINISTERIE VAN BINNENLANDSCHE ZAKEN.

Betreffende registratie van
Duitsche Joodsche vluchtelingen.

Nr. 8657. Afd. B.B.

's-Gravenhage, 12 Mei 1933.

Ik heb de eer Uwe aandacht te vestigen op de in het algemeen Politieblad geplaatste aanschrijving van den Minister van Justitie, luidende:

"Ten einde een overzicht te verkrijgen omtrent het aantal van de uit Duitschland naar ons land gekomen Joodsche vluchtelingen en mede ter controle, verzoekt de ondergeteekende aan de Hoofden van plaatselijke politie aan den Inspecteur der Koninklijke Marechaussee, bureau grensbewaking en vreemdelingendienst, 20 Binnenhof, 's-Gravenhage, een nauwkeurige opgave te verstrekken van de in hun gemeente aanwezige - en ook verder van de nog nader aankomende - Joodsche vluchtelingen.

Opgave zal zijn te doen van: geslacht, naam, voornamen, datum en plaats van geboorte, woonplaats, nationaliteit en beroep, terwijl voorts vermeld dient te worden van welke papieren de vluchteling is voorzien en wat zijn middelen van bestaan zijn."

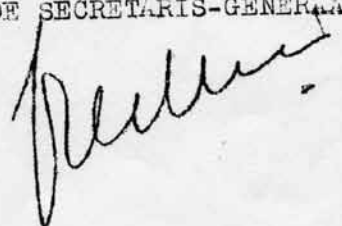
Aangezien het van belang is, dat aan bovenstaande aanschrijving nauwkeurig uitvoering wordt gegeven, roep ik bij deze Uwe bijzondere medewerking daartoe in.

DE MINISTER VAN STAAT,

MINISTER VAN BINNENLANDSCHE ZAKEN,

Voor den Minister,

DE SECRETARIS-GENERAAL,

*Verzonden Mr. Aarnhe
18 Jan '33 m. 150 V.D.S. / 49*

Aan

A

HEEREN BURGEMEESTERS.

hilt: V.D. 714 A F S C H R I F T .
Inspecteur der Koninklijke Marechaussee
Grensbewaking en
Rijks-Vreemdelingendienst.
No 5064 G Geheim

door gemeentelijke politie
's-Gravenhage, 24 December 1937.
Nassau Zullensteinstraat 11.

Van betrouwbare zijde wordt mij bericht, dat, volgens een geheime ver-
verordening, binnen enkele maanden alle bedrijven in Duitschland vrij moeten zijn
van Joden; deze laatsten-waaronder ook de bedrijfsleiders-zouden uit de bedrijven
worden verwijderd, welke zullen worden overgenomen door "Arische" Duitschers, ter-
wijl het geïnvesteerde kapitaal gedeeltelijk afgeschreven en gedeeltelijk uitge-
keerd wordt.

Aan dit bericht werd mij toegevoegd, dat, als gevolg ~~van~~ van deze ver-
ordening, weer een invasie van Joden in Nederland te wachten stond; 40% tot ten
hoogste 10.000 Gld. van hun kapitaal zouden de Joden naar het Buitenland mogen
medenemen, mits zij daarvoor vergunning hadden en binnen den termijn verdwenen.
De Emigranten-Centrale te Amsterdam zou hiervan al den lucht hebben gekregen
want men zou den bovenbedoelden berichtgever hebben medegedeeld, dat in den
laatstentijd veel Joden ons land worden binnengesmokkel d, die zich dan te
Amsterdam, Rotterdam en 's-Gravenhage aanmelden, waarbij zij dan als middelen van
bestaan opgeven, een bedrag van f 10.000.-, dat door vorenbedoelde centrale tot
dit doel ter beschikking zou zijn gesteld. Op dit bedrag zouden zich dan 6 tot 8
Joden hier te lande aanmelden, waarna het bedrag naar de Centrale terugging.

Hoewel mij tot dusverre van een of meer belangrijke toename van Jood-
sche Vluchtelingen uit Duitschland geen berichten hebben bereikt, verneem ik
toch al duidelijk de aandacht van de doorlaatposten aan de Oostgrens op boven-
bedoeld bericht te moeten vestigen, met beleefd verzoek van nauwlettend toe te
zien op de binnenkomst van bovenbedoelde vreemdelingen om mij dadelijk te rap-
porteeren, zoodra deze binnenkomst de grenzen van het normale nadert of over-
schrijft.

In verband met het gerapporteerde over het binnensmokkelten van
vreemdelingen zonder eigen kapitaal, zal een scherpe contrôle van de bestaans-
middelen van de betrokkenen in elk geval noodzakelijk zijn.

Wellicht ten overvloede verwijs ik nog naar punt A van de Regeerings-
instructie d.d. 30 Mei 1934, opgenomen in het Algemeen Politie blad van 21 Juni
1934.

De Inspecteur der Koninklijke Marechaussee,
de Kolonel,
J. van Selm.
(w.g.) van Selm.

Verzonden aan HH.

Chefs doorlaatposten aan de Oostgrens des Rijks	1 ex.
Hoofden van Politie in de Gemeenten aan de Oostgrens des Rijks	1 ex.
Commandanten 2e en 4e Divisie Koninklijke Marechaussee	42 ex.
" " 3e " " " "	44 ex.
Procureurs-Generaal fgd Directeuren van Politie te Leeuwarden Arnhem en 's-Hertogenbosch	1 ex.
Directeuren dir. Bel. Invoerr. en Acc. te Groningen, Zwolle, Arnhem en Maastricht.	1 ex.
Inspecteurs der Inv. en Acc. te Winschoten, Almelo en Oldenzaal Winterswijk, Lobith en Nijmegen.	1 ex.
Inspecteur Invoerr. en Acc. te Roermond. Enschede	15 ex.
Ond. Afd. Commandant Politietroepen te Kerkrade	8 ex.
Distr. Commandant R.V.V. te 's-Hertogenbosch	7 ex.
" " " " Groningen en Arnhem	15 ex.
" " " " Zwolle	15 ex.
Inspecteurs der Inv. en Acc. te Venlo, Sittard en Kerkrade	12 ex.

gemeentelijke politie Oalka 21

B

lett. V.D. no. 41 des 21 generale politia austri

INSPECTEUR DER KONINKLIJKE MARCHELUSSEE.

GRENSBEWAKING EN
RIJKS-VREEMDELINGDIENST.

+s-Gravenhage, 17 October 1938.

No. 5767 G.

Toelating Joden met Deutsche
paspoorten en vluchtelingen.

Ik deel U hierbij mede, dat bij verordening betreffende paspoorten van Joden, d.d. 5 Oct. 1938, afgekondigd in het Reichsgesetzblatt van 7 October 1938, alle Deutsche (en Oud-Oostenrijksche) paspoorten van Joden en van degenen, die volgens de Deutsche wetgeving als Jood worden aangemerkt, die zich op laatstgenoemden datum in het Deutsche Rijk ophielden, ongeldig zijn geworden en binnen twee weken na dien datum ingeleverd moeten worden.

Voor Deutsche Joden die zich op 7 October j.l. in het buitenland bevonden, loopt deze termijn vanaf den dag dat zij Deutschland weder binnenkomen.

De voor het buitenland afgegeven paspoorten herkrijgen hun geldigheid, wanneer zij voorzien zijn van een vastgesteld stempel, bestaande uit een roode letter "J" ter grootte van ongeveer 3 cm op de eerste bladzijde links bovenaan van het paspoort.

Als gevolg hiervan dienen uit Deutschland komende Joodsche vreemdelingen van Deutsche nationaliteit, wier paspoort op grond van het bovenstaande ongeldig is, aan de grens geweerd te worden op grond van het feit, dat zij niet in het bezit zijn van een geldig identiteitspapier.

Ik maak van de gelegenheid gebruik tevens onder Uw aandacht te brengen, dat het gebleken is, dat nog steeds in zeer vele gevallen wordt misbruik gemaakt van de bevoegdheid der hoofden van plaatselijke politie om ten onrechte een onderschrift te verkrijgen op een schrijven, waarbij zgn. "vluchtelingen" tot een bezoek worden uitgenoodigd, terwijl betrokkenen met geheel andere oogmerken in ons land binnenkomen.

Bij binnenkomst van vreemdelingen, voorzien van geldige identiteitspapieren, ten aanzien van wie het vermoeden rijst, dat zij "vluchtelingen" kunnen zijn en die voor tijdelijk verblijf hier te lande (bezoek, zaken, enz.) wenschen te worden toegelaten, zal dus in de eerste plaats zoo nauwkeurig mogelijk onderzocht dienen te worden, of zij niet als "vluchtelingen" aangemerkt moeten worden.

Bestaat er bij U enige twijfel hieromtrent, dan behoort de toelating in het algemeen te worden geweigerd, ongeacht het feit, dat betrokkenen in het bezit is van een uitnoodiging tot bezoek. In dat geval behoort een zoodanige uitnoodiging te worden ingehouden.

Voor den Inspecteur der Koninklijke Marchaussee,
De Lt. Kolonel, Administrateur der Grensbewaking
en den Rijks-Vreemdelingendienst,
b.a. Mr. L.M.C. Rollin Couqueruc.

Rollin Couqueruc

AAN ALLE DOORLAATPOSTEN EN ORGANEN BETROKKEN BIJ DEN

DIENT DER GRENSBEWAKING.

C

1
Bull. V. D. no 46

A F S C H R I F T .
=====

class 21 gemeente politie
Aaltje

GERECHTSHOF TE ARNHEM.

ARNHEM , 12 November 1938.

P A R K E T van den
PROCUREUR-GENERAAL.

Zeer vertrouwelijk.

La. D. No. 1015.

Betreffende Joodsche Vluchtelingen.

In verband met de ontwikkeling van den toestand in Duitsch-land, waardoor een nadere toestrooming van Joodsche vluchtelingen naar ons land is te verwachten, heeft de Minister van Justitie terzake het navolgende bepaald :

„In het algemeen dient de grens, met inachtneming van de geldende instructies, ook voor deze nieuwe vluchtelingen gesloten te blijven. Alleen in gevallen, waarin de betrokken vluchtelingen hun regelmatige woonplaats hadden in de nabijheid van de Nederlandsche grens en zij wegens direct gevaar voor lijf of leven voor een daadwerkelijken of onmiddellijk dreigenden aanval met achterlating van hun have en goed naar Nederland zijn gevlucht, zal tegen hun binnenkomst en tijdelijk verblijf in ons land geen bezwaar behoeven te worden gemaakt.”

De doorlaatposten zijn overeenkomstig bovenstaande ingelicht, eveneens onder uitdrukkelijke mededeeling, dat deze instructie als zeer vertrouwelijk moet worden beschouwd.

Doen zich bijzondere gevallen voor, waarin het twijfelachtig is hoe dient te worden beslist, dan zou U zich telefonisch met mij in verbinding kunnen stellen.

De Procureur-Generaal,
fgd. Directeur van Politie,
(get) De Visser.

A a n
den Heer Burgemeester

te

A A L T E N .

D

Bevolking doos 2346

MINISTERIE VAN BINNENLANDSCHE ZAKEN.

Betreffende:

Registratie van Joodsche
vluchtelingen.

N°. 36289. Afd. B.B.

2 bijlagen.

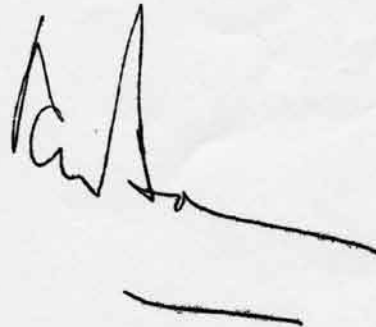
's-Gravenhage, 19 December 1938.

Bijgaand heb ik de eer U te doen toekomen
mijn beschikking onder datum en nummer dezes,
met één bijlage, betreffende de registratie van
Joodsche vluchtelingen.

Ik moge U verzoeken de bedoelde registratie
met alle ten dienste staande middelen te willen
bevorderen.

Coll. B. DE MINISTER VAN BINNENLANDSCHE ZAKEN,

Bevolking

AAN

DE GEMEENTEBESTUREN.

Gemeente AALTEN,	
Ingekomen:	
den 3.0.DEC.1938	no. 1/32
Gidskaart:	<i>Bevolking</i>
dossier no. 2 ^{II}	volgno. 40

E-1 *bevolking doos 2346*

MINISTERIE VAN BINNENLANDSCHE ZAKEN.

Betreffende: Registratie van
Joodsche vluchtelingen.

N°. 36289. Afd. B. B.

's-Gravenhage, 19 December 1938.

DE MINISTER VAN BINNENLANDSCHE ZAKEN,

Gezien de circulaire dd. 7 Mei 1938, N°. 1184, 2e afdeeling van
Zijn Ambtgenoot van Justitie;

Gelet op het bepaalde bij de artikelen 1, tweede lid, 21,
eerste lid sub a, 60, eerste lid, 104 en 137 van het besluit be-
volkingsboekhouding, Staatsblad 1936, N°. 342;

Overwegende, dat het wenschelijk is een algemeen geldende
regeling te treffen, met betrekking tot een nauwkeurige registra-
tie van alle na 1 Maart 1938 in Nederland gekomen en hier te lan-
de verblijvende Joodsche en andere zoogenaamde "niet-arische"
vluchtelingen;

Overwegende, dat het Algemeen belang eischt, dat nevens de ge-
meentelijke een centrale registratie van de bedoelde personen
ter hand wordt genomen;

Bepaalt:

- I. dat de opneming in de bevolkingsregisters van Nederland van
alle, na 1 Maart 1938 hier te lande binnengekomen, of binnen-
komende en verblijvende Joodsche en andere zoogenaamde "niet
arische" vluchtelingen, achterwege blijft voor den duur van
hun verblijf, althans voor den tijd voorloopig van vijf jaren,
te rekenen van het tijdstip van hun aankomst hier te lande af;
- II. dat de onder I bedoelde personen, die bereids in een bevolkings-
register opgenomen zijn, daarvan zullen worden afgevoerd, met
ingang van den datum van deze beschikking;
- III. dat de onder I en II bedoelde personen, gedurende een tijdvak
van voorloopig vijf jaren, te rekenen van 1 Maart 1938 af,
worden ingeschreven in het verblijfregister, bedoeld in af-
deeling V van het besluit bevolkingsboekhouding, Staatsblad
1936, N°. 342, voor den tijd van hun verblijf hier te lande;
- IV. dat, in afwijking van het bij artikel 59 van het besluit bevol-
kingsboekhouding voorgeschreven model, ten behoeve van de in-
schrijving van meerbedoelde personen, uitsluitend gebruik zal
worden gemaakt van kaarten, ingericht overeenkomstig het model
der gezinspersoonskaart, welke in de kleuren: lichtgroen voor
mannen en rose voor vrouwen, door de Rijksinspectie van de
Bevolkingsregisters op aanvraag kosteloos tot het benodigde
aantal zullen worden verstrekt;
- V. dat, behoudens de in bijlage dezer aan te duiden afwijkingen de
bepalingen van het besluit bevolkingsboekhouding, Staatsblad
1936, N°. 342, betrekkelijk het aanleggen, inrichten en bijhouden
van een persoonsregister, van overeenkomstige toepassing zijn op
het sub IV bedoelde deel van het verblijfregister;
- VI. dat ieder gemeentebestuur, met inachtneming van het daaromtrent
in bijlage dezer bepaalde, zorg draagt, dat elke inschrijving,
afvoering, aanvulling, wijziging of verbetering, aangebracht in
meerbedoeld deel van het verblijfregister, ten spoedigste en zo
volledig mogelijk, wordt medegedeeld aan de Rijksinspectie van
de Bevolkingsregisters bij het Departement van Binnenlandsche
Zaken, Binnenhof 19 te 's-Gravenhage, ten behoeve van het aan-

Aan
De GEMEENTEBESTUREN.

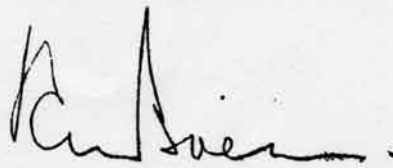
E-2

leggen en nauwkeurig bijhouden van een centraal register van vluchtelingen.

Cell: v.E.

DE MINISTER VAN BINNENLANDSCHE ZAKEN,

44/1a.Litt.V.D.-'38.

9 Januari 1939.

Opgave van illegaal in Nederland
binnengekomen vluchtelingen.

geene.

Ter voldoening aan Uw telefonisch verzoek, date heden, betreffende nevenvermeld onderwerp, heb ik de eer Uw EdelGestrenge beleefd te berichten dat de hieronder vermelde vluchtelingen in het tijdvak van 10 November tot en met 17 December 1938 illegaal in ons land zijn binnengekomen en in afwachting op een nadere beslissing omtrent hen, in deze gemeente zijn opgehouden. Al deze vreemdelingen zijn bereids, met vermelding van de op hen betrekking hebbende bijzonderheden aan U opgegeven en is van elke opgave een afschrift verzonden aan den Heer Procureur-Generaal bij het Gerechtshof te Arnhem. Aan laatstgenoemde autoriteit is bovendien, ingevolge zijn verzoek date 16 December 1938, op 20 December 1938 een verzamelstaat van alle hiervoren bedoelde vluchtelingen toegezonden (in duplo), voor rechtstreeksche doorzending aan het Departement van Binnenlandsche Zaken (Afdeling Armwezen). In totaal zijn hier twintig vluchtelingen op die wijze geïnterneerd geweest, waarvan negen met Uw goedkeuring naar een andere bestemming zijn doorgetrokken. De hiervoren bedoelde vluchtelingen zijn:

- 1e: NORBERT L O R C H, geboren te Bochoft 16 April 1906, pluimveehandelaar, wonende te Bochoft, Ostmauer 15^a. Vrouw en twee kinderen verstooven nog te Bochoft. Te Scheveningen wonende zuster wil garant voor hem zijn. Is alhier aangekomen 12 November 1938 en aan U opgegeven bij schrijven d.d. 14 November 1938, Litt.V.D.no.44.
- 2e: Willy T I C H A U E R, geboren te Stattin 29 September 1915, handwerker, wonende te Berlijn, Rittenstraat 89. De familie Ehrlich, Bochenstraat 77 te Rotterdam wil garant voor hem zijn. Is opgegeven 14 November 1938, Litt.V.D.44, terwijl een nader schrijven over dezen persoon is gedateerd 17 November 1938, Litt.V.D.no.44.
- 3e: HEINZ GUNTHER N E U B A U E R, geboren te Berlijn 21 November 1914, handwerker, wonende te Berlijn Sybelstraat 7. Ook voor deze persoon wil de familie Ehrlich zich garant stellen. Data correspondentie als bij Tichauer vermeld.
- 4e: LEOPOLD P O L A K, geboren te Papenburg (Dld) 8 Januari 1889, slager, wonende te Dortmund, Noordstraat no.32. Is aan U opgegeven bij schrijven d.d. 14 November 1938, Litt.V.D.no.44.

A a n

IS MET ZIJN HIERONDER VERMELDE VROUW EN TWEE KINDEREN OP 25 DEC
1938 VAN HIER VERTROKKEN NAAR DE QUARANTAINES-IER. TE ROTTERDAM.

den Heer INSPECTEUR DER KON. MARECHAUSSEE
Adm.v/d Grensbew.en Vreemd.Dienst
te

' s - G R A V E N H A G E .

- 5e: HILDEGARD WILHELMINA THERESIA K R A U S E, geboren te Dortmund 30 Mei 1909, echtgenote van de onder 4e genoemde L. Polak. Is opgegeven bij schrijven 29 November 1938, Litt. V.D. no. 44^h. OP 25 DECEMBER J.L. MET HAAR MAN EN KINDEREN VERTROKKEN NAAR ROTTERDAM.
- 6e: WOLFGANG P O L A K, geboren te Dortmund 21 Januari 1935 en
- 7e: JOACHIM P O L A K, geboren te Dortmund 9 Februari 1937, beide zoontjes van de onder 4e en 5e genoemden. Zijn opgegeven 25 November 1938, Litt. V.D., no. 44^h. VERTROKKEN ROTTERDAM 25 DECEMBER 1938.
- 8e: GEORG T I C H A U E R, geboren te Oberglogau 11 April 1889, koopman, wonende te Berlijn, Rittenstraat 89 en zijn vrouw,
- 9e: HERTHA G R E I F E N H A G E N, geboren te Berlijn 21 October 1889, ouders van de onder 2e vermelde V. Tichauer. Zijn opgegeven bij schrijven dato 18 November 1938, V.D. 44^h.
- 10e: HERBERT J O N A S, geboren te Borken 9 Januari 1925, wonende te Borken, Bosholtschestraat 35 en zijn broertje,
- 11e: RICHARD J O N A S, geboren te Borken 7 Februari 1928, eveneens wonende te Borken. Zijn opgegeven 18 November 1938, V.D. no. 44^h. 29 DEC. 1938 VERTROKKEN NAAR KINDERKOLONIEHUIS "SONSBEEK" TE ARNHEM.
- 12e: THEODOR G A N S, geboren te Borken 1 Mei 1925, wonende te Borken, neefje van de onder 10e en 11e genoemde jongens, met wie hij is opgegeven. IS 31 DECEMBER 1938 MET ~~BRUWEN~~ OOM NAAR ENGELAND VERTROKKEN.
- 13e: CHAIM WOLF S C H N U R, geboren te Farnov 15 April 1885, vertegenwoordiger, wonende te Berlijn, Wilmersdorf, Babelbergerstr. 3, met vrouw:
- 14e: ANNA F E R T I G, geboren te Berlijn 5 April 1889. Deze man en vrouw zijn 3 December 1938, V.D. 44^h, aan U opgegeven. De familie Andriessen/Spar te Rotterdam wil zich garant voor hen stellen.
- 15e: ERICH HERBERT W A C H S M A N N, geboren te Petersdorf 22 December 1893, fabrieksdirecteur, wonende te Berlijn, Tempelhof, Kleineweg 57, met zijn echtgenote:
- 16e: EDITH S C H L E S I N G E R, geboren te Chemnitz i. Sachsen 18 Maart 1900. Deze man en vrouw zijn U opgegeven bij schrijven dato 3 December 1938, Litt. V.D. no. 44^h.
- 17e: FRIEDRICH H E R Z O G, geboren te Weenen 8 Januari 1886, kelner, wonende te Berlijn, Weide See Scheustrasse 2. Is opgegeven 13 December 1938, Litt. V.D. 44^h. Zie ook schrijven 23 December 1938.
- 18e: EGON F E L D H E I M, geboren te Hannover 24 December 1906, bouwvakarbeider, wonende te Hannover, Diederichstrasse 28. Is aan U opgegeven bij schrijven 13 December 1938, V.D. no. 44^h.
- 19e: ARTHUR W I E N E R, geboren te Lieguitz 4 Maart 1882, fabrikant, wonende te Berlijn, Clauwitzstrasse 7, met zijn zoon:
- 20e: WOLFGANG W I E N E R, geboren te Dresden 23 Mei 1920, verwarmingsinstallateur, eveneens wonende te Berlijn. Deze vader en zoon zijn aan U opgegeven bij schrijven van 19 December 1938, V.D. no. 44^h.

DE ONDER 19e en 20e VERMELDE PERSONEN ZIJN MET TOESTEMMING VAN DEN HEER PROCUREUR-GENERAAL TE ARNHEM EN MET GOEDKEURING VAN DE VREEMDELINGEDIENST TE AMSTERDAM OP 20 DECEMBER NAAR AMSTERDAM VERTROKKEN IN VERBAND MET DE GEZONDHEIDSTOESTAND VAN DE ONDER 19e BEDOELDE.

Voor zoover is kunnen worden nagegaan zijn, met uitzondering van de onder 13e en 14e vermelde Schnur en diens vrouw, alle voormelde personen van Duitse nationaliteit. Alleen de onder 13e, 14e en 17e vermelde hebben een nog geldig paspoort en de onder 10e, 11e en 12e vermelde kinderen een „Kinderausweis“.

De elf, onder de nos 1e, 2e, 3e, 8e, 9e, 13e, 14e, 15e, 16e, 17e en 18e vermelde personen, vertoeven dus, in afwachting van de beslissing van den Minister van Justitie omtrent hun toelating nog bij geloofsgenooten te Aalten, terwijl de onder de andere nos vermelde, na Uw telebnische mededeeling daaromtrent, naar andere bestemming zijn vertrokken.

De hier nog vertoevende vluchtelingen melden zich nog tweemaal per dag ten bureele van politie en mogen zonder mijn bewilliging de gemeente Aalten niet verlaten.

De Burgemeester van A a l t e n .

1939.

NR. 19.

BUITENGEWOON POLITIEBLAD

VAN 29 AUGUSTUS 1939.

UITGEGEVEN OP LAST VAN DEN MINISTER VAN JUSTITIE.

Toelating vluchtelingen.

De Minister van Justitie brengt, in verband met de buitengewone omstandigheden, voor het tegenwoordige nader het navolgende ter kennis van alle organen, belast met het toezicht op de politiaire grensbewaking, en vestigt daarop, voor zoover noodig, de aandacht van de hoofden van plaatselijke politie.

1. Vluchtelingen (Joodsche emigranten, enz.), die aan de grens kunnen vertoonen een vanwege den Minister van Justitie afgegeven schriftelijke toestemming tot voorloopig verblijf, welke is gedateerd *na 1 Juli 1939*, kunnen nog in Nederland worden toegelaten. Vóór dien datum aan vluchtelingen afgegeven toestemmingen, waarvan tot nu toe geen gebruik is gemaakt, moeten echter als vervallen worden beschouwd; toelating kan daarop niet meer plaats hebben.

2. Het is gebleken, dat misverstand bestaat met betrekking tot het begrip vluchteling, bedoeld onder punt 2 van de bekendmaking dd. 24 Augustus 1939, opgenomen in het *Buitengewoon Politieblad* van dien datum en afgedrukt in de circulaire aan de Procureurs-Generaal, fgd. Directeuren van Politie, afgedrukt in het *Buitengewoon Politieblad* van 26 Augustus 1939. Onder vluchteling dient aldaar uitsluitend te worden verstaan de categorie van Joodsche emigranten, enz. en niet vreemdelingen, die in verband met den internationalen toestand op regelmatige wijze via ons land naar het land hunner nationaliteit willen terugkeeren.

De Minister van Justitie,
P. S. GERBRANDY.

doos 25 politiewerk Politie

P A R K E T van den
P r o c u r e u r - G e n e r a a l,
fgd. Directeur van Politie.

Arnhem, 10 Juni 1940.

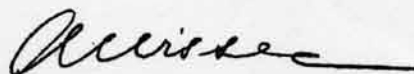
La. D. No. 497.

Betreffende: Voorschriften Joodsche
Vluchtelingen na de bezetting.

Ik heb de eer U EdelGestrenge/UEdelAchtbare te verzoeken, mij wel een opgave te doen toekomen van alle illegale joodsche vluchtelingen, die zich momenteel in de Huizen van Bewaring of bij de plaatselijke politie in bewaring bevinden.

Ik zal het op prijs stellen, indien U de behandeling van deze aangelegenheid als van spoedeischenden aard zoudt willen beschouwen.

De Procureur-Generaal,
fgd. Directeur van Politie,

A a n
Heeren Hoofden van plaatselijke politie
in het ressort A r n h e m .

de Visser.

den Heer Directeur van het
Huis van Bewaring

H

BEKENDMAKING.

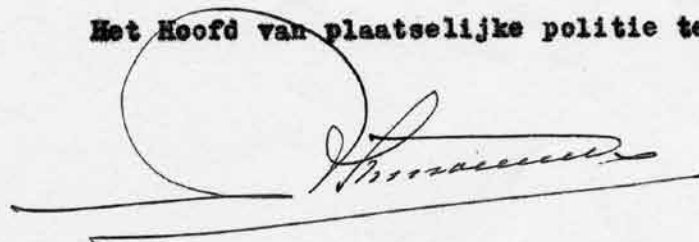
Het Hoofd van plaatselijke politie, als bedoeld in artikel 1 van het Vreemdelingenreglement, in de gemeente **A a l t e n**,
g e z i e n art. 4 van voornoemd reglement,

V O R D E R T :

dat alle niet-arische vreemdelingen, die tusschen 1 Januari 1933 en 1 Maart 1938 Duitschland hebben verlaten en thans hun woon- of verblijfplaats hebben in de gemeente **A a l t e n**,
zich binnen **8 d a g e n** na dagteekening van deze bekendmaking bij hem aanmelden aan het bureau van politie aan de Markt te Aalten, onder medebrenging van hun paspoort en eventueel andere identiteitspapieren.

A a l t e n , 3 J u l i 1940.

Het Hoofd van plaatselijke politie te Aalten.

Onverminderd de andere maatregelen welke kunnen worden genomen ten aanzien van de(n) vreemdeling(e), die voornoemde aanmeldingsplicht niet nakomt, vormt niet-nakoming dezer verplichting overtreding van het strafbare feit, genoemd in art. 26 van het Vreemdelingenreglement, strafbaar met hechtenis van ten hoogste twee maanden of geldboete van ten hoogste duizend gulden.

2347-7

PARKET van den
Procureur-Generaal,
fgd. Directeur van Politie.

La. D. No. 1297.

Betreffende: Registratie van alle Joden,
die in de provincie Gelderland verblijven.

Arnhem, 27 September 1940.

Gemeente AACEN.

Ingekomen:

den 28 SEP 1940 no 1373

Gidskaart: *Beroelking*

dossier no. *7/2* volgno. *40*

Ik heb de eer Udelachtbare/UdelGestrenge mede te deelen, dat de Befehlshaber der Sicherheitspolizei und des SD. für die besetzten niederländischen Gebiete -Aussenstelle Arnheim- mij bericht, dat de momenteele toeloop van Joden uit de verschillende provincies van Nederland naar de provincie Gelderland het noodzakelijk maakt, dat alle Joden, die in de provincie Gelderland blijvend of slechts tijdelijk gevestigd zijn, worden geregistreerd.

In den laatsten tijd zijn reeds door verschillende plaatselijke politieinstanties over aangekomen Joden kaarten aangelegd en ingezonden. De afmetingen dezer kaarten wijken echter belangrijk van elkander af, zoodat een methodisch kaartsysteem reeds om die reden niet wel doenlijk is.

Teneinde een uniform registratiesysteem te verkrijgen, is het wenschelijk, dat voor Gelderland de kaarten worden gebruikt, zooals deze o.a. bij de politie te Arnhem in gebruik zijn. Het is thans vereischt, dat

1e. van elken Jood of van elke Jodin, die 18 jaar oud is en in de provincie Gelderland zijn/naar vaste of tijdelijke woonplaats heeft, kaarten in duplo worden gemaakt. Vrouwelijke echtgenooten zijn op de kaart van den echtgenoot te vermelden, geboortenaam en geboortedatum moeten echter op de kaart worden geregistreerd. Kinderen beneden de 18 jaar zijn op de kaart van den vader resp. van de moeder te noteeren.

2e. alle verplaatsingen (verhuizingen) der Joden in de provincie Gelderland zijn per ommekeer schriftelijk te melden aan bovengenoemden Befehlshaber te Arnhem. Bij aankomst in Gelderland zijn 2 registratiekaarten ingevuld te overhandigen.

Monster der registratiekaart No. 527-2500-VIII-40 ligt bij. Gemeente Befehlshaber zal het zeer op prijs stellen, indien ~~Uw administratie~~ alle in aanmerking komende politie-administraties de tot 7-10-'40 ingevulde registratiekaarten aan hem zou willen inzenden.

Termijn: 10-10-'40.

Ik moge U verzoeken voor laatstgenoemden datum het noodige te verrichten.

De Procureur-Generaal,
fgd. Directeur van Politie,

de Rijkse
de Rijkse.

Aan Heeren Hoofden van plaatselijke
politie in de provincie Gelderland.

J

*terug
Till in omleg
et chef-wetn.*

2347-7

*Bevolking 2^{III}-58
7-5.*

1941

VI.60

No. 2178

VEREENIGING VAN NEDERLANDSCHE GEMEENTEN

„OFFICIEELE BEKENDMAKINGEN“.

Verchijnt 3 X per week.

Aanmeldingsplicht van personen van geheel of gedeeltelijk joodschen bloede.

VERORDNUNG

des Reichskommissars für die besetzten niederländischen Gebiete über die Meldepflicht von Personen, die ganz oder teilweise jüdischen Blutes sind.

Auf Grund des § 5 des Erlasses des Führers über Ausübung der Regierungsbefugnisse in den Niederlanden vom 18. Mai 1940 (RGBl. I. S. 778) verordne ich:

§ 1.

Personen, die ganz oder teilweise jüdischen Blutes sind und sich in den besetzten niederländischen Gebieten aufhalten, sind nach Massgabe der folgenden Bestimmungen zu melden.

§ 2.

(1) Im Sinne dieser Verordnung ist als ganz oder teilweise jüdischen Blutes eine Person anzusehen, wenn sie auch nur von einem der Rasse nach volljüdischen Grosselternteil abstammt.

(2) Als volljüdisch gilt ein Grosselternteil ohne weiteres, wenn er der jüdischen Religionsgemeinschaft angehört hat oder angehört.

¹⁾ Zie no. 153, 0.

15.1.1941.

VERORDENING

van den Rijkscommissaris voor het bezette Nederlandsche gebied betreffende den anmeldingsplicht van personen van geheel of gedeeltelijk joodschen bloede.

Op grond van § 5 van het Decreet van den Führer over de uitoefening der Regeeringsbevoegdheden in Nederland van 18 Mei 1940 (R.W.B. I, blz. 778) ¹⁾ bepaal ik:

Artikel 1.

Degenen die geheel of gedeeltelijk van joodschen bloede zijn en hun verblijf hebben in het bezette Nederlandsche gebied, moeten aangemeld worden overeenkomstig de navolgende bepalingen.

Artikel 2.

(1) In den zin van deze verordening wordt een persoon als geheel of gedeeltelijk van joodschen bloede beschouwd, indien hij van ten minste één naar ras voljoodschen grootouder stamt.

(2) Een grootouder wordt zonder meer als voljoodsch aangemerkt, wanneer deze tot de joodsch-kerkelijke gemeenschap behoord heeft of behoort.

VEREENIGING VAN NEDERLANDSCHE GEMEENTEN

„OFFICIEELE BEKENDMAKINGEN“.

Veracht 3 X per week.

§ 3.

(1) Ergeben sich Zweifel darüber, ob eine Person nach § 2 als ganz oder teilweise jüdischen Blutes anzusehen ist, so entscheidet hierüber auf Antrag der Reichskommissar für die besetzten niederländischen Gebiete oder die von ihm bestimmte Stelle.

(2) Antragsberechtigt ist

1) jede deutsche Dienststelle in den besetzten niederländischen Gebieten;

2) die Meldebehörde;

3) der Betroffene.

(3) Die Entscheidung nach Absatz 1 ist endgültig.

§ 4.

(1) Zur Meldung verpflichtet ist die nach den §§ 1 bis 3 anzumeldende Person.

(2) Ist die anzumeldende Person geschäftsunfähig oder in der Geschäftsfähigkeit beschränkt, so sind statt ihrer ihr gesetzlicher Vertreter und diejenigen, die die Sorge für ihre Person tatsächlich ausüben, meldepflichtig.

§ 5.

(1) Die Meldung hat innerhalb von vier Wochen nach dem Inkrafttreten dieser Verordnung zu ge-

2

15.1.1941.

Artikel 3.

(1) Bij twijfel of een persoon overeenkomstig artikel 2 als geheel of gedeeltelijk van joodschen bloede moet worden aangemerkt, beslist daarover op gedaan verzoek de Rijksecommissaris voor het bezette Nederlandsche gebied of de door hem aangewezen instantie.

(2) Tot het doen van een dudanig verzoek is gerechtigd:

1) iedere Duitse instantie in het bezette Nederlandsche gebied;

2) de ambtenaar voor de aanmelding;

3) de betrokkene.

(3) Tegen de in het eerste lid bedoelde beslissing is geenerlei voorziening toegelaten.

Artikel 4.

(1) Tot aanmelding is gehouden de persoon, die overeenkomstig de artikelen 1 tot en met 3 aangemeld moet worden.

(2) Moet een handelingsonbekwame of een persoon, wiens handelingsbekwaamheid beperkt is, worden aangemeld, dan zijn in diens plaats zijn wettelijke vertegenwoordiger en degenen, die de daadwerkelijke zorg voor dien persoon op zich hebben genomen, tot de aanmelding gehouden.

Artikel 5.

(1) De aanmelding moet binnen vier weken, te rekenen vanaf den dag van inwerkingtreding van deze

VEREENIGING VAN NEDERLANDSCHE GEMEENTEN

„OFFICIEELE BEKENDMAKINGEN“.

Verschoont 3 X per week.

sehen. Ist der Bürgermeister der Gemeinde Amsterdam Meldebehörde, so beträgt diese Frist zehn Wochen.

(2) Treten die Voraussetzungen für die Meldepflicht nach dem Inkrafttreten dieser Verordnung ein, so ist die Meldung binnen zweier Wochen nach dem Ereignis, das die Meldepflicht begründet, zu erstatten. Diese Frist läuft jedoch nicht früher ab als die Frist nach Absatz 1.

§ 6.

Zur Entgegennahme der Meldung zuständig (Meldebehörde) ist der Bürgermeister oder der Leiter der Staatlichen Inspektion der Melderegister (Haupt der Rijksinspectie van de Bevolkingsregisters), bei welchem das Melderegister (bevolkingsregister) oder das Aufenthaltsregister (verblijfsregister) geführt wird, in das der Anzumeldende aufgenommen oder aufzunehmen ist.

§ 7.

(1) Die Meldung erfolgt in schriftlicher Form.

(2) Sie enthält

- 1) Vor und Zunamen des Anzumeldenden;
- 2) Ort, Tag, Monat und Jahr seiner Geburt;
- 3) Wohnsitz oder Aufenthalt

verordening, plaats vinden. Is de burgemeester der gemeente Amsterdam ambtenaar voor de aanmelding, dan bedraagt die termijn tien weken.

(2) Indien de voorwaarden, welke aan de verplichting tot aanmelding ten grondslag liggen, eerst na de inwerkingtreding van deze verordening ontstaan, dan moet de aanmelding binnen twee weken na het feit, dat de verplichting tot aanmelding doet ontstaan, worden gedaan. Deze termijn verstrijkt evenwel niet eerder dan na verloop van den in het eerste lid bedoelden termijn.

Artikel 6.

Bevoegd tot het in ontvangst nemen der aanmelding (ambtenaar voor de aanmelding) is de burgemeester of het Hoofd der Rijksinspectie van de Bevolkingsregisters, bij wien het bevolkingsregister of het verblijfsregister wordt gehouden, waarin de aan te melden persoon is opgenomen of dient te zijn opgenomen.

Artikel 7.

(1) De aanmelding geschiedt schriftelijk.

(2) Zij moet bevatten:

- 1) den naam en de voornamen van den aan te melden persoon;
- 2) plaats en datum zijner geboorte;
- 3) woon- of verblijfplaats met

3

15.1.1941.

VEREENIGING VAN NEDERLANDSCHE GEMEENTEN

„OFFICIEELE BEKENDMAKINGEN”.

Versijnt 3 x per week.

mit Angabe der Strasse und Hausnummer; für Personen, die nach dem 30. Januar 1933 in das in Europa liegende Staatsgebiet der Niederlande eingewandert sind, ist ferner der letzte Wohnsitz anzugeben, den sie im heutigen Gebiet des Grossdeutschen Reiches (einschliesslich des Protektorats Böhmen und Mähren) oder des Generalgouvernements für die besetzten polnischen Gebiete gehabt haben;

4) seine Staatsangehörigkeit und etwaige frühere Staatsangehörigkeiten;

5) sein Religionsbekenntnis;

6) seinen Beruf oder seine Beschäftigung;

7) die Angabe, ob er ledig, verheiratet, verwitwet oder geschieden ist;

8) die Angabe, wieviel jüdische Grosseltern (5° 2) er hat.

§ 8.

(1) Die Meldbehörde hat die Eigenschaft des Angemeldeten als Person jüdischen Blutes im Melde- oder Aufenthaltsregister zu vermerken.

(2) Der Bürgermeister hat von dem Vermerk nach Absatz 1 sowie von allen gemäss den geltenden niederländischen Vorschriften vorgenommenen Änderungen und Ergänzungen der sich auf einen Angemeldeten beziehenden Eintragungen binnen einer Woche dem Leiter der

4

15.1.1941.

opgave van straat en huisnummer; voor wat betreft personen, die na 30 Januari 1933 in het Rijk in Europa geïmmigreerd zijn, moet voorts de laatste woonplaats worden vermeld, welke zij in het tegenwoordige gebied van het Groot-Duitsche Rijk (met inbegrip van het Protectoraat Bohemen en Moravië) of van het Gouvernement-Generaal voor het bezette Poolse gebied hebben gehad;

4) nationaliteit en eventuele vroegere nationaliteiten;

5) kerkelijke gezindte;

6) beroep of werkzaamheid;

7) opgave of hij ongehuwd, gehuwd, weduwnaar of weduwe of gescheiden van echt is;

8) opgave, hoeveel joodsche grootouders in den zin van artikel 2 hij heeft.

Artikel 8.

(1) De ambtenaar voor de aanmelding moet de hoedanigheid van den aangemelde als persoon van joodschen bloede in het bevolkingsregister of in het verblijfsregister aanteekenen.

(2) De burgemeester geeft van de aanteekening volgens het eerste lid, alsmede van alle krachtens de geldende Nederlandsche bepalingen aangebrachte veranderingen en aanvullingen van inschrijvingen, welke betrekking hebben op een aangemelden persoon, binnen een week

VEREENIGING VAN NEDERLANDSCHE GEMEENTEN

„OFFICIEELE BEKENDMAKINGEN”.

Versijnt 3 X per week.

Staatlichen Inspektion der Melde-register (Hoofd der Rijksinspectie van de Bevolkingsregisters) Mitteilung zu machen. Dieser kann die Frist verlängern.

kennis aan het Hoofd der Rijksinspectie van de Bevolkingsregisters. Deze kan dien termijn verlengen.

§ 9.

(1) Die Meldebehörde stellt der angemeldeten Person eine Bescheinigung darüber aus, dass sie der Meldepflicht gemäss dieser Verordnung genügt hat.

(2) Die angemeldete Person hat an die Meldebehörde für die Ausstellung der Meldebescheinigung im Voraus eine Gebühr von einem Gulden zu entrichten. Ist sie dazu nicht imstande so ist je nach ihrer Zugehörigkeit die örtlich zuständige israelitische Kultusgemeinde zur Entrichtung der Gebühr verpflichtet; gehört sie keiner solchen Kultusgemeinde an, so kann die Meldebehörde die Gebühr ganz oder teilweise erlassen. In anderen Fällen kann die Gebühr nicht erlassen werden.

(3) Der nach § 4, Absatz 2, Meldepflichtige haftet im Falle ihrer Uneinbringlichkeit ebenfalls unter entsprechender Anwendung der Bestimmungen des vorigen Absatzes für die Entrichtung der Gebühr, falls er auch für seine Person der Meldepflicht unterliegt.

Artikel 9.

(1) De ambtenaar voor de aanmelding geeft ten name van den aangemelden persoon een bewijs af, waaruit blijkt, dat deze heeft voldaan aan de verplichting tot aanmelding volgens deze verordening.

(2) De aangemelde persoon moet aan den ambtenaar voor de aanmelding voor de uitreiking van het aanmeldingsbewijs één gulden aan leges vooruitbetalen. Is hij niet in staat deze kosten te betalen, dan is, al naar gelang tot welke hij behoort, de plaatselijk in aanmerking komende Israëlitisch-kerkelijke gemeente tot betaling der leges verplicht; behoort hij tot geen dezer gemeenten, dan kan de ambtenaar voor de aanmelding de leges verminderen of vrijstelling van de betaling daarvan verleenen. In geen enkel ander geval mogen de leges worden verminderd of mag vrijstelling van de betaling daarvan worden verleend.

(3) Hij die volgens het tweede lid van artikel 4 tot aanmelding is gehouden, is, ingeval de leges niet op den aangemelde kunnen worden verhaald, met overeenkomstige toepassing van het in het vorige lid bepaalde eveneens aansprakelijk voor de betaling der leges, mits hij ook ten aanzien van zijn eigen per-

15.1.1941.

5

VEREENIGING VAN NEDERLANDSCHE GEMEENTEN

„OFFICIEELE BEKENDMAKINGEN”.

Verschijnt 3 x per week.

(4) Ist der Bürgermeister Meldebehörde, so hat er die Hälfte der eingezogenen Gebühren an den Leiter der Staatlichen Inspektion der Melderegister (Haupt der Reichsinspektion van de Bevolkingsregisters) abzuführen.

§ 10.

(1) Mit Gefängnis bis zu fünf Jahren wird bestraft, wer als Meldepflichtiger der Meldepflicht schuldhaft nicht genügt.

(2) Handlungen im Sinne des Absatzes 1 sind Verbrechen.

(3) Das Vermögen desjenigen, der sich gemäss Absatz 1 strafbar macht, unterliegt den Bestimmungen der Verordnung Nr. 33/1940 über Vermögenseinziehung.

§ 11.

(1) Diese Verordnung tritt mit dem vierzehnten Tage nach dem Tage ihrer Verkündung in Kraft.

(2) Die zu ihrer Durchführung erforderlichen Vorschriften erlässt der Generalsekretär im Ministerium des Innern.

Den Haag, am 10. Januar 1941.

Der Reichskommissar für die besetzten niederländischen Gebiete:

SEYSS-INQUART.

(Verordnungsblad voor het bezette Nederlandsche gebied, uitgegeven 13 Januari 1941; stuk 2, no. 6).

6

15.1.1941.

soon onder de verplichting tot aanmelding valt.

(4) Is de burgemeester ambtenaar voor de aanmelding, dan draagt hij de helft der aan leges ontvangen gelden aan het Hoofd der Rijksinspectie van de Bevolkingsregisters af.

Artikel 10.

(1) Hij die door zijn schuld niet aan de op hem rustende verplichting tot aanmelding voldoet, wordt gestraft met gevangenisstraf van ten hoogste vijf jaren.

(2) Feiten, als bedoeld in het eerste lid, zijn misdrijven (Verbreken).

(3) Het vermogen van dengene, die overeenkomstig het eerste lid strafbaar is, is onderworpen aan de bepalingen van de Verordeningen No. 33/1940 betreffende het verbeurdverklaren van vermogens.

Artikel 11.

(1) Deze verordening treedt in werking op den veertienden dag na den dag harer afkondiging.

(2) De voor haar uitvoering noodige voorschriften worden door den Secretaris-Generaal van het Departement van Binnenlandsche Zaken vastgesteld.

's-Gravenhage, 10 Januari 1941.

De Rijksc commissaris voor het bezette Nederlandsche gebied:

SEYSS-INQUART.

Bevolking

Aanmeldingsplicht van personen van geheel of gedeeltelijk joodschen bloede.

DE BURGEMEESTER DER GEMEENTE AALTEN

maakt bekend, dat ingevolge de verordening van den rijkscommissaris voor het bezette Nederlandsche gebied d.d. 10 Januari 1941, no. 6-1941, alle personen, die geheel of gedeeltelijk van joodschen bloede zijn en hun verblijf hebben in het bezette Nederlandsche gebied, aangemeld moeten worden overeenkomstig de navolgende bepalingen.

Een persoon wordt als geheel of gedeeltelijk van joodschen bloede beschouwd, indien hij van ten minste één naar het ras voljoodschen grootouder stamt.

Een grootouder wordt zonder meer als voljoodsch aangemerkt, wanneer deze tot de joodsch-kerkelijke gemeenschap behoort heeft of behoort.

Bij twijfel of een persoon als geheel of gedeeltelijk van joodschen bloede moet worden aangemerkt, beslist daarover op gedaan verzoek de rijkscommissaris voor het bezette Nederlandsche gebied of de door hem aangewezen instantie.

Tot het doen van een dusdanig verzoek is gerechtigd:

1. iedere Duitsche instantie in het bezette Nederlandsche gebied;
2. de ambtenaar voor de aanmelding;
3. de betrokkene.

Tegen de in het eerste lid bedoelde beslissing is geenerlei voorziening toegelaten. Tot aanmelding is gehouden de persoon, die aangemeld moet worden.

Moet een handelingsonbekwame of een persoon, wiens handelingsonbekwaamheid beperkt is, worden aangemeld, dan zijn in diens plaats zijn wettelijke vertegenwoordiger en degenen, die de daadwerkelijke zorg voor dien persoon op zich hebben genomen, tot de aanmelding gehouden.

De aanmelding moet geschieden vóór 24 Februari a.s. De aanmelding geschiedt schriftelijk bij den burgemeester, **UITSLUITEND** met gebruikmaking van een door den secretaris-generaal van het departement van binnenlandsche zaken vastgesteld formulier. Deze formulieren zijn kosteloos verkrijgbaar ter secretarie der gemeente

AALTEN op werkdagen (behalve des Zaterdag), des namiddags van 2 - 5 uur.

Voor elk formulier, dat ingevuld wordt ingeleverd, wordt een ten name van den aangemelde persoon gesteld bewijs afgegeven, waaruit blijkt dat deze aan zijn verplichtingen heeft voldaan.

De aangemelde persoon moet voor de uitreiking van het aanmeldingsbewijs één gulden aan leges vooruitbetalen. Is hij niet in staat deze kosten te betalen, dan is, al naar gelang tot welke hij behoort, de plaatselijk in aanmerking komende Israëlietisch kerkelijke gemeente tot betaling der leges verplicht; behoort hij tot geen dezer gemeenten, dan kan van de betaling van de leges vermindering of vrijstelling worden verleend. In geen enkel ander geval mogen de leges worden verminderd of mag vrijstelling van de betaling daarvan worden verleend.

Hij, die tot aanmelding is gehouden, is, ingeval de leges niet op den aangemelde kunnen worden verhaald, met overeenkomstige toepassing van het in de vorige alinea bepaalde eveneens aansprakelijk voor de betaling der leges, mits hij ook ten aanzien van zijn eigen persoon onder de verplichting tot aanmelding valt.

De betaling der verschuldigde leges kan geschieden:

- a. in geld bij de inlevering van het aanmeldingsformulier;
- b. door storting of overschrijving op gironummer **31077** ten name van de gemeente **AALTEN**

Binnen vier weken na de aanmelding en de betaling van de verschuldigde leges, wordt het bewijs van aanmelding aan belanghebbende toegezonden of uitgereikt.

Ieder aangemeld persoon is verplicht het te zijnen name afgegeven bewijs van aanmelding zorgvuldig te bewaren en desgevorderd te vertoonen aan iederen opsporingsambtenaar, alsmede ter wijziging, aanvulling of vervanging over te leggen aan den burgemeester of het hoofd der rijksinspectie van de bevolkingsregisters of aan den door dezen daartoe aangewezen ambtenaar.

Indien de voorwaarden, welke aan de verplichting tot aanmelding ten grondslag liggen, eerst na 27 Januari 1940 ontstaan, dan moet de aanmelding binnen twee weken na het feit, dat de aanmelding doet ontstaan, worden gedaan. Deze termijn verstrijkt evenwel niet eerder dan op 24 Februari a.s.

Hij, die door zijn schuld niet aan de op hem rustende verplichting tot aanmelding voldoet, wordt gestraft met gevangenisstraf van ten hoogste vijf jaren.

Feiten als in de vorige alinea bedoeld zijn misdrijven. (Verbreken).

Het vermogen van dengene, die overeenkomstig het voorgaande strafbaar is, is onderworpen aan de bepalingen van de verordening 33/1940 betreffende het verbeurdverklaren van vermogens.

AALTEN 10 Februari 1941.

De burgemeester voornoemd,

[Handwritten signature]

13361
C.V.G.A.

K-7

2430-19

Ww.

Gemeente WALLEN	Ing. 20 Maart 1941	No. 561
	Gidskaart	Personnel
	Dossier 19	No. 43

DEPARTEMENT VAN BINNENLANDSCHE ZAKEN

Betreffende: Tusschentijsche
vacatures vertegenwoordigende
lichamen; personen van joodschen
bloede.

No. 11377. Afd. B. B. Bur. Staats- en
Administratief Recht.

's-Gravenhage, 25 Maart 1941
26

Bij mijn rondschriften van 30 September 1940, No. 47176, afd. Ambte-
narenzaken, bracht ik o.m. te Uwer kennis, dat zij, die zelf, of wier
echtgenooten geheel of gedeeltelijk van joodschen bloede zijn, niet
meer in eenigen ambtelijken werkring, van welken aard ook, eere-
ambten daaronder begrepen, mogen worden geplaatst.

Zoals U uit mijn circulaire van 10 December 1940, No. 34054, afd.
B. B. zal zijn gebleken, moeten volgens beslissing van den Commissaris-
Generaal voor Bestuur en Justitie ook de leden van de vertegenwoor-
digende lichamen geacht worden een eere-ambt te bekleeden.

Dit brengt, naar de Commissaris-Generaal voornoemd mij heeft me-
degedeeld, met zich, dat de in de eerste alinea bedoelde personen
niet in een tusschentijs ontstane vacature in den gemeenteraad
kunnen worden benoemd.

In verband hiermede ware Uwerzijds niet, overeenkomstig artikel
20 der gemeentewet, tot benoemd-verklaring van een op de desbetref-
fende lijst geplaatsten candidaat over te gaan, dan nadat U gebleken
is, dat deze niet tot de vorenbedoelde categorie van personen be-
hoort.

Is dat wel het geval, dan zal een volgende in aanmerking komende
candidaat, die zelf, of wiens echtgenoot(e) niet geheel of gedeelte-
lijk van joodschen bloede is, moeten worden benoemd verklaard.

Ik vestig er voor zooveel nodig nog Uw aandacht op, dat het
vorenstaande uiteraard mede van toepassing is ten aanzien van de
tusschentijsche verkiezing van wethouders. Ik zal het op prijs
stellen, indien U er op wilt toezien, dat de raad geen personen als
wethouders benoemt, die zelf gedeeltelijk van joodschen bloede zijn
(personen, die jood zijn in den zin van verordening No. 189/1940, zijn
reeds als raadslid ontslagen; in de hierdoor ontstane vacatures mag,
ingevolge de beschikking van den Commissaris-Generaal voor Bestuur
en Justitie van 21 Februari 1941, tot nader order niet worden voor-
zien); hetzelfde geldt, indien de echtgenooten van deze personen
geheel of gedeeltelijk van joodschen bloede zijn.

Ter voorkoming van misverstand merk ik hierbij voor zooveel nodig
nog het volgende op:

De vierde alinea van mijn circulaire van 10 December 1940, B. B. No.
34054, liet de mogelijkheid open, dat bij een vacature in den raad de
daarvoor volgens de lijst in aanmerking komende persoon benoemd werd
verklaard, ook indien deze jood was in den zin van verordening
189/1940. Deze laatste regeling is thans vervangen door die, welke
hierboven is aangegeven.

Ik nodig U uit, met een en ander nauwkeurig rekening te houden.

DE SECRETARIS-GENERAAL VAN HET
DEPARTEMENT VAN BINNENLANDSCHE ZAKEN,

AAN
HEEREN BURGEMEESTERS.

L

afgek. Nr. 29-3-41.

doos 26 gemeente politie stalle

Afschrift.

P A R K E T van den
P r o c u r e u r - G e n e r a a l ,
fgd. Directeur van Politie.

Arnhem, 9 Mei 1941.

La. D. No. 1127.

Betreffende: Inlevering van
radiotoestellen door Joden.

Daar mij is gebleken, dat eenige onzekerheid bestaat omtrent de vraag ten aanzien van welke Joden de verplichting geldt tot inlevering van radiotoestellen ingevolge het voorschrift van den Höheren SS- und Polizeiführer, heb ik de eer U Edelachtbare/UEdelgestrenge er op te wijzen, dat deze verplichting ook geldt voor de Joden, die de Duitsche nationaliteit bezitten.

In deze gevallen ware echter uitdrukkelijk te vermelden, dat de inbeslagname is geschied op last van de Sicherheitspolizei.

De Procureur-Generaal,
fgd. Directeur van Politie,
(get) de Rijke.

AAN Heeren Hoofden van plaatselijke politie in het ressort
A R N H E M .

M

2347 61

DEPARTEMENT VAN BINNENLANDSCHE ZAKEN

Generale Aankantelen	Ing. - 5 JULI 1941 No. 1126
	Gidskaart <i>Bevolking</i>
	Dossier <i>62</i> No. <i>4</i>

Betreffende:
aanduiding J op persoonsbewijs

No. 23953, Afd. B. B. Bur. St. en A. R.

's-Gravenhage, 3 Juli 1941.

De Generalkommissar für das Sicherheitswesen heeft bepaald, dat ten aanzien van personen, die jood zijn of als zoodanig worden aangemerkt overeenkomstig het bepaalde in artikel 4 der Verordening 189/1940, op het aan hen uitgereikte of uit te reiken Persoonsbewijs de aanduiding J (= Jood) zal worden vermeld met inachtneming van het navolgende:

De burgemeester zorgt, dat de hier bedoelde aanduiding, overeenkomstig den vorm en de grootte als hiervens aangegeven, te weten:

met diepzwarten stempelinkt onverwijld wordt aangebracht op:

- 1) bladzijde 1 (een) van het Persoonsbewijs, rechts naast het Rijkswapen;
- 2) bladzijde 5 (vijf) van het Persoonsbewijs, links naast de photo;
- 3) de uitnodiging - tevens ontvangbewijs - geheel links in het blanco vak naast de photo.

Ik moge U uitnodigen ter zake van het vorenstaande het noodige te verrichten.

DE SECRETARIS-GENERAAL VAN HET
DEPARTEMENT VAN BINNENLANDSCHE ZAKEN,

AAN
HEEREN BURGEMEESTERS.

[Handwritten signature]
[Handwritten initials]

N

Afschrift.

doos 26 generale politie
Cantta

tie
P A R K E T
van den
P R O C U R E U R - G E N E R A A L ,
bij het Gerechtshof te A R N H E M .

ARNHEM, 8 Juli 1941.

La. A. No.1097.

Naar aanleiding van de ambtelijke bekendmaking van den Rijkscommissaris in de pers van 4 Juni j.l., houdende verbodsbepalingen voor Joden, luidende als volgt:

"Op grond van de Verordening Q van den Rijkscommissaris voor het bezette Nederlandsche gebied nr.20-1941 wordt bepaald:

1. Aan de Joden in den zin van par.4 der verordening van den Rijkscommissaris nr.189-1940 wordt verboden:

a. Het publieke baden in zee, strand-, zwembaden en overdekte badinrichtingen.

b. Het betreden van publieke plantsoenen en lokalen, evenals het huren van kamers in publieke logeergelegenheden (hotels, pensions, logementen) in zee- en strandbadplaatsen en andere dergelijke plaatsen.

c. Het bezoek aan paardrennen als toeschouwer.

Handelingen in strijd met dezen maatregel zijn overtredingen en worden met hechtenis van maximaal zes maanden en boete tot f.1000.- of met een van beide straffen gestraft, voor zoover niet volgens andere bepalingen een hogere straf is bepaald.

Deze regeling treedt heden in werking."

heb ik de eer U EdelAchtbare/UEdelGestrenge te berichten, dat Uwe Gemeente is een „dergelijke plaats", als in de bekendmaking bedoeld. Teneinde misverstand en daaruit voortvloeiende ordeverstoringen te voorkomen behoort aan de ingangen van publieke bad- en zweminrichtingen, parken, plantsoenen en lokalen (met inbegrip van bioscopen, schouwburgen, hotels en caf'e's) een goed leesbaar bord te worden aangebracht met de woorden: „Verboden voor Joden". Aan de toegangswegen tot Uwe Gemeente ware een dergelijk bord te plaatsen, met het opschrift: „Joden niet gewensch."

In geval exploitanten van lokalen weigerachtig mochten blijven, een bord als hiervoren bedoeld, te doen bevestigen, verdient het aanbeveling, deze localiteit in het belang der openbare orde, met toepassing van art.221 Gemeentewet, te doen ontruimen en, zolang dat noodig is, gesloten te houden.

De Procureur-Generaal,
fgd. Directeur van Politie,
(get) de Rijke.

AAN het Hoofd van Plaatselijke
Politie der gemeente
A A L T E N.

O

JODENBORDEN aan te brengen bij :

Voetbalterrein "Aalten" Bocholtscheweg	1
Voetbalterrein "D.V.O." Molenkampsdijk	1
Korfbalterrein "Sios" Lansbulten	1
Gemeentelijk abattoir Industriestraat	2
Zwembad "E Walfort" te Dale no.154	1
Voetbalvereniging "Bredevoort"	1
Veemarkt Prinsenstraat (1 x per 14 dagen)	1
Totaal	<u>8</u>

Overzocht
13 April 1942

241

Aan: den Heer waarnemend Hoofd der O.L.S.
te Aalten
het Bestuur der Chr.U.L.O.school te
Aalten.

1132

LAGER ONDERWIJS (Alg.). 15-5
Onderwijs leerlingen
Joodschen bloede.

29 Augustus 1941.

De Secretaris-Generaal van het departement van Opvoeding, Wetenschap en Cultuurbescherming heeft mij verzocht mededeeling te doen van de beslissing der Duitse autoriteiten, welke tot strekking heeft, dat op korten termijn onderwijsinrichtingen worden gesticht voor leerlingen van Joodschen bloede.

Ingevolge deze beslissing moeten de leerlingen van Joodschen bloede met ingang van 1 September a.s. van de thans bezochte niet-Joodsche scholen worden verwijderd. U wordt verzocht er op toe te zien, dat aan deze order wordt gevolg gegeven, voor zooveel Uw school betreft.

De Joodsche leerlingen bij het lager onderwijs moeten worden medegerekend op den teldatum van 16 September 1941 van de school, welke zij verlaten.

Met nadruk wenscht de Secretaris-Generaal er op te wijzen, dat het in de bedoeling ligt om de Joodsche kinderen in staat te stellen het onderwijs, dat zij thans genieten, te vervolgen, zij het dan in afzonderlijke onderwijsinrichtingen. Deze zullen zoo spoedig mogelijk worden opgericht, zoodat in het algemeen de betrokken Joodsche leerlingen niet langer dan 4 weken zonder het hun passend onderwijs zullen zijn.

De Burgemeester van A a l t e n :

Q

BR 21-8

1941

VI.60

No. 5351

VEREENIGING VAN NEDERLANDSCHE GEMEENTEN

„OFFICIEELE BEKENDMAKINGEN“.

Verschijnt 3 X per week.

Verbodsbepalingen voor Joden.

Het Rijkscmissariaat maakt bekend:

De Commissaris-Generaal voor de Veiligheid heeft de volgende verordening over het optreden van Joden in het openbaar uitgevaardigd:

Krachtens § 45 der Verordening No. 138/1941 van den Rijkscmissaris voor het bezette Nederlandsche gebied betreffende het handhaven van de openbare orde¹⁾, bepaal ik, met gelijktijdige opheffing van mijn mededeeling van 4 Juni 1941 over de beperkte bewegingsvrijheid voor Joden²⁾, het volgende:

Artikel 1.

1. Het is Joden verboden deel te nemen aan openbare bijeenkomsten en gebruik te maken van openbare inrichtingen voor zoover zij bestemd zijn om de bevolking ontspanning, tijdverdrijf en voorlichting te bieden.

2. In het bijzonder is aan Joden verboden:

- 1) het bezoek aan openbare parken en dierentuinen;
- 2) het bezoek aan café's en restaurants, met inbegrip van die op stations, alsmede het verblijf in hotels en pensions;
- 3) het gebruik van slaap- en restauratiewagens;
- 4) het bezoek aan schouwburgen, cabarets, variété's en bioscopen;
- 5) het bezoek aan sportinrichtingen, met inbegrip van zeebaden, overdekte en niet-overdekte zwembaden, alsmede het deelnemen aan openbare sportverrichtingen;
- 6) het deelnemen aan openbare artistieke vereenigingen, met inbegrip van concerten;
- 7) het verblijf in en het gebruik maken van openbare bibliotheken, leeszalen en musea.

Artikel 2.

Voorts is aan Joden het directe of indirecte deelnemen aan openbare markten, met inbegrip van de veemarkten, openbare veilingen en goederenbeurzen, alsmede het betreden van abattoirs verboden.

Artikel 3.

Voor het blijvend of tijdelijk veranderen van woonplaats of van de gewone verblijfplaats door Joden is een vergunning vereischt.

¹⁾ Zie no. 4712, VI.10 (bladz. 33).

²⁾ Zie no. 4009, VI.60.

17.9.1941.

1

VEREENIGING VAN NEDERLANDSCHE GEMEENTEN**„OFFICIEELE BEKENDMAKINGEN”.**

Verschijnt 3 × per week.

Artikel 4.

1. Op de bepalingen van artikelen 1 en 2 kunnen uitzonderingen worden toegestaan, welke met kosten gepaard kunnen gaan.
2. Voor het verstrekken van uitzonderingen (alinea 1), alsmede voor het uitreiken van vergunningen (artikel 3) is de Commissaris-Generaal voor de Veiligheid, resp. de door hem aangewezen instantie bevoegd.

Artikel 5.

Worden uitzonderingen voor bijeenkomsten of inrichtingen verstrekt, dan moeten de daartoe dienende lokalen of inrichtingen kenbaar gemaakt worden door borden, biljetten of opschriften met den tekst:

„Joodsch lokaal (resp. Joodsche bijeenkomst) alleen voor Joden toegankelijk.”

Aan niet-Joodsche personen is het betreden van dergelijke lokalen of inrichtingen verboden.

Artikel 6.

Jood in den zin van deze verordening is wie volgens artikel 4 van de Verordening No. 189/1940¹⁾ over de aanmelding van ondernemingen Jood is of als Jood geldt.

Artikel 7.

1. Wie in strijd handelt met de bepalingen van artikelen 1, 2, 3 en 5 of deze ontduikt, wordt — voor zoover niet krachtens andere voorschriften een zwaardere straf wordt toegepast — bestraft met hechtenis met een maximum van zes maanden en een boete met een maximum van 1000 gulden of met een van deze straffen. Aan dezelfde straf is onderhevig hij, die een ontduiking van deze bepalingen in de hand werkt, mogelijk maakt of daarbij zijn medewerking verleent.
2. De volgens alinea 1 strafbare handelingen zijn overtredingen.
3. Het nemen van maatregelen door de Sicherheitspolizei blijft hierdoor onaangetast.

Artikel 8.

Deze verordening treedt in werking, met uitzondering van artikel 2, op den dag harer afkondiging. Artikel 2 treedt 14 dagen na de afkondiging in werking.

(Persbericht 15 September 1941).

¹⁾ Zie no. 1220, XIII.50.

27 SPA

754
10-10

GEMEENTE AALTEN

No. 71.

Onderwerp:
Verhuizing Joden.

AALTEN, 8 Juli 1942.

Bijl.: ---

Aan den heer Chef-Veldwachter
te
A A L T E N .

Amelia Lorch, geb. 20 Dec 02 te Bocholt D1, wonende te Den Haag, Scheveningen Haarlemmerstraat 18, wenschte te verhuizen naar deze gemeente, (P/a. Albert Lewy, Hoogestraat 55 I.)

Deze persoon is van JOODSCHEN bloede en heeft derhalve een speciale verhuisvergunning nodig.

Voor het aanvragen van deze verhuisvergunning moet zij een verklaring overleggen van den Burgemeester der gemeente Aalten, dat er geen bezwaar bestaat tegen vestiging in deze gemeente.

Belanghebbende is volgens opgave een nicht van ten Bosch, Friederika (echtgenote van A. Lewy, voornoemd), en is van plan om een huwelijk aan te gaan met Landau, Frits, geb. 28 Nov 05 te Aalten, opgenomen in het bevolkingregister, adres Hoogestr. 55I te Aalten.

Verzocht wordt naar een en ander een onderzoek te willen instellen en rapport uit te brengen aan den Burgemeester dezer gemeente. Gaarne spoed.

Secretarie AALTEN,
afd. Bevolking.

K 536

No. 424/37
C. 10

279 PA

wehrmachtkommandantur Arnhem
Abteilung I - Az. 63/42

Arnhem, den 12. April 1942
Willemsplein 2
Fernspr. Arnhem 20 860/62

Betr.: Erfassung der von Juden bewohnten
Häuser in den Gemeinden.

Dem
Bürgermeister der Gemeinde

Kalthe

Die Wehrmachtkommandantur Arnhem ersucht um Vorlage
folgender zwei Listen bis zum 17.4.42:

- 1.) Liste der in der dortigen Gemeinde von Juden bewohnten Häuser
nach folgendem Schema:

Straße	Nr.	Name	Zim- mer	Bad	Duschen	Wasch- tisch	Zentr. Heizg.	Telefon

(Nur Waschtische mit fließendem Wasser sind aufzuführen!)

- 2.) Liste sämtlicher größeren Lagerräume, wie Kartoffelhallen,
Kühlhäuser, Eierhallen, große Lagerkeller.
Die Größe ist in qm anzugeben.

Soweit Gebäude und Räume bereits durch die Wehrmacht
bereits belegt sind, ist dies anzugeben.

W. W. W.
Hauptmann und Kommandant.

GEMEENTE A A L T E N .Litt. Gr. no. 10^B.

A a l t e n , 15. A p r i l 1942.

Betr: Erfassung der von Juden bewohnten
Häuser in der Gemeinde A a l t e n .

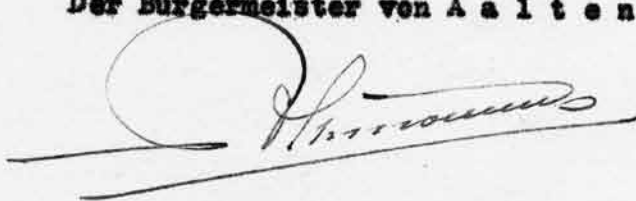
S t r a s s e	Nr.	N a m e	Zim- mer	Bad	Duschen	Wasch- tisch	Zentr. Heizg.	Telefon
Hoogestraat	3	Jac. ten Bosch	3	Kein	Kein	Kein.	Nein	Nein
Bredew. straat	49	Moz. ten Bosch	3	Kein	Kein	Kein.	Nein	Nein
Hoogestraat	13	M.I. Cohen	3	Kein	Kein	Kein.	Nein	Nein
le Broekdijk	35	R. Fuldauer	3	Kein	Kein	Kein.	Nein	Nein
Grevinkweg	5	S. Fuldauer	4	Kein	Kein	Kein.	Nein	Nein
Stationsstraat	24	A. van Gelder	5	Kein	Kein	Kein.	Nein	Ja.
Bredew. straat	7	A.A. van Gelder	6	Kein	Kein	Kein	Nein	Ja.
Lichtenv. straat	8	I.D. van Gelder	5	Kein	Kein	Kein	Nein	Nein
Stationsstraat	47	J.D. van Gelder	5	Kein	Kein	Kein	Nein	Ja.
Dijkstraat	10a	Levie van Gelder	4	Kein	Kein	Kein	Nein	Nein
Lichtenv. straat	17	Ph. van Gelder	1	Kein	Kein	Kein	Nein	Nein
Hoogestraat	94	S. Goedhart	5	Kein	Kein	Kein	Nein	Nein
Hoogestraat	37	S.I. de Haas	4	Kein	Kein	Kein	Nein	Nein
Landstraat	5a	H. Heijmans	2	Kein	Kein	Kein	Nein	Nein
Haartschestraat	56	B.J. Josephs	6	Kein	Kein	Kein	Nein	Nein
Hoogestraat	14	A. Kropveld	6	Kein	Kein	Kein	Nein	Ja.
Industriestraat	4	L. Leezer	7	Kein	Kein	Kein	Nein	Nein
Hoogestraat	55 ^I	A. Lewy	3	Kein	Kein	Kein	Nein	Nein
Haartschestraat	64	D.I. Löwenstein	4	Kein	Kein	Kein	Nein	Nein
Heurne	33	S. Meijler	6	Kein	Kein	Kein	Nein	Ja.
't Dal	8	E. Schaap	5	Kein	Kein	Kein	Nein	Nein
Dijkstraat	39	A. Weijel	7	Kein	Kein	Kein	Nein	Ja.

A n

Der Bürgermeister von A a l t e n .

der WEHRMACHTKOMMANDANTUR
(Abteilung I - Az, 63/42)A R N H E M .

Willemsplein 2.

VEREENIGING VAN NEDERLANDSCHE GEMEENTEN**„OFFICIEELE BEKENDMAKINGEN“.**

Verchijnt 3 x per week.

Inlevering rijwielen.

BESCHIKKING van den Commissaris-Generaal voor de Openbare Veiligheid, betreffende zich in joodsch bezit bevindende rijwielen.

Op grond van artikel 45 der Verordening No. 138/1941, betreffende de handhaving van de openbare orde, zooals gewijzigd bij Verordening No. 182/1941¹⁾, beschik ik:

Artikel 1.

(1) Rijwielen, welke rechte of economisch aan joden toebehooren, dienen uiterlijk op 24 Juni 1942, te 13 uur, met alle toebehooren, met inbegrip van reserve binnen- en buitenbanden, in berijdbaren en behoorlijken toestand bij den burgemeester der gemeente, waar de jood zijn woonplaats heeft, of waar zijn zaak gevestigd is, te worden ingeleverd.

(2) De rijwielen moeten eveneens worden ingeleverd, wanneer derden er recht op hebben.

(3) Tot inlevering gehouden is:

- 1) de eigenaar;
- 2) hij die bevoegd is den eigenaar te vertegenwoordigen;
- 3) hij die in het bezette Nederlandsche gebied houder is van het rijwiel of hetzelve in bewaring heeft.

Artikel 2.

Het is verboden om een jood bij voortdoring of tijdelijk een rijwiel af te staan.

Artikel 3.

Deze beschikking is niet van toepassing op rijwielen, welke

- 1) toebehooren aan joden, die in de gemeente Amsterdam wonen, dan wel
- 2) tot den voorraad van een rijwielhandelaar behooren.

Artikel 4.

Jood in den zin van deze beschikking is hij die ingevolge artikel 4 der Verordening No. 189/1940, betreffende het aangeven van ondernemingen, jood is of als jood wordt aangemerkt²⁾.

¹⁾ Zie no. 4712, VI.11 en no. 5433, VII.30.

²⁾ Zie no. 1220, XIII.50.

VEREENIGING VAN NEDERLANDSCHE GEMEENTEN

„OFFICIEELE BEKENDMAKINGEN”.

Veracht 3 x per week.

Artikel 5.

(1) Hij, die den ingevolge artikel 1 op hem rustenden plicht tot inlevering niet tijdig, of niet volledig nakomt, dan wel die in strijd handelt met het verbod van artikel 2, wordt gestraft met hechtenis van ten hoogste zes maanden en met geldboete van ten hoogste een duizend gulden of met een dezer straffen.

(2) Maatregelen op het gebied der Veiligheidspolitie blijven onaangetast.

's-Gravenhage, 20 Juni 1942.

De Commissaris-Generaal voor de
Openbare Veiligheid,

RAUTER,
S.S.-Gruppenführer und Generalleutnant
der Polizei.

In dit verband wordt nog eens gewezen op het in § 18, alinea 2, der Verordening No. 58/1942 over de behandeling van joodsche vermogenswaarden uitgesproken beschikkingsverbod¹⁾, volgens hetwelk met ingang van 21 Mei 1942 de Commissaris-Generaal voor de Veiligheid alleen de beschikking gekregen heeft over land- en watervoertuigen van allerlei aard, alsmede over paarden. Elke verkoop van dergelijke voorwerpen en elke deelneming aan dergelijke transacties wordt volgens deze Verordening dienovereenkomstig bestraft.

(Persbericht 22 Juni 1942).

¹⁾ Zie no. 8502, VI.60.

2784

STAATSBEDRIJF DER PTT

TELEFOONDISTRICT HENGELO (OV)

ADRES: ENSCHEDESCHISTR. 48 HENGELO (OV) TFNNR 2041

BERICHT OP BRIEF VAN .....

BETREFFENDE lijst van Joodsche ingezetenen.

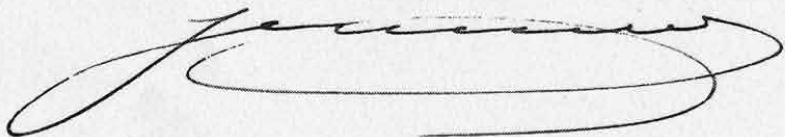
BIJLAGEN .....

DEN 25 Juni 1942 NUMMER 9175.

MEN GELIEVE BIJ HET ANTWOORD NAUWKEURIG HET ONDERWERP, DE DAGTEKENING EN HET NUMMER VAN DEZEN BRIEF TE VERMELDEN

**Door dezen bevestig ik mijn telefonisch verzoek
om toezending van een lijst van Joodsche ingezetenen.**

Het Hoofd van het Telefoondistrict,

*aanv. bijl.
via R.H.*

Gemeente AALDEN	Ing. <u>1.0 JULI 1942</u> No. <u>—</u>
	Gidskaart: <u>Yosterijen, J. en J.</u>
	Dossier <u>2-III</u> No. <u>46</u>

Aan

**den Heer Burgemeester
der Gemeente Aalten
te AALDEN.**

2434

STAATSBEDRIJF DER PTT

TELEFOONDISTRICT HENGELO (OV)

ADRES: ENSCHEDESCHISTR. 48 HENGELO (OV) TFNNR 2041

BERICHT OP BRIEF VAN .....

BETREFFENDE **lijst van Joodsche ondernemingen.**

BIJLAGEN .....

DEN **7 Juli** 194**2** NUMMER **9775.**

MEN GELIEVE BIJ HET ANTWOORD NAUWKEURIG HET ONDERWERP, DE DAGTEEKENING EN HET NUMMER VAN DEZEN BRIEF TE VERMELDEN

In verband met een opdracht tot opheffing van Joodsche telefoonaansluitingen verzoek ik U mij een lijst van de in Uw gemeente gevestigde Joodsche ondernemingen te willen verstrekken.

Het wnd Hoofd van het Telefoondistrict,

Aan

den Heer Burgemeester der
Gemeente Aalten
te A A L T E N.

Handwritten note: 203-11

Gemeente AALTEN	Ing. 1.0 JULI 1942 No. —
	Gidskaart: <i>S. Kerijer, J. h. J.</i>
	Dossier <i>12 III</i> No. <i>47</i>

MODEL Tf 103
L 275 - '42 - K 983

2 434

6067
POSTERIJEN, T. en T. 2^{III}-49
1.

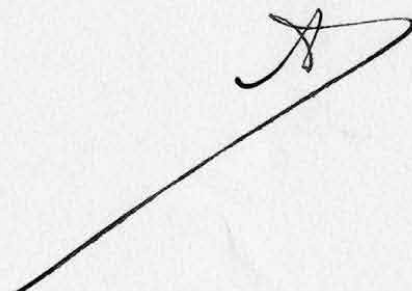
13 Juli 1942.

Aan den heer Hoofd van het Telefoon-
district, Enschedesche straat 48,

H E N G E L O O .

Ter voldoening aan Uw schrijven van
25 Juni 1942, no. 9175, doe ik U hierbij de
gevraagde lijst van Joodsche ingezetenen der
gemeente Aalten toekomen.

De Burgemeester van A a l t e n ,

U-3

Gemeente A A L T E N .

LIJST van in het bevolkingsregister der gemeente Aalten opgenomen
Joodsche ingezetenen (hoofden van gezinnen en afzonderlijk
levende personen).

Naam	Voornamen	Geboortedatum	Geb.plaats	Adres
Andriesse	Wijnand	29 Sep 16	Ouyk ca	Haartsche str 64
Backs	Jozef	27 Mei 19	Utrecht	Lichtenv.str 17
ten Bosch	Jacob	28 Mrt 04	Aalten	Hoogestraat 3
ten Bosch	Mozes	31 Oct 73	Aalten	Bredev. str 49
Cohen	Moritz Israel	7 Jul 90	Neustadtgödens	Hoogestraat 13
Fränkel	Mina	2 Jun 21	Kanezuga (Polen)	Stationsstr 47
Fuldauer	Sally	5 Mei 81	Doetinchem	Grevinkweg 5
Fuldauer	Roberth	2 Aug 83	Doetinchem	Eerste Broekdijk 35
van Gelder	Abraham	9 Nov 78	Aalten	Stationsstr 24
van Gelder	Arnold Abraham	20 Jul 08	Aalten	Bredev. str 7
van Gelder	Julius David	26 Aug 04	Aalten	Lichtenv.str 8
van Gelder	Izaäk David	29 Mrt 99	Aalten	Lichtenv str 8
van Gelder	Levie	15 Oct 73	Aalten	Dijkstraat 10a
van Gelder	Philip	22 Sep 65	Aalten	Lichtenv.str 17
Goedhart	Salomon	3 Oct 50	Bergh Gld	Hoogestraat 94
de Haas	Salomon Izak	7 Sep 90	Aalten	Hoogestraat 37
Heijmans	Henriette	27 Jun 76	Aalten	Landstraat 5a
Jedwab	John Israel	1 Dec 12	Bosen Dl	Stationsstraat 24
Josephs	Bernhard	3 Jun 04	Neustadtgödens	Haartsche str 86
Konijn	Cato	11 Apr 94	Haarlem	Eerste Broekdijk 35
Kropveld	Aron	26 Feb 96	Vlagtwedde	Hoogestraat 14
van der Laan	Engelina (Wed.D.A. van Gelder)	25 Sep 65	Noordbroek	Lichtenv. str 8
Landau	Frits	28 Nov 05	Aalten	Hoogestraat 55 I
Leezer	Liepman	28 Aug 84	Onstwedde	Industriestraat 4
Lewy	Albert	10 Jan 95	Thorn Dl	Hoogestraat 55 I
Löwenstein	Ruth Sara	20 Mei 23	Idstein Dl	Haartsche straat 64
Meijler	Salli	11 Apr 90	Vriezenveen	Heurne 33
Sanders	Hester	13 Mei 70	Oud erkerk w d W	Hoogestraat 3
(wed.S.I.Bouwman)				
Schaap	Levi Salomon	6 Nov 87	Vriezenveen	't Dal 8
Weijel	Aron	31 Jan 11	Aalten	Dijkstraat 39
Weijel	Joseph	1 Sep 80	Brummen	Dijkstraat 39

byr 91-8

VEREENIGING VAN NEDERLANDSCHE GEMEENTEN

„OFFICIEELE BEKENDMAKINGEN”.

Ver schijnt 3 X per week.

Verbodsbepalingen voor Joden.

Het Rijkscommissariaat maakt bekend:

De Commissaris-Generaal voor de Veiligheid heeft de volgende verordening over het optreden van Joden in het openbaar uitgevaardigd:

Krachtens § 45 der Verordening No. 138/1941 van den Rijkscommissaris voor het bezette Nederlandsche gebied betreffende het handhaven van de openbare orde¹⁾, bepaal ik, met gelijktijdige opheffing van mijn mededeeling van 4 Juni 1941 over de beperkte bewegingsvrijheid voor Joden²⁾, het volgende:

Artikel 1.

1. Het is Joden verboden deel te nemen aan openbare bijeenkomsten en gebruik te maken van openbare inrichtingen voor zoover zij bestemd zijn om de bevolking ontspanning, tijdverdrijf en voorlichting te bieden.

2. In het bijzonder is aan Joden verboden:

- 1) het bezoek aan openbare parken en dierentuinen;
- 2) het bezoek aan café's en restaurants, met inbegrip van die op stations, alsmede het verblijf in hotels en pensions;
- 3) het gebruik van slaap- en restauratiewagens;
- 4) het bezoek aan schouwburgen, cabarets, variété's en bioscopen;
- 5) het bezoek aan sportinrichtingen, met inbegrip van zeebaden, overdekte en niet-overdekte zwembaden, alsmede het deelnemen aan openbare sportverrichtingen;
- 6) het deelnemen aan openbare artistieke vereenigingen, met inbegrip van concerten;
- 7) het verblijf in en het gebruik maken van openbare bibliotheken, leeszalen en musea.

Artikel 2.

Voorts is aan Joden het directe of indirecte deelnemen aan openbare markten, met inbegrip van de veemarkten, openbare veilingen en goederenbeurzen, alsmede het betreden van abattoirs verboden.

Artikel 3.

Voor het blijvend of tijdelijk veranderen van woonplaats of van de gewone verblijfplaats door Joden is een vergunning vereischt.

¹⁾ Zie no. 4712, VI.10 (bladz. 33).

²⁾ Zie no. 4009, VI.60.

17.9.1941.

B.C.C. 21-18

AALTEN, 24 September 1942

De BURGEMEESTER EN WETHOUDERS van AALTEN stellen

deze in handen van den chef-weldwacker, ter
aanmelding
met verzoek om hervergunning

Officiën

De Burgemeester en Wethouders vernoemd,
A. J. W. MONNIK,
De Secretaris
S. BIJLSMA.

1000-11-39 De Gr.

AAN: Alle houders van rijvergunningen.

RIJKSVERKEERSINSPECTIE
DISTRICT GELDERLAND

ARNHEM, 26 Augustus 1942
Eusebiusbuitensingel 27-28
Telefoon 20616 en 20617.

Gemeente AALTEN	Ing. 6 SEP. 1942 No. _____
	Gidskaart: B.A.
	Dossier: 21 No. 18

Hierdoor vestig ik voor zooveel noodig Uw aandacht op § 5 der 2de Beschikking van den Commissaris-Generaal voor het Veiligheidswezen van 30 Juni j.l., waarbij het Joden verboden is gebruik te maken van openbare- en privé vervoermiddelen.

Ingevolge deze beschikking ben ik niet meer gerechtigd aan Joden een rijvergunning, voor welk motorrijtuig ook, te verleen.

Indien bovengenoemde beschikking op U van toepassing mocht zijn verzoek ik U mij zulks vóór 10 September 1942 te willen berichten.

De Rijksinspecteur van het Verkeer,
Mr. G. M. J. HENKET.

chef kett

AAN: Alle houders van rijvergunningen.

X 521

Gemeente A A L T E N .
=====

VERKLARING.

De Burgemeester der gemeente Aalten verklaart, dat de woning Grevinkweg 5 te Aalten, welke werd bewoond door:
Regina Fuldauer, geboren de Jong en
Dina Marianne van Gelder, geboren de Brave, met haar dochter Renée Elisabeth van Gelder, allen van Joodschen bloede,
door hen op last van den Beauftragte des Reichskommissars für die besetzten niederländischen Gebiete in der Provinz Gelderland te Arnhem, moest worden ontruimd.

A a l t e n , 8 September 1942.

De Burgemeester voornoemd,

[Handwritten signature]

GEMEENTE AALTEN.

VERKLARING.

De Burgemeester der gemeente Aalten verklaart, dat de woning Dijkstraat 10a te Aalten, welke werd bewoond door: van Gelder, Levie, geb. te Aalten, 15 October 1873 en zijn echtgenote Landau, Julia, geb. te Gemen D1, 24 October 1882, beiden van Joodschen bloede, door hen op last van den Beauftragte des Reichskommissars für die besetzten niederländischen Gebiete in der Provinz Gelderland te Arnhem, moest worden ontruimd. Het nieuwe adres is thans Aalten, Dijkstr. 39.

A A L T E N, 24 September 1942.
De Burgemeester voornoemd,

[Handwritten signature]

1044

A a n

E. 5.

het DEPARTEMENT VAN JUSTITIE
ALGEMEEN POLITIEBLAD
Postbus 215

Signaleering Alg. Pol. Blad.

's - GRAVENHAGE.

geene.

13 October 1942.

De BURGEMEESTER van A A L T E N ,

verzoekt opsparing, aanhouding en voorgeleiding van de navolgende personen van joodschen bloede die verdacht worden zonder de vereischte vergunning van woonplaats te zijn veranderd :

- 1e. JACOB TEN BOSCH, geboren te Aalten 28 Maart 1904;
- 2e. JANSJE TEN BOSCH-BOUWMAN, geboren te Rotterdam 19 December 1906;
- 3e. BERTHA HESTER TEN BOSCH, geboren te Aalten 19 September 1937;
- 4e. HESTER BOUWMAN-SANDERS, geboren te Ouderkerk a/d IJssel 13 Mei 1870
- 5e. IZAÄK DAVID VAN GELDER, geboren te Aalten 29 Maart 1899;
- 6e. TRUITJE VAN GELDER-KRIJZER, geboren te Hasselt 12 December 1906;
- 7e. JULIUS DAVID VAN GELDER, geboren te Aalten 26 Augustus 1904;
- 8e. FROUWTJEN VAN GELDER-VAN GELDEREN, geb. te Hattem 26 Juli 1909;
- 9e. DAVID VAN GELDER, geboren te Aalten 4 Juli 1933;
- 10e. SALOMON VAN GELDER, geboren te Aalten 11 Augustus 1937. ✓

De Burgemeester van A a l t e n .

- 11e. BERNHARD ISRAËL JOSEPHS, geb. te Neustadt-gödens 3 Juni 1904;
- 12e. CHLOPILDE JOSEPHS-LOWENSTEIN, geb. te Idstein 22 Februari 1911;
- 13e. HANS DIETER JOSEPHS, geboren te Lippstadt 28 December 1932;
- 14e. HARRY JOSEPHS, geboren te Aalten 24 Maart 1938.

X

Literatuur

Kathinka Dittrich en Hans Würzner (red.), *Nederland en het Duitse Exil 1933-1940: achttien essays*, Amsterdam 1981.

Corrie K. Berghuis, *Joodse vluchtelingen in Nederland 1938-1940. Documenten betreffende toelating, uitleiding en kampopname*, Kampen 1990.

Peter Lurvink, *De joodse gemeente in Aalten. Een geschiedenis 1630-1945*, Zutphen 1991.

Marij Leenders, *Ongenode gasten. Van traditioneel asielrecht naar immigratiebeleid, 1815-1938*, Hilversum 1993.

Archivalia

Archief Gemeentepolitie Aalten 1920-1943

Correspondentie 1932-43

doos 12-31.

Archief van de gemeentesecretarie van Aalten 1811-1942

Correspondentie 1927-1942

doos 2345-2347 Bevolking 1-8

doos 2483-2487 Buitengewone regelingen 1-23

doos 2374-2377 Gemeentebestuur 1-4

doos 2410-2411 Lager onderwijs

doos 2430 Personeel 7-23

doos 2433-2334 Posterijen, Telefoon&Telegrafie 1-2III, Radio 1-3

doos 2474 Winkelsluitingwet 1-III

Register van ingekomen personen 1927-1943

1138-1141

Register van vertrokken personen 1930-1943

1151-1153

Bevolkingsregister 1930-1940

118-11126

Index op de bevolkingsregisters

2523-2530

Verblijfsregisters

1154 (1936-1948)

